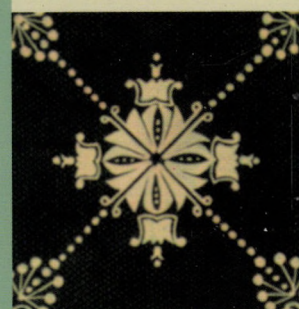
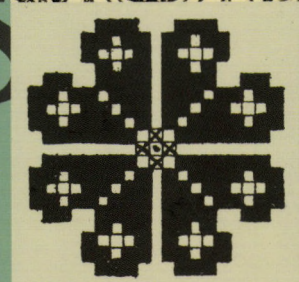

X C V I I I

2 0 1 6

Néprajzi *Ertésítő*

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

Néprajzi *Értésítő*

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

Néprajzi Múzeum, Budapest 2017

XCVIII²⁰¹⁶

Néprajzi *Értésítő*

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

Szerkesztő bizottság
Kemecsi Lajos (elnök), Granasztói Péter,
Gyarmati János, Lackner Mónika

Szerkesztő
Szarvas Zsuzsa

A szerkesztő munkatársa
Máté György

Grafikai terv
Gerhes Gábor

Nyomdai előkészítés
Medve Zsuzsa/ART-AND Produkciós Iroda

Nyomás
Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.

Az angol rezüméket fordította
Antaffy Elayne

© Néprajzi Múzeum, Budapest, 2017

Felelős kiadó
Kemecsi Lajos főigazgató

www.neprajz.hu

A címlapon

1. kép. Hímzés minta alapú kézimunkaterv Petrich Katalin vázlatfüzetéből.
Néprajzi Múzeum, ÁEA 2016–2
2. kép. A Néprajzi Múzeum logójának részlete
3. kép. Díszítmény terv részlete. Képzőművészeti Egyetem Könyvtár Művészeti Gyűjtemény 15-ös
mappa 39. rajz

HU ISSN 0077-6599

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

Nemzeti Kulturális Alap

A Néprajzi Múzeum fenntartója az

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Tartalom

SZŐCSNÉ GAZDA ENIKŐ	Textilkultúra a 19. századi Háromszéken Muzeológiai megközelítés női inventáriumok adatai alapján.....	9
KEMECSI LAJOS	Emlékezetpolitika és néprajzi múzeum	29
KEREZSI ÁGNES	Finnugor motívumok mint etnikus jelképek.....	41
TERDIK SZILVESZTER	Máramarosi román ikonok egy csoportja a Néprajzi Múzeumban	55
FŐZY VILMA	Vadnyugati rönkház a Dunakanyarban.....	67
GEBAUER HANGA	Alföldy Flóra – egy fiatal fotóamatőr Bácskából	79
GRANASZTÓI PÉTER	Rimóc, Tard, Kiskunhalas és Sárpilis néprajzi képei. Petrich Katalin rajztanár, képzőművész hagyatéka a Néprajzi Múzeumban.....	91
PETNEKI KATALIN	Festészet és falukutatás. Petrich Katalin néprajzi kutatásai az 1930-1940-es években	95
TASNÁDI ZSUZSANNA	Néprajzi elemek a Képzőművészeti Főiskola rajztanárképzésében	117
PÓCS ÉVA	Csalog Zsolt, a néprajzkutató.....	123
TÁRNOKI JUDIT	Csalog Zsolt, a régész.....	131
SZUHAY PÉTER	Csalog Zsolt és a cigányokok	137
SEDLMAYR KRISZTINA	Csalog Zsolt, a kosárkutató.....	153
A Néprajzi Múzeum kiállításai, publikációi és programjai 2016-ban.....		159

Contents

SZŐCSNÉ GAZDA, ENIKŐ	Textile culture in Háromszék in the 19 th century – a museological approach based in data of female inventories	9
KEMECSI, LAJOS	Politics of memory and ethnological museum.....	29
KEREZSI, ÁGNES	Finno-Ugrian motifs, as ethnic symbols.....	41
TERDIK, SZILVESZTER	A group of Romanian icons from Máramaros in the Museum of Ethnography	55
FŐZY, VILMA	Wild West log cabin in the Danube Bend	67
GEBAUER, HANGA	Flóra Alföldy – a young amateur photographer from the Bácska region	79
GRANASZTÓI, PÉTER	Ethnographical images of Rimóc, Tard, Kiskunhalas and Sárpilis The legacy of Katalin Petrich, drawing teacher and artist, in the Museum of Ethnography	91
PETNEKI, KATALIN	Painting and the study of village life. Ethnographic research by Katalin Petrich in the 1930s-1940s	95
TASNÁDI, ZSUZSANNA	Ethnographical elements in the training of drawing teachers at the College of Fine Arts.....	117
PÓCS, ÉVA	Zsolt Csalog, the ethnographic researcher	123
TÁRNOKI, JUDIT	Zsolt Csalog, the archaeologist	131
SZUHAY, PÉTER	Zsolt Csalog and the Gypsies	137
SEDLMAYR, KRISZTINA	Zsolt Csalog, the basket researcher.....	153
Exhibitions, Publications and Programs in the Museum of Ethnography in 2016		159

Textilkultúra a 19. századi Háromszéken

Muzeológiai megközelítés női inventáriumok adatai alapján

A muzeológiai munka örök kérdésfeltevése, hogy mennyire ismerhető meg egy egyén vagy egy közösség tárgyi kultúrája, tárgyválasztási mechanizmusa. A kutatók mindeddig leginkább az inventáriumkutatások szemszögéből próbálták egy-egy történelmi kor tárgyegyütteseit rekonstruálni. A buktatókat többen próbálták tudatosítani: egyesek szerint a tárgyaknak csupán a mennyiségi arányait lehet jól megragadni a leltárak elemzésével, ám ez kétélű fegyver, mert hajlamos a kutató számokba merevíteni a megfigyelteket, és kihagyja az egyént mint a tárgyak mögött rejlő, azokat összegyűjtő és tudatosan manipuláló aktort az elemzésből (BÁCSKAI 2003. 254). Mások a leltárakba kerülő tárgyak kiválasztása és a reális tárgylétszám közti eltérésekről értekeztek: míg a szegényebbek az utolsó drótdarabot is felírták, addig a gazdagok a közepes értékű tárgyakat is kihagyták. Az összes tárgyat, amellyel az ember az élete folyamán körülvette magát, lehetetlen megismerni még a hagyatéki leltárakból is – mondták –, mert a gyermekek kiházasítása például kiszakított a megkonstruált tárgyi világból egy-egy szeletet. Tehát a kutatók hajlamosak megfeledkezni a tárgyrendszerek dinamizmusáról, és figyelmen kívül hagyják az összeírások pillanatnyiságának tényét (SZILÁGYI 1995. 283, 284). A tárgyegyüttesek elemzésével azt sem lehet teljesen megragadni, hogy milyen tárgyhierarchiát éltetett a hajdani ember: melyek voltak a főszereplők, melyek a mellékszereplők, vagy éppen melyek voltak azok a tárgyak, amelyek még a statisztika erejéig sem jutottak el egy egyén életútjának rekonstruálásában. Ritkán írják össze például azt, ami a gyakorlati tárgyvizsgálatoknál könnyen követhető: hogy melyek a funkciójukat veszített tárgyak, amelyeket ugyan még nem dobtak ki, de már csak úgy ott vannak, diszperziós mezejük már gyenge (BAUDRILLARD 1987. 19, 20). Jellegzetes kelet-európai csapdája az inventáriumoknak az írásbeliség visszaszorultsága: az írás még a 19. század elején is inkább az adminisztrációt szolgálta, és az egyéni íráshasználat inkább a nemesi családokban, valamint a birtokcserék feljegyzésében kapott nagyobb szerepet.

A rengeteg publikált testamentum (TÁRKÁNY SZÜCS 1961; ANTAL 1986; RÁCZ 1984; BENE 1989; NÉMETH 1987; HORVÁTH 1997; HORVÁTH-DOMINKOVITS 2001; KOCIS Gy. 1993; KÖRÖSI 1985; TUDÓS 2003; 2006; 2008; KUJBUSNÉ MECSEI 1995 stb.), hagyatéki leltár (BENDA 2006. 249–340; 2006. 388–408; KOCIS A. 1997) birtokinventárium (MRÁZ 1957; B. NAGY 1973) és az egyre nagyobb számban megjelenő igényes életmódelemzések (SZARVAS 1988; ZIMÁNYI 1994; BENDA 1989; TÓTH 1982; GRANASZTÓI 2010) láttán úgy tűnik, az inventáriumok kutatásának egyre nehezebb új elemzési paradigmákat kitalálni, maximum a különböző földrajzi övezetek differenciálódó tárgyhasználati szokásait, a tárgyak terjedési útvonalaikat lehet ezeken keresztül árnyalni és ismertté tenni. Még ha csak ennyi történik, akkor is izgalmas különbségeket hoznak felszínre az elemzések: jól szemléltetik azt, hogy földrajzi övezetenként és etnikumonként nagyon változó a tárgyi ellátottság szintje, minősége.

Tanulmányomban egy, a magyarság körében ritka leltártípus, a hozomány- vagy parafernum-levelek adatai alapján próbálom a nőkhez kötődő tárgycsoportok egyik legfontosabbikát, a hímző- és szövőkultúrához kötődő tárgyakat áttekinteni.

A kelengyeleltárak háromszéki példányait azért érdekes és izgalmas vizsgálni, mivel egy korosztály (házasságkötés előtti lányok) tudatosan összeválogatott, életkezdő tárgyait tartalmazzák, ezáltal tehát alkalmasak a női tárgyegyüttesek megismerésére. Míg a testamentum vagy hagyatéki leltár az élet folyamán ad hoc egymás mellé került tárgyakat tartalmazta, és sok esetben több generáció felhalmozott tárgyai fölött rendelkezett, addig a hozományleltár majdnem mindig egy eltervezett életstratégia lenyomata volt. Már Fél Edit és Hofer Tamás is megállapította a kalotaszentkirályi kelengye kapcsán, hogy ez „az ideális felszerelés félig-meddig absztrakt, egységesen

standardizált modellje. A bizonytalan formájú, rangtalan, értéktelen tárgyféleségeket kihagyva, szinte kristályos rendben állnak benne az asszony tevékenységi köréhez tartozó fontos tárgyak, számbeli arányaikban megvalósítva a teljesség helyi normáit.” (FÉL-HOFER 1969. 15.) Céltárgyrendszer tehát, olyan együttes, amellyel a szülők vagy családtagok a gyermekük pályakezdését segítik elő.

E tanulmány egy tekintélyes, 117 darabból álló 19. századi háromszéki hozományleltár szövegkorpusza,¹ valamint a hozomány kiállításáról szóló leírások alapján próbál néhány összegző következtetést megfogalmazni. Mivel nemrég terjedelmes kötet formájában közreadtam a szövegkorpuszt képező hozományleltárakat, és ehhez társadalomnéprajzi szempontú elemzést is csatoltam (SZŐCSNÉ GAZDA 2015), így e tanulmányban felhasználom a könyv adatait. De mivel a kötet elsősorban a társadalmi csoportok eltérő tárgyhasználati szokásait próbálta meg körüljárni, így most kissé másként közelítem meg az elemzés alá vont inventáriumokat. Az összes hozománylevélben előforduló textiltárgyakat tekintem át, és azt próbálom kideríteni, hogy mennyire ismerhető meg ezek alapján Székelyföld textilművészete, milyen választási mechanizmusok alapján jelölték meg, hogy épp milyen textiltárgy kerül be egy-egy listába.

Tudatában vagyok annak, hogy ez már önmagában az adatok kutatói „manipulálását” jelenti: kénytelen vagyok elsősorban azokat a tárgytípusokat kiemelni, amelyekről a leltár a töszavas feljegyzések mellett valamilyen pontosítást is nyújt. Azt is fontos kihangsúlyozni, hogy ez a folyamat éppen ezért kissé önkényes tárgyhierarchiát állít fel, és azt a tárgyi világot hozza közelebb hozzánk, amelyet a leltárak összeírói meg akartak különböztetni, felismerhetővé akartak tenni.

A tárgyi vagyon a Székelyföldön külön fejlődést mutatott a történelmi Magyarország más vidékeihez képest. Még a 19. század második felében is a használati tárgyakat előállító gyárilap csaknem teljes hiánya jellemezte a vidéket: egy-két apró üveghuta (VERES 2006. 86–91), vas- és rézhámor, -öntöde (SABJÁN ET AL. 2006. 40), keménycserép-manufaktúra (KATONA 1978. 124), fűrészüzem próbálta megtörni a kisipar egyeduralmát, kisebb-nagyobb sikerrel. Mindez a textiltfeldolgozásra is ugyanígy vonatkozott: bár volt néhány kísérlet arra, hogy gépesítéssel próbálják gyorsítani a szövés folyamatát – például az udvarhelyszéki Lövétén az 1830-as években (SCHEINT 2012. 150) –, de csupán az 1870-es évektől indultak el a nagyobb mértékű textilipari beruházások Sepsiszentgyörgyön (ám itt is a kezdeti periódusban protoindusztriális formában, a szövőszékek kiosztása és az elkészült munka begyűjtése révén).² Már a 19. századi statisztikai áttekintések is jelezték, hogy a székely nőknek különleges kötődésük volt a textiltfeldolgozáshoz, így voltaképpen ebben a tevékenységi körükben rejtett a legnagyobb közgazdasági erő. Kozma Ferenc 1875-ös statisztikája ezt a tényt összegző adatokkal támasztotta alá: csak Háromszéken a kender- és gyapotszövők közül ötvenen állandó jelleggel és 545-en időszakosan eladásra termeltek. Ez a számadat azonban nem tartalmazta a kőkösi, kilyéni és szotyori szövőket, ahol a falu nagy része, illetve Árkos, Kálnok és Zágon adatait, ahol „sokan” foglalkoztak szövéssel. A gyapjúsövők közül ekkor hatvanöten állandó jelleggel eladásra termeltek, de ehhez még hozzájárult a határszéli Sósmező lakossága, akik közül szintén „sokan” foglalkoztak szövőiparral, és pedig condraposztó-kereskedéssel. A statisztikai elemző kiemelte, hogy az áttekintésből „el van hallgatva” azoknak a száma, akik saját szükségletre szőnek, holott ez „miután népünk ruházatát [...] legnagyobb mértékben még maga állítja elé, közgazdaságunkban jóval nagyobb jelentőségű az üzleti termelésnél” (KOZMA 2008. 295, 296, valamint 302).

A székely lányok maguk is úgy látták, hogy a környezetükben fellelhető tárgyak közül a textilek képesek leginkább reprezentálni a nők házberendezési erejét. Ezzel magyarázható, hogy rengeteg textiltárgy került a hozomány komponensei közé. A párnák és a lepedők nagy száma a férj számára azt jelezte, hogy a választottja felkészült a majdani család számbeli növekedésére, de készen állt a cselédek, esetleg vendégek fogadására is. A megszótt vászonnemű impozáns túrései pedig arra figyelmeztették: nem érhetik váratlan meglepetések. Ha elszakad az ing, ott a nyersanyag az újabb ing szabására. Ha szétmállik a lepedő, akad majd helyette anyag, amelyből újat lehet készíteni.

A kézműves-, háziipari-, kisipari termékek intenzívebb jelenléte miatt külön presztízsértékkel bírtak a messziről hozott, kereskedelem útján bekerült tárgyak, ezért ezeknek eredetét jobban ki is emelték az össze-

1 A tanulmányban említett hozományleltárak szövegei megjelentek: SZŐCSNÉ GAZDA 2015.

2 A „protoindusztriális” munkaszervezési mód elsősorban a 18. századi Európának volt a jellemzője: Morvaországban és Sziléziában ugyanilyen módszerekkel próbálták kiképezni és foglalkoztatni azt a munkaerőt, amelyet a későbbiek folyamán jól felszerelt gyárépületekbe költöztettek át. Lásd KOMLOSY É. N.

írók, mint a székelyföldi készítésű, ezért szokványos textíliákét. Tehát az is jól követhető a leltárainkból, melyek voltak azok a divatos anyagok, amelyek távolabbról érkeztek a vidékre.

Mivel a fiatalabb korosztály még a 19. században is nyitottabb volt az újításokkal szemben, ezért a hozományok a legérzékenyebb mérőeszközei a tárgyrendszer változási tendenciáinak, de annak is, hogy melyek voltak azok a stabil elemek, amelyeknek jelenlétét még elvárta a faluközösség ellenőrző mechanizmusa. A leltár alapján összerakott hozományt ugyanis a közösségnek be kellett mutatni.

Bár a leltári felsorolás nem mindig adja meg a muzeológiai megfigyelésekhez szükséges minimális adatmennyiséget, mégis leginkább ezt a tárgycsoportot lehet részletesebben áttekinteni, mivel néha megnevezik a textiltechnikákat, színeket, díszítményeket, így hát más leírásokkal összevetve kissé részletesebb képet nyújtanak Székelyföld textilművességéről. A szövött elemek leginkább az ágy és az asztal fődését szolgálták: derékaljak, párnák huzatai, lepedők, ágytakarók, abroszok, törölruhák, törülközőkendők kerültek a hozományok komponensei közé. A textilkultúra elemzését több módszerrel lehet megtenni. A különböző társadalmi rétegek eltérő mennyiségi normáit a megjelent könyvben megpróbáltam részletesen feltárni, ám a kötetben kevésbé került részletezésre az, hogy a szüksézáví leírások milyen szövéstechnikákra utalnak, esetleg kiolvasható-e a leltárakból az, hogy melyek voltak az értékesebbnek számító szövött tárgyak, voltak-e ismertebb háziipari telepek ebben a periódusban? A kendertermelés megléte egyértelmű, de mennyire volt elterjedt a len vagy a pamut használata? Érzékelhető-e az, hogy egyes anyagok, szőtttestípusok visszaszorultak? És mi vette át a helyüket? Ezekre a kérdésekre e tanulmány keretében próbálok választ adni.

Szövött lakástextilek a hozományban

A székelyföldi szokásjog szerint a házat legtöbbször a vőlegény családjának hozzájárulásával építették, a bútortárat, az ágyneműt és a lakástextileket pedig a menyasszony családja biztosította a házba. E szokást természetesen formában a nyelv is őrzi: a fiú esküvőjekor megházasodik, a nő pedig férjhez megy, vagyis átköltözik a férj házába, ahol összebútoroznak, vagyis a lány áthozza a férj házába a saját bútorait is.

A hozomány összeállítóinak mindig pontos ismereteik voltak arra vonatkozóan, hogy melyek azok a lakástextilek, amelyek a ház felöltöztetéséhez a legszükségesebbek. Ugyanakkor egyfajta „mentális térképpel” is rendelkeztek, amely arra adott választ, hogy miképpen egyeztethető össze a textilszükséglet a kereskedelemben is kapható textilkínálattal. A saját termelést és a saját maga számára előállított szőtttest szépnek és jónak tartották, de nem reprezentálta eléggé a család pénzügyi erejét. Éppen ezért mindig igyekeztek vásárolt elemeket is beépíteni a kelengyébe. Vagyis még ha saját maguk vagy cselédek által szőtt/szövetett textilt készítettek is, akkor is igyekeztek pamutszálból szövetni (mivel ez jelezte, hogy elő tudták teremteni ennek az árát). Az eleven színezésű fejtőszál, a selyemszál felhasználása úgyszintén fontos jel volt: nemcsak dekorativitása révén, de azért is, mert anyagi források felhasználásáról is árulkodott.

A 19. század elején a készen vásárolt textilanyagoknak elsősorban a viseletelemek előállításában volt nagyobb szerepük. A lakástextilek hosszú időn keresztül megőrizték a házi szövőkultúra nyomait, közülük elsősorban az ágytakarókon és a paplanokon jelentek meg először a később oly nagy karriert befutó bolti anyagok: a karton (ez már egy 1801-es hozományban megjelent), valamint a flanel. A párnahuzatok, lepedők boltból vásárolt anyagai közt viszonylag korán elterjedt a *pergát* (*bergát*, *bergál*),³ ez a textiltípus úgyszintén a finomabb gyolcsok típusába tartozott. E gyéresebb szövésű, vékonyabb anyag ára jóval felülmúlta a durvábbakét, így például egy pergát- és egy gyapotlepedő ugyanannyiba került, mint öt kenderlepedő.⁴ A pergát-lepedőket elsősorban azért kedvelték, mert csupán e finom, vékony vászonnal érvényesült jól az 1830-as évektől kezdve oly divatos, tászlis szabásmód.⁵ Az 1830-as években emlegették a bolti anyagok közt a *lapért* is, ennek ára megközelítette a finom selyemanyagokét.⁶ Míg ezek csaknem mindig kereskedelem útján jutottak a hozomány elemei közé, a más gyapotanyagok egy részét házilág fonták és szőtték.

3 Dálnoki Teleki Klára parafernuma, 1835.

4 Futásfalvi Hamar Sónia parafernuma, 1837.

5 Kézdivásárhelyi Jancsó Rozália parafernuma, 1837. A későbbiek folyamán a tászlis ingek fodrozott ujj- vagy nyakszabást jelentettek, így eléggé valószínű, hogy a tászlis lepedő is fodrozásos megoldást jelenthetett az 1830-as években.

6 Futásfalvi Györgyakab Trésia parafernuma, 1835.

A házi gyapotszövés intenzitását az 1820-as Cziráky-összeírásban csaknem minden három-széki faluban kiemelték. Bélafehérváron például a kérdőbiztosoknak büszkén jelentették, hogy „mindenféle áruinkat jól eladhatjuk, s több szükségünket pótolhatjuk, amint hogy a gyapotfonással is úgy, hogy aztot vászonnak megkésztívén, asszonyaink eladgják.” A kisebb mezővárosokban és ezek közelében több festőműhely is működött, amelyek felvásárolták a megfont szálát is (például a közeli hídvégi festőcéh vagy a brassói gyapotfeldolgozók). A natúr megfont gyapotszálát át is lehetett cserélni színes fejtőre is (TAKÁCS, szerk. 2002. 81, 157).

A hozománylevelek adatai jól jelzik azt, hogy a szövés ismerete és gyakorlása nagyon elterjedt volt. A gyapotfésű, a gyapotfonó kerék már 1825-ben is feltűnt,⁷ mivel többen foglalkoztak háziipar-szerűen e távolról behozott anyag fonásával és szövésével. A házi szövőkultúra elterjedtségét jól jelzi az, hogy egyre gyakrabban jelent meg a leltárakban a szövőszék (osztováta),⁸ a borda vagy a nyüst is.⁹ De a hozományokban feltűnő hatalmas mennyiségű vászonanyag is ennek a jele volt. A textilfeldolgozás hatalmas jelentősége és elterjedtsége a kereskedelem viszszafejlésével is összefüggésbe hozható: bár ismert tény, hogy Brassóban és Sepsiszentgyörgyön voltak kisebb boltok, és az országos vásárokon feltűntek textiláruikkal a görög és török kereskedők, a falvakban hatalmas mennyiségű textiláru készült. Már a 18. századi református vizitációs jegyzőkönyvek is külön kategóriaként említették minden településen azoknak az asszonyoknak a csoportját, aki „orsojával, gusaljával él”, az ilyenektől vászonban követelve a papi fizetési járulékot (CSÁKI – SZŐCSNÉ GAZDA, közl. 2001. 90). A vászonkészítés intenzitására utal az a tény is, hogy a század folyamán a kelengyék zömébe 150 singnyi vászon került,¹⁰ de a leggazdagabb hozományok akár hétszáz-ezer singnyi vásznat is tartalmaztak.¹¹ Az 1800–1848 közötti periódusban a vagyonosabb nemesi réteg differenciált vászonhasználatából megismerhető, hogy milyen értékbeli különbségek voltak az egyes vászonfélések között. 1832-ben szörcei Donáth Erzsébet kelengyében például nem csupán a vásznak mennyiségét írták fel, de jelezték a singenkénti árat is valamennyinek, innen látható, hogy a legdrágább portéka a lenből készült, finomabb (20-as és 18-as bordával szőtt) gylcs volt, ennek singjét 22 krajcárért értékelték. A gyapotszál singje 15, a kendervászon singje 12 és a szőszvászon singje mindössze 9 krajcár volt. Napjainkban kissé furcsán hat, hogy a len, amely az erdélyi hőmérsékleti viszonyok között is megtermelhető lett volna, drágább volt, mint például a messziről szállított gyapot, ám az értékek összehasonlításából látható, hogy az anyagon kívül az előállítás nehézségeit is külön díjazták. Éppen ezzel magyarázható, hogy a zsákvászon úgyszintén drágább volt egyes esetekben, singje 12 krajcárba került. Ez azért volt így, mivel az igényesebb gazdaságok a zsákok számára négyenyüstös vásznat készítettek, mivel ennek szövése sokkal sürűbb volt (a felvetőszál a négyenyüstös vászon esetében nem is látszik a sürű beverőszál miatt), így jóval több munka- és anyagbefektetés kellett egy darab zsákvászon elkészítéséhez.

7 Árkosi Lőrincz Anna hozománylevele, 1825.

8 Például Feldobolyi Székely Anna parafernuma, 1829; Sepsimartonosi Nagy Juliánna, 1833; Cofalvi György Trésia, 1847; Sepsiszentkirályi Kiis Anna, 1850; Felsőtorjai Szabó Mária, 1854; Kézdipollyáni Simon Anna, 1855; futásfalvi Lukács Mojzesné Vizi Julianna, 1859.

9 Zágoni Kisantal Susánna parafernuma, 1829; Zágoni Kisantal Sára parafernuma, 1830.

10 Egy sing körülbelül 62 cm.

11 Szörcei Dónáth Erzsébet parafernuma, 1832; Sepsiszentgyörgyi Gödri Julianna parafernuma, 1845; kézdipollyáni Simon Anna parafernuma, 1855; gidófalvi Csulak Rozsália parafernuma, 1855 stb.

12 Feldobolyi Székely Anna parafernuma, 1829; Cofalvi György Trésia, 1847; Kiskászoni Volonts Józsefné Bodó Anna parafernuma, 1850; Futásfalvi Ambrus Trésia parafernuma, 1859; Papolci Imreh Mária parafernuma, 1859; zabolai Ozma Mária parafernuma, 1868; stb.

13 Szacsvai Budai Julianna parafernuma, 1834.

Ugyancsak a technikai nehézségek és a ráfordított nagyobb munkavolumen miatt számított a katonarendű székelyek körében nagyobb értékűnek a hatkarikás vászon,¹² ezt a vásznat szintén négy nyüsstel készítették. Szövése azért volt körülményesebb, mivel a nyüstöket egy külön „mankóra” rögzítették, és a lábítókat csak egyenként, sorban lehetett használni. A hatkarikás szőttéseknek az volt az előnyük, hogy színük-visszajuk egyformán tömött és szép volt (LÓRINCZI 2001. 138). Elsősorban zsákok, ágyterítők szövésére használták, és a múzeumba került darabokból ítélve gyakran csíkos díszítéssel látták el.

A vásznak ára a szövőszék és a felvetés (a borda) szélességétől és a borda fogazatának finomságától is függött. A leírásokból egyértelmű, hogy a felvetés nem tetszőleges szélességben történt, hanem elvárt normához alkalmazkodtak a szövés folyamán. 1834-ben, szacsvai Budai Julianna parafernumában a „30-as” gylcsot nevezték „szélesnek”, a 24-est vagy a 16-ost „keskenynek”.¹³ A székelyföldi bordakészítésről szóló szakirodalom megemlíti, hogy az 1930-as évek végén

már jóformán valamennyi borda 80-asra készült – tehát jól követhető ebből a tényből is a szövőszékek szélességének változása az évtizedek múlásával. Szacsvai Budai Klára 1843-as kelengyében említenek először „szelyes osztovátát”, ez bizonyára a kor egyik újítása lehetett. A magas rangú lány kelengyéje ugyanis több más ritka tárgyat is tartalmazott. Hasonlóan érdekes az is, hogy 1832-ben, Donáth Erzsébet kelengyében még finom fogazatú 20-as és 18-as bordával készített szőtteseket írtak össze, ezzel szemben 1939-ben a bardóci bordakészítők már csupán „10-es, 8-as és 16-os” bordát készítettek „a fogak sűrűsége szerint”, tehát a finomabb gyolcsok készítésére alkalmazott borda eltűnt a későbbi bordakészítők kínálatából (JANCÓS 1939. 53).

Tartóssága miatt a textilhierarchiában előkelőbb helyet foglalt el a ványolt lepedő is. Egy 1832-es bélaflvi katonarendű parafernumban, valamint egy osdolai középgazdag lány 1852-es hozományában látható ennek a nagyobb ára (ez utóbbiban az egyetlen ványolt lepedő értéke felülmúlja kilenc rendes lepedő árát), ennek az a magyarázata, hogy a kallózás során a szálak összeverődtek, így merevebbé, tartósabbá vált a ványolt típus, mint más (közönséges) lepedők.¹⁴ A szakirodalom a ványolást elsősorban a gyapjuszőttesek tartósítási eljárásának tekinti, és egy filcesítési eljárás megnevezésére használja (OZSVÁTH 2014. 151–154). Háromszéki múzeumi tárgyak gyűjtésekor bejegyzett adatok arra utalnak, hogy a népi terminológia a gyapotlepedők megnevezésére is használta a „ványolt” pontosítást, ezzel egy forró vízbe beáztatott, sulykolással vagy másfajta összeverési módszerrel tartósabbá tett textiltípust jelöltek. Bár egyértelmű volt, hogy a ványolás tömöttebbé teszi az anyagot, és ezáltal meghosszabbítja az élettartamát egy-egy ilyen lepedőnek, a nemeslányok hozományában mégis inkább a lengőbb gyolcs- és gyapotlepedőket preferálták, valószínűleg azért, mert puhább és kényelmesebb volt a ványolt vagy a kenderből készült változatoknál.¹⁵

Az 1830-as években a sikolttyús vagy sikattyús vásznak, ebből készült derékaljhéjak megnevezése tűnt fel egy-egy parafernumlevélben.¹⁶ A sikattyú a szövőszék kis csigaszerkezetének megnevezése volt, többnyire ezen keresztül rögzítették egymáshoz a nyüstöket. A szőttes alacsonyabb árát talán azzal magyarázhatjuk, hogy egy pár sikattyú két nyüstöt mozgatott, tehát a sikattyús vásznak a közönséges kétnyüstös vászontípus megnevezésére használhatták.

Amennyiben a vásznak mennyiségi és típusbeli arányait vizsgáljuk, érdekes folyamatnak lehetünk a tanúi. Az 1820–1830-as évektől egyre jobban érzékelhető az a tendencia, hogy visszaszorult a kendervásznak alkalmazása, és még a szerényebb vagyonú gyalogkatonák körében is érzékelhetően megnövekedett a len- vagy gyapotvásznak használata. Míg az 1810-es években egy-egy értelmiségi vagy katonarendű lány leginkább kendervásznat vitt mind a megszőtt vászon, mind a lepedő vagy a törülközők formájában,¹⁷ addig például egy kovásznai 1823-as parafernumban a 60 sing gyolcsra és 200 sing gyapotvászonra összesen 50 sing kendervászon jutott.¹⁸ 1840-ben még egy igen-igen szerény vagyonú lemhenyi gyalogkatonalány is a 66 sing gyolcs- és 20 sing gyapotvászna mellé kender- és szőszvásznat összevontan is csupán 30 singnyit készített a kelengyéjébe.¹⁹ Az 1850-es évek második felétől viszont – talán a forradalom utáni gazdasági válság miatt – újból jelentősebbé vált a kender felhasználása, még a jobb anyagi viszonyok között lévő lányok körében is. Egy 1855-ös gidófalvi kelengye például 256 sing különböző típusú kendervászonnal rendelkezett, szemben a 190 sing gyolccsal és a 180 sing gyapottal.²⁰ Egy 1865-ös futásfalvi hozományban is a jómódú lány csupán egyetlen pergát- és hat kenderlepedőt kapott a szüleitől, és egy bikfalvi 1866-os inventárium kilenc lepedője közül is csak kettő volt gyapot, a többi pedig kender és szősz.

A hatalmas vászonmennyiség jelenléte a kelengyében nem volt véletlen: Háromszék egész területén elsősorban a „fehérszövésnek” volt igazán nagy hagyománya. Még az 1875-ös kései statisztika is a vászonneműk előállítását tartotta Háromszék erősségének (KOZMA 2008. 295, 296).

Adatainkból úgy tűnik, hogy a különböző típusú vásznaknál is oly nagyon kedvelt két- és négynyüstös szövés volt az igazán elterjedt, közismert technika. Ezt Háromszék valamennyi településén előállították, és ezen belül is majdnem minden lány meg tudta a maga számára szőni.

14 A ványolt lepedő még más hozomány-leltárakban is feltűnik, például Kiskásznai özv. Volonts Józsefné Bodó Anna parafernuma, 1850; kézdipollyáni Simon Anna parafernuma, 1855.

15 Lásd Papolci Bede Ágnes parafernuma 1832-ből vagy szacsvai Budai Juliánna parafernuma, 1834.

16 Például Kézdívársárhelyi Bodó Anna parafernuma, 1837; kézdipollyáni Simon Anna parafernuma, 1855.

17 Gidófalvi Imreh Anna parafernuma, 1811 vagy málnási Intze Borbára parafernuma, 1815 körül.

18 Kovásznai Butyka Annis parafernuma, 1823.

19 Lemhenyi Veress Mária parafernuma, 1840.

20 Gidófalvi Csulak Rozsália parafernuma, 1855.

A háromszéki szőtteskultúra kiteljesedésére és technikai fejlődésére mutat rá az, hogy a 19. század első felében már gyakran feltűnt a többnyüstös hímes szőttes is. Ez egyrészt a színes fejtőszálak rohamos elterjedésének, másrészt a takácsok által alkalmazott technikák egyre nagyobb hatásának tulajdonítható. Az igényesebb, többnyüstös szövéstípust, a magában mintázott felületeket leginkább az abroszok előállításakor alkalmazták. A barackmagos abroszokat például valamennyi társadalmi réteg nagy szeretettel használta az egész Háromszéken (1806: Sepsiszentkirály, 1811: Gidófalva, 1814: Zabola, 1815: Málnás, 1818: Nagyborosnyó, 1829: Feldoboly, 1832: Szörce, 1834: Szacsva, 1835 és 1837: Futásfalva, 1838: Zabola, 1841: Nagyborosnyó, 1849: Páva, 1854: Nagybacon, 1854: Felsőtorja, 1855: Páva stb.). Bár e szedetttes szőttestechnika nagyobb technikai tudást igényelt, valószínű, hogy ezek nagy részét saját házi kereteik között készítették el, ugyanis a hozománylevelekben külön megjelölték a „takács szőtte”²¹ vagy a „bolti”²² változatokat, sokszor ugyanazon hozománylevélben belül is, amely a barackmagos abroszokat tartalmazta.

Ritkán a fejlettebb, többnyüstös abroszok is feltűntek, ám ezek jelenléte a kelengyékben szórványosnak tekinthető. Így például nyolcnyüstös szőttesre való hivatkozást négy lány kelengyéjében találunk,²³ de tíznyüstös darabokat már csupán nagyon kevés hozományleltárban említettek.²⁴ A soknyüstös szőttesek alkalmazása nagy ügyességet igényelt, így érdemes lenne külön megvizsgálni, hogy például a zabolai tíznyüstös szőttesek tulajdonosai vagy azok szülei nem álltak-e munkaviszonyban vagy közvetlen kapcsolatban az 1876-ban megnyílt sepsiszentgyörgyi szövészeti tanműhellyel...

A takácsszőttesekre a házi szőtteskultúra fejlődése ellenére is folyamatosan szükség volt, ezek átjárást biztosítottak a népi szőtteskészítők és a professzionális szövők között. Az igényes piros-fehér, 19. századi szedetttes szőttesek egy része bizonyára a hírneves szász központok irányából hatott Székelyföldre: Segesváron például már a 18. század végén is több mint ötven tagot számláló takácscéh volt (K. KARLOVSKY 1896. 227), de a Brassó környéki szász falvak és a hétfalusi csángó telepek is terjesztették a többszínű szedetttes szőttesek igényes mintavilágát (SZENTIMREI 1968). Az adataink azt jelzik, hogy a takácsoktól leginkább az ágyterítőket igényelték a háromszéki lányok (1837: Gidófalva és Kézdivásárhely, 1841: Nagyborosnyó, 1850: Középpajta, 1852: Köpec és Ozdola, 1854: Nagybacon, 1859: Papolc, 1862: Bibarcfalva, 1865: Futásfalva, 1868: Zabola, 1873: Vargyas, 1880: Kiskászon, 1892: Vargyas). Ezenkívül az igényesebb kivitelezésű, ünnepi abroszokért, asztalkeskenőkért is gyakran fordultak e szakképzett szövőkhöz (1844: Alsócsernáton, 1845: Sepsiszentgyörgy, 1852 körül: Uzon, 1854: Feltorja). Sajnos nem jelzik egyetlen esetben sem, hogy mely helységek takácsait preferálták, ám az látható, hogy például az abroszok közül a tizenkét személyes nagyobb méretűeket, a kávézóasztalokra szánt kis négyzetes darabokat és a kisebb asztalkeskenőket vásárolták néha takácstól.

Valószínűleg a helyi igények kielégítése tette szükségessé azt, hogy a 19. század közepén Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen egyaránt tudunk néhány takács letelepedéséről.

Bár úgy sejtenénk, hogy a szakképzett mesterek megfizetése nagyobb erőpróba volt egy-egy család számára, ez nem így van. Valószínű, hogy éppen a szövőmesterség általános elterjedése miatt a takácsszőttesek ára alig haladta meg a háziszőttesek pénzben megszábotott értékét.

A szoknyák alapanyagain kívül a lakástextileknél a derékaljak, az ágyterítőket leírásánál találkozunk leginkább a fejtős szőttesek említésével. A tollal töltött puha derékaljra két huzatot készítettek, amelyből az egyik, az alsó igénytelenebb kivitelezésű, a másik, a felső szebben díszített lehetett. Bár a nemesi derékaljak külalakjáról nem sokat árulnak el a leltáraink, mégis érzelkelhető, hogy egyes darabok ezekből is színpompás házi szőttesek voltak: „gyapot fonallal és gyapott fejtővel ontokozva”,²⁵ négynyüstös,²⁶ egy rend veres és egy rend kék fejtővel szőtt,²⁷ vagy kékestarka, fehér, kékes tótos fejtű²⁸ derékaljhajaknak már a jelzőik is ezt bizonyítják. A piros, kék fejtők a kevésbé módos családok

21 Gidófalvi Csulak Julianna parafernuma, 1837; kézdivásárhelyi Jantsó Rozália parafernuma, 1837; nagyborosnyói Bartha Klára parafernuma, 1841; uzoni Gidófalvi Susánna parafernuma, 1852–1860 körül.

22 Gidófalvi Imreh Anna parafernuma, 1811; szörcei Donáth Erzsébet, 1832; pávai Csekme Kalár, 1849.

23 Szacsvai Budai Julianna 1834-es és szacsvai Budai Klára 1843-as parafernuma, Gidófalvi Csulak Rozsália 1855-ös parafernuma, futásfalvi Balás Berta 1889-es parafernuma.

24 Például zabolai Bende Mária 1892-es vagy a szintén zabolai Gábor Anna 1896-os hozományában.

25 Szörcei Donáth Erzsébet parafernuma, 1832.

26 Böllői Sikó Jutka parafernuma, 1803, valamint dálnoki Teleki Klára, 1835.

27 Dálnoki Teleki Klára parafernuma, 1835.

28 Futásfalvi Györgyakab Trésia parafernuma, 1835.

számára is elérhető árúak voltak: 1835-ben egy dálnoki lány derékaljaira kerülő huzatok közül „négy nyüstbe Szöttek Veres fejtővel az egyik rend, a más kék fejtővel” díszített volt. A fejtős szötteket mindenki a maga szükségletére készítette, még a nemeslányok esetében is kiemelték, hogy „maga szötte”.

A háromszéki szöttekultúra kiszínesedése elsősorban annak köszönhető, hogy a környéken rengeteg apró festőműhely telepedett meg, éppen a nagyarányú fonó- és szövőkultúra kiszolgálására. Az 1820-as Cziráky-összeírás adataiból látható, hogy fejtőfestő műhely működött Illyefalván, Bodokon, Sepsiszentivánban, Sepsiszentgyörgyön, ezeken a helyeken kékre, feketére és vörösre tudták a megfont gyapotfonalakat színezni (TAKÁCS, szerk. 2002. 38, 73, 88, 105). Hídvégen nagyobb méretű festőcéh működött, amely a megfont fonalat begyűjtötte, és amely a brassói görög kereskedőkkel együttműködve piacot teremtett az áruinak. Sepsiszentgyörgyön és Illyefalván kartonnyomást és a megszőtt anyagok színesre festését is vállalták (TAKÁCS, szerk. 2002. 66, 73). A kitűnő fejtebeszerzési adottságokat rengetegen kihasználták: több településen is jelezték az összeíróknak, hogy „a tarka szötteményeket eladásra is készítik” (TAKÁCS, szerk. 2002. 70).

Bár a textilművesség fejlettsége lehetővé tette volna már az 1830-as években a nagyobb arányú szakképzés beindítását, műszövők letelepedéséről a korai periódusban nem tudunk. Így hát bizonyára távolabbi, kereskedelmi útvonalon érkezhettek a háromszéki lányok kelengyéjébe a kamuka szöttek.²⁹ A kamuka vagy damaszt bonyolult szálfogási és -vezetési technikával előállított szövött termék volt, melyet csak a szakképzett takácsok (műszövők) tudtak elkészíteni. A legrégebb fennmaradt damasztzöttek Magyarország más vidékein az 1840-es évekből származnak (MARX 2014. 112). Háromszéken is 1844-től tűntek fel a kamukák a leltárakban, ám a damasztzövés meghonosítására csupán az 1880-as évektől találunk adatokat, ekkor a sepsiszentgyörgyi Szövészeti Tanműhely számára hozattak damasztzövő székeket,³⁰ és a késmárki szövőipari tanműhely felé terelték a bonyolultabb szövés iránt érdeklődő növendékeket. 1883-tól adatható az, hogy Sepsiszentgyörgyre visszatelepítettek egy Késmárkon tanult férfit, hogy műszövésre oktassa a szövőtanműhely növendékeit.³¹ Csernátonból, ahonnan első kamukaadatunk származik, csupán 1900 körülről tudjuk adatolni egy műszövő működését (IPARKAMARA 1901. 76).

A háromszéki hozománylevelek tőszavas felsorolásából is jól kiolvasható, hogy a környéken a gyapjúsövő háziiparnak alakult ki az egyik legjelentősebb hagyománya. A kelengyékben feltűnő jelentős gyapjúszőttes-állomány érdekessége, hogy ezek egy része már jól körvonalazhatóan háziipari központokban készült.

A leltárak korpuszában a 19. század első felében érezhető a festékes szőnyegek közkedveltségének felívelése. A híres kilimtechnikájú szöttestípus a kisebb vagyonú lányok egyik státusjele volt. Elsősorban a katonarendűek tárgyai között jelent meg. Már egészen korai, 1728-as előfordulásai esetében is „székely festékes” formában említették a leltárak, ezzel is jelölve azt, hogy a Székelyföld egyik közismert és keresett, lokális többletértékkel rendelkező szöttezésről volt szó (SZÓCSNÉ GAZDA 2015. 249). Bár szövése általános volt a székely falvakban, megbecsült szötte volt: erre utal, hogy sohasem padlószőnyegnek készítették, hanem asztalra, ágyra vagy éppen rúdra került, kiemelt jelentőségű díszítőelemként alkalmazták. Előfordulási eseteit felsorolva jól látható, hogy az egész Háromszék területén használták (1802: Alsócsernáton, 1803: Bölön, 1806: Sepsiszentkirály, 1808: Felsőcsernáton, 1814: Zabola, Gidófalva, Osdola, 1815: Málnás, 1818: Nagyborosnyó, 1823: Kovászna, 1827: Albis, 1829: Feldeboly, Gidófalva és Zágón, 1830: Zágón, 1831: Bölön, 1832: Béla falva, 1837: Gidófalva és Papolc, 1840: Lemhény, 1841: Páké és Feltorja, 1842: Papolc, 1850: Kiskászon, 1854: Nagybacon, 1877: Sepsibacon). A becsüsk által megszabott áradatokból jól lemérhető, hogy a 19. század elején még nagyon jelentős értékű tárgy volt: egy 1818-as nagyborosnyói hozományleltárban például az ára majdnem háromszorosa volt egy nagy csergének, és három festékes szőnyeg árából már majdnem meg lehetett volna vásárolni egy kétesztendő tehén. Több ilyen kilimszőnyeg értékének összehasonlításából látható, hogy pénzbeli értéke négy- vagy ötszöröse volt egy festett ágy árának is. 1806-ban egy sepsiszentkirályi parafernumlevélben kötött és sima változatait írták össze, valószínű, hogy a kötött verzió azt jelenthette,

29 Először Alsócsernátoni Cseh Katalin 1844-es hozományában, majd sepsiszentgyörgyi Gödri Julianna parafernuma, 1845; uzoni Gidófalvi Susánna parafernuma 1852–1860 körül.

30 A Háromszéki Háziipari Egylet jegyzőkönyvei. Székely Nemzeti Múzeum irattára, 49/1924-es iktatószám, 1882. december 31-i leltár, 130. oldal.

31 Háromszéki Háziipari Egylet jegyzőkönyvei. Székely Nemzeti Múzeum irattára, 49/1924-es iktatószám, 1882. december 18-án tartott ülés jegyzőkönyve, 153-as napirendi pont, 104. oldal.

hogy a különböző színű szálakat szövéskor összefogatták, így a színek találkozásánál nem alakult ki lyuk. (Ez a technika a későbbiek folyamán is jellemzője volt a festékes szőnyegeknek, és elkülönítette például a máramarosi, olténiai vagy a török kilimektől).

A festékes szőnyeget valószínűleg saját maguk számára szőtték meg a lányok, ugyanis egyetlen esetben sem említik azt, hogy vásárolt áru lett volna. Ennek ellenére tudjuk, hogy már az 1820-as években voltak kereskedelmi célra is termelő központjai, például Dálnok, ebben a helységben a Cziráky-féle úrbéri összeírásokról különösen kihangsúlyozták, hogy „A festékest is gyapjúból igen szép mesterséggel tudgyuk szőni, az hogy messze földről eljönek ide hozzánk, hogy végyenek vagy szőtessenek” (TAKÁCS, szerk. 2002. 144). A híres festékes szőnyegek szövése az 1870-es években teljesen visszaszorult, és csak az 1880-as években ismerünk egy nagyobb háziipari mozgalmat Csíkbán, amely ennek felélesztésével, újratanításával kísérletezett (FÜLÖP 2012. 133).

Nagy hírneve és jelentős értéke ellenére „paraszttárgy” volt, a nemesek körében igen ritkán tűnt fel. Jól felismerhető, hogy míg a katonarendű lányok az ágy takarására leginkább a festékes szőnyeget alkalmazták, addig a nemesi réteg ezzel párhuzamosan a fehér varrottas, tótos vagy a katonai ággytakarókat preferálta.

Míg a festékeseknek inkább a század elején érzékelhető a divatjuk, addig a másik kedvelt gyapjútakaró, a cserge az egész 19. század folyamán megőrizte a jelentőségét. A hosszú kihúzott szőrű gyapjútakaró készítése elsősorban háziipari központokhoz kötődött. A leírások három kiemelkedő központ szerepére világítanak rá.

Az udvarhelyszéki – bágyi – cserge nagy múltja és terjedési irányvonala az előfordulási helyszínek és évszámok alapján jól követhető: egyetlen kézdiszéki szőrványadat kivételével az erdővidéki övezetben vált a divatja érzékelhetővé (1801 és 1831: Böllön, 1837: Kézdivásárhely, 1851: Barót, 1852: Köpec, 1873: Vargyas). E durva gyapjútakaró olcsó termék volt: Kozma Ferenc 1875-ös statisztikája szerint ára, akárcsak a bágyi futószőnyegké, mindössze két forint volt, ekkor az egész helység lakossága forgalmazta (KOZMA 2008. 296). A bágyi pokrócokat és csergeket még a 20. század elején is fejlesztni kívánta a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara: az 1904. április 27-i ülés jegyzőkönyvében ugyanis leszögezték: „Bágy község lakói a jobb fajta és így értékesebb pokróczok készítésére a parajdiakhoz hasonlóan megtaníttassanak s részükre a közelben alkalmas ványoló építtessék.” (IPARKAMARA 1904. 46.) 1907-ben a településen szövetkezeti keretek közt élt tovább a pokróckészítés: erre utal az a tény, hogy az 1907-es sepsiszentgyörgyi székely kiállításon a Bágyi Pokróc Szövetkezet égisze alatt állították ki a híres csergeket (SZŐCSNÉ GAZDA 2016). A bágyi csergeszővést a néprajzi szakma számára Nagyborosnyói Bartha Károly tette ismertté, aki 1932-ben a *Néprajzi Értesítő* hasábjain foglalkozott e kis település szövőhagyományával. Információi szerint a harmincas évekre a székely megyékben máshol már nem foglalkoztak csergekészítéssel, csupán e faluban, valamint Csíkbán. Információi szerint a harmincas években piros, lila, zöld, csíkos csergék készültek itt (N. BARTHA 1932. 19, 20).

A háromszéki falvakban talán a brassai (brassói) cserge vált a legkedveltebbé, valószínűleg azért, mert nagy változatosságban, több színben állították elő, közel készült, és széles körű kereskedelme folytán könnyen elérhető volt egész Erdélyben. Használata úgyszintén a kisebb vagyonú lányok körében volt gyakori. A hozományleltárak adatai szerint Háromszék egész területén használták, legalábbis erre utalnak a következő említései: Feldoboly: 1829, Futásfalva: 1835 és 1837, Gidófalva: 1837, Papolc: 1837, Lemhány: 1840, Páva: 1849, Kiskászon: 1850, „lomos”, Nagybacon: 1854, Feltorja: 1854, „csíkos”, Papolc: 1859, „kétlomú”, Vargyas: 1872, „kék”, Zabola: 1887, Vargyas: 1892). A brassói csergekészítés történetéről úgyszintén több információnk van. 1840-ben Nagy Ferenc vásárlajstroma említette az itteni pokróckészítést, ebből tudjuk, hogy ekkor ez „az oláhok által nagy mennyiségben szövet”-ett (NAGY 1979. 511). Kóváry László ugyan ebben a periódusban közel hatszáz román asszony mesterségeként tartotta számon a pokróc- és csergekészítést, és adatai szerint már 1807-ben 38 ezer darabot készítettek évente (KÓVÁRY 1847. I/229). Egy 1901-es leírásból látható, hogy Brassó környéke tele volt pokróc- és csergekészítő központokkal: a hétfalusi csángó falvak is nagy mennyiségben gyártották e termékeket, ezek egészen Debrecen piacáig eljutottak. Így e csergetípus gyűjtőfogalom is volt, amely a barcasági kisebb telep-
pek tevékenységét foglalta magában (TELKES 1901. 85, valamint SZŐCS GAZDA 2012. 164–166).

Bár csupán visszafogott jelenléttel számolhatunk, s csak a kézdiszéki falvakban követhető a térhódítása, de a 19. század második felében a berecki csergekészítő központ is megpróbálta kivívni magának a lokális-regionális hírnevet (OSDOLA, 1852; KÉZDIPOLLYÁN, 1855; SÁRFALVA, 1872; KISKÁSZON, 1880; KÉZDIMARTONOS, 1894; PESELNEK, 1896).

Napjainkban hajlamosak vagyunk azt feltételezni, hogy a 19. századi csergehasználatban a natúr színvilág dominált. Amennyiben viszont a ránk maradt csergeadatokat leellenőrizzük, világossá válik, hogy e jellegzetes szőrös gyapjútakarót a 19. század közepén már nagy szeretettel színezték. Az általánosan elterjedt fehér, kétlomú változatokon kívül 1854-ben csíkos, 1865-ben és 1872-ben kék, 1889-ben piros, 1899-ben szürke szőrű változatairól olvashatunk.

A festékeseken, csergéken kívül elterjedt gyapjúszőttesnek számított a pokróc is. A leltárakban feltűnő tarka, ványolt pokrócok elsősorban a felsőháromszéki forrásainkban mutatnak sűrűsödési pontokat (Futásfalva, 1835, 1859; Zabola, 1868, 1873, 1881, 1882, 1884, 1896; Felsőcsernáton, 1874, 1880). 1884-ben egy háziipari felmérés a pokróckészítést főleg Kovászna, Bereck és Bodza vidékén tartotta jelentősnek (*Székelly Nemzet*, 1884. április 17.), ám a 20. században Futásfalváról is kiemelték, hogy valamikor pokróckészítő központ volt, főleg kockás gyapjútakarói voltak híresek.³²

Valamivel gyakoribbak és nagyobb szórásúak voltak a kockásan szőtt gyapjú ágytakarók. Pontosan nem állapítható meg, hogy ezek miben különböztek a kockás pokrócoktól, de elterjedtebbek voltak amazoknál, és divatjuk 1806-tól 1855-ig az egész Háromszéken kimutatható.

Bár látható, hogy a lakásdíszítésben hasznosított szőttestekultúra eléggé konzervatív volt, az alapos elemzések e *long durée*-n belül is ideiglenes divatokat, lassú változásokat jeleznek. Jól követhető például az, hogy egy-egy új bútorforma megjelenése néhány esztendő alatt kitermelte az ahhoz használt jellegzetes szőtestípust. Az 1860-as évekre általánossá váló kasztenre például már az 1870-es évekre kifejlesztették a kisebb méretű kasztentakarót,³³ a konyhai állóbútorok elterjedésével együtt feltűnt a kredentakaró,³⁴ tálastakaró, a megnövekedő higiénia pedig kitermelte a szervéteket, asztalkeszkenőket, kastakarókat. A különböző kendezőkendők (törülközők) annyira hétköznapi tárgyai voltak a székely kelengyéknek, hogy külalakjukat, árukat is alig lehet követni, többnyire más tételekkel összevonták, és csupán a számukat jelölték.

A hímzéskultúra jelei a hozományleltárakban

Bár a székelyföldi hímzésminták publikálása alapján az az általános elképzelés alakult ki a szaktudományban, hogy Csík és Háromszék a keresztstemes hímzések hazája (VÍSKY 1924; CSISZÉR-KOVÁCS 1974; GAZDÁNY OLOSZ 1972), ezzel szemben Udvarhelyszéken változatos szabadrajzú hímzéskultúra élt (Cs. GERGELY-HAÁZ 1976), a hozományleltárak adatai arra utalnak, hogy ez a képzet nem ennyire egyszerű. Háromszéken is gazdag selyemszálás, bizonyára szabadrajzú hímzést jeleznek forrásaink.

Napjainkban a selyemszálás hímzést általában a nemesi réteghez kötjük. Ha a selyem- és fém-szál használata változatos, jellegzetes öltéstípusokkal párosul, akkor úri hímzésekről beszélünk. E hímzéstípust elsősorban a protestáns egyházak úrasztali terítőiről ismerjük, mivel a főúri lakásokban használt textilek csak igen ritka esetben maradtak fenn a 20–21. századig. Ennek ellenére az egyházi használatú darabok közül is több esetben leírták, hogy azok korábban egy-egy jegyespár használatában álltak.

A parafernumlevelek adatai néha olyan apró feljegyzéseket tartalmaznak, amelyekből egyértelműen felismerhető, hogy a 19. század elején Háromszéken még élt a selyemszálás úri hímzések divatja.

A nemesi párnahuzatok, lepedők különleges hímzéseit például néhány hozományleltár különleges értéke miatt kiemelte; szörcei Dónáth Erzsébet hozományában például a „Mostoni világi ekesége ezen feneb irt parna Hajaknak ekeségeji”-t külön is felértékeltek, de egy albi-si lány portékáiról is feljegyezték, hogy: „két vánkoss hej seljmes”, vagy egy papolci nemeslányé: „gyolyts Sejmes fejfel 2 pár, a többi Sima.”³⁵ Úgy tűnik, a selyemhímzésű vánkoshuzat a polgárosodó városiak körében is divatos volt: a kézdívsárhelyi Fülöp lányok selymes,³⁶ madaras selymes, tarka,³⁷ özvegy Hankó Istvánné varrott,³⁸ Bodó Anna pedig takács- és selyemmel kivarrott

32 Saját gyűjtés, 1995.

33 Telegdi Baconi hiányos parafernum, 1870; sárfalvi Ferencz Anna parafernuma, 1872; zabolai Hadnagy Mária parafernuma, 1889; vargyasi Andorkó Rebeka parafernuma, 1892; stb.

34 Kovásznai Kozma Tera parafernuma, 1889.

35 Szörcei Dónáth Erzsébet parafernuma, 1832; albi-si Végh Rebeka parafernuma, 1827; papolci Csorja Sára parafernuma, 1837.

36 Kézdívsárhelyi Fülöp Rebeka parafernuma, 1803.

37 Kézdívsárhelyi Fülöp Anna parafernuma, 1809.

38 Kézdívsárhelyi özv. Hankó Istvánné Jantsó Anna parafernuma, 1816.

39 Kézdívsárhelyi Bodó Anna parafernuma, 1837.

huzatú párnákat³⁹ készítettek vagy készítették a kelengyékükbe. A „selymes” párnahaj a futásfalvi lovas katona rangú lányok körében is feltűnt: egyik futásfalvi lány tíz párnájára 25 hajat biztosított, amelyek közt selymes, tászlis, tótos fejér, kékes fejű, kékes tarka és kartonos egyaránt volt.⁴⁰

A selyemszálás hímzések a 19. század első felében a lepedőkön is tovább éltek. Egy kézdimartonfalvi 1801-es parafernum több lepedő selyemszálás hímzését említette: „Egy fejér Sejemmel ki varrot gyołts lepedő, mind a két vége varrott” vagy „Egy sejemmel és aranyal ki varrott gyołts lepedő”, „Két fekete sejemmel ki varrott lepedő”, „Egy kék sejemmel kivarrott lepedő gyołts” stb.⁴¹ A kézdivásárhelyi Fülöp Anna 1809-es inventáriumában „3 Lepeđő varrott Seljmes”, de még a feldobolyi gyalog katona rendű Székely Anna, valamint a gidófalvi lovas katona rendű Maroján Rákhel 1829-es hozományában is selymes fejekkel készült lepedőt írtak össze.

A selyemszálás hímzések földrajzi elterjedése leginkább Kézdíszékre és Orbaiszékre korlátozódott a 19. század elején, csupán szórványos adatokként tűnik fel Sepsiszéken. Ez azért is érdekes, mivel a 19–20. század fordulóján is leginkább erről a vidékről gyűjtötték a szabadrajzú selyemszálás hímzéseket. A budapesti Néprajzi Múzeum tulajdonában lévő ozsdolai Gyárfás-hagyaték néhány ilyen hímzése úgyszintén ebben az övezetben készült.⁴² Ha az ilyen hímzéseket tartalmazó hozományleltárak datálását megfigyeljük, látható, hogy a 19. század első négy évtizedében keletkeztek, utána eltűntek a kelengyék elemei közül.

A 18–19. század folyamán még a tót hímzések megnevezése jelent meg a kelengyeleltárakban. E szlovák kézimunkákról Szabó T. Attila írt rövid tanulmányt, s kiemelte, hogy e hímzések hatása ebben a periódusban a török hímzések mellett Erdély egész területén jelentős volt. A kutató

úgy vélte, hogy a legnagyobb közkedveltségnek a 18. század harmadik évtizedében öröndtek. Mind falun, mind pedig városon a jó viszonyok közt élő gazdagabb réteg vásárolta meg őket, és a 19. század elejére már a városi kereskedők is szállították, így raktáraikból is megvásárolhatókká váltak ezek a kézimunkák. Adatai szerint a tót kézimunkák közt a fehér varrás volt a leggyakoribb, amely valószínűleg a felvidéki csipkákrok által került vidékünkre (SZABÓ T. 1957. 555–565). A hozományleltárak adatai részben alátámasztják Szabó T. Attila megállapításait. A „tótos” párnák, lepedők, abroszok további jelzői között a „varatos totos fejér”, „sujtasos totos”, „retzés totos”, „zöld sárgás totos fejú”⁴³ pontosítások jelennek meg. Használóik köre valóban a gazdagabb réteg; nemesek, paplányok, kézdivásárhelyi civis kisasszonyok, vagyonosabb lovas katonák kelengyéiben tűnik föl, nagyrészt 1837 előtt.⁴⁴

Pontosan nem állapítható meg, hogy horgolást vagy valamely öltéstípust jelölnek az „urkolt”-ként jelzett textíliák. Ezeknek az 1840-es évek után terjedt el a divatjuk: legelőször egy sepsiszentgyörgyi paplány lepedőjén jelezték, majd ezt követően Uzonban, Gidófalván, Bikfalván, Sepsibaconban és Futásfalván is feltűnt, többnyire lepedőkön és ágyterítőkön, de néha párnahajon is.⁴⁵ Úgy tűnik, hogy használóinak köre elsősorban a kisenemesi, nemesi réteg volt, és az udvarházakban használták.

A csipkék megjelenése jól érzékelhetően a polgári, nemesi réteggel volt összefüggésben: 1845-ben egy sepsiszentgyörgyi paplány párnahajain és „fain Lepeđő”-in tűntek föl, de egy uzoni nemeslány 1852-es, egy gidófalvi lány 1855-ös, egy sárfalvi lány 1872-es hozományában is hódítottak. Ezek a falvak mind a városok közvetlen közelségében találhatók, tehát jól lemérhető rajtuk, hogy – akárcsak Nyugat-Európában – itt is „a falvakban végbemenő átalakulások a városi fényűzés következményei” voltak (BRAUDEL 1985. 284).

40 Futásfalvi Györgyakab Trésia parafernuma, 1835.

41 Kézdimartonfalvi Bartók Mária parafernuma, 1801.

42 Néprajzi Múzeum textilgyűjtemény; ltsz.: 60.3.61, 62.167.14, ozsdolai gyűjtés; ltsz.: 60.3.91, „Háromszék” megjelöléssel. A szabadrajzú hímzéseknek egy fejűs variációja is élt e vidéken, amelyet a Gyárfás család szintén Felsőháromszékről gyűjtött. Lásd ltsz.: 59.48.2 Ozsdoláról. A leírókartonok tanúsága szerint ezek a hímzéstípusok a 20. század eleji gyűjtési periódusban már kizárólag az öregasszonyok birtokában voltak meg.

43 Gidófalvi Imreh Anna parafernuma 1811-ből, illetve édesanyja testamentuma 1801-ből.

44 Sepsiszentkirályi Száraz Terésia, 1806; Kézdivásárhelyi Fülöp Anna, 1809; Gidófalvi Imreh Anna, 1811; Kézdivásárhelyi özv. Hankó Istvánné Jantsók Anna, 1816; Nagyborosnyói Mágori Anis, 1818; Futásfalvi Györgyakab Trésia, 1835; Papolci Csorja Sára 1837-es hozományában. Kereskedelmi terjesztésük abból is lemérhető, hogy többnyire a vásáros helyek környékén élők tudták beszerezni e hímzéseket. (Kézdivásárhelynek, Papolcnak, Nagyborosnyónak országos vására volt ebben a periódusban. Futásfalva Kézdivásárhely mellett, Sepsiszentkirály pedig Sepsiszentgyörgy mellett, tehát szintén kereskedőközpontok közelében található.)

45 Sepsiszentgyörgyi Gödri Juliánna, 1845; Uzoni Gidófalvi Susánna, 1852–1860 körül; Gidófalvi Csulak Rozsália, 1855; Bikfalvi Pál Rozsália, 1866; Sepsibaconi Molnár Juliánna, 1877; Futásfalvi Balás Berta, 1889.

A „kiállítás”

A háromszéki hozományinventáriumok jól jelzik számunkra, hogy a hozomány összeállításának megvoltak a maga jól meghatározott szabályai. A „specialisták”, akik e tárgyak előállítását, vásárlását, válogatását folytatták, a család tagjai voltak, akiknek fontos előismereteik voltak arról, mit is vár el a közösség, milyen tárgytípusoknak kell kötelező módon bekerülniük a hozományba, és mekkorának kell lennie a kelengyének.⁴⁶ A válogatók által összegyűjtött tárgyakat a becsüsök ellenőrizték. Mivel a hozomány komponenseinek jelentős része textil és ruházat volt, ezért a felértékelők többnyire „azokhoz értő betsületes aszonyi személyek”⁴⁷ voltak, akik „meg Nezegetes és Visgálat mellet”⁴⁸ számba vették a tárgyakat. Csupán ők tudták pontosan meghatározni, hogy mekkora munka- és pénzbefektetést kívánt egy-egy megszőtt abrosz vagy hímzett párnahaj. A becsüsök többnyire az idősebb korosztály tagjai voltak, mivel a közösség által elvárt mennyiségi normákat ők ismerték leginkább.

A tárgylétszám nagysága és értékessége természetesen szoros összefüggésben állt a társadalmi ranggal. A szakirodalom kétféle státustípust különít el: a tulajdonított és az elért státust. „A tulajdonított státusok azok, amelyeket az egyének a bennük rejlő különbségekre vagy képességekre való tekintet nélkül juttatnak. Ezek már a születés pillanatától előre láthatók, és megkezdődhet a rájuk való felkészítés. Az elért státusok azok, amelyek, minimum, speciális adottságokat igényelnek, bár nem szükségszerűen korlátozódnak csak azokra. Az elért státusokat nem születésükkor juttatják az egyéneknek, hanem nyitva állnak, hogy betöltésük versengés és egyéni erőfeszítés eredménye legyen.” (LINTON 1997. 269.) 1848-ig tulajdonképpen a tulajdonított státusoknak sokkal nagyobb szerepük volt, mint az elérteknek, és az ellenőrzés az előbbi által elvárt minimumra terjedt ki. A forradalom elindított egy olyan folyamatot, amely a korábbi hierarchiát felborította. Az átstrukturálódásban nagyobb hangsúlyt kapott az, hogy kinek milyen adottságai vannak, tovább tud-e lépni a neki tulajdonított szintről.

A 19. század második felében ez a folyamat a halmozási attitűd jól mérhető felülkerekedésével párosult: az értékes tárgyak megszerzésére nem sok esélye volt például egy jobbágyságból akkor szabadult lánynak, ám a korábbi normarend átlépését a több tárgy beszerzésével próbálták megvalósítani. A legkönnyebben előteremthető és halmozható tárgytípus a textilnemű volt, mivel ennek megszövésére akár otthon is sort keríthettek.

A hozományba kerülő textiliák hierarchiájának csúcsára azok az esztétikailag is kifogástalan tárgyak kerültek, amelyeket az esküvő alkalmával kiállítottak, és ezáltal közszemlére tettek. E „kiállításnak” erőteljes tudatosító funkciója volt: a normák ismétléséhez, a tárgyhierarchia megteleméséhez járult hozzá. A közszemlére tett hozományt mindenki láthatta, így védelmi funkciója is volt: az írott hozományleltár elvesztése esetén elegendő tanút lehetett előhívni, aki bizonyította, hogy „tisztességes” mennyiséget vitt-e a lány a férje házába.

A hozomány kiállításának⁴⁹ folyamata nagyon hasonlít a múzeumi kiállítási folyamathoz: a tárgyak számára ideális kiállítási technikákat kellett kifejleszteni, amelyek révén elrejtették a hibákat és a hiányosságokat, kiemelhették a tárgyak esztétikumát, az elhelyezési módokat segítették azt a látszatot, hogy mennyiségileg reprezentálja a közszemlére tett tárgy a család gazdagságát, társadalmi státusát. Míg a testamentum vagy a hagyaték nagysága többnyire rejtve maradt a szélesebb falusi közvélemény előtt, addig e női tárgye gyűttes egyik fontos funkciója volt a megmutatás. Éppen ezért a muzeológia számára különlegesen érdekes tárgycsoportról van szó: a néprajzi kiállítások egyik első, belső fejlődésű, öncélú és különleges típusáról.

A 19. század végére már a legszegényebb lányok is több tárgyat szereztek be e „kiállításra”, mint az 1848 előtti korszak jómódú lányai. Az 1849 utáni tárgyszámnövekedés jól lemérhető egy összehasonlításból: míg az 1849 és 1875 közti időintervallumban harmincnégy elemzett hozománylevél adataiból kiolvasható, hogy csupán tizenhét ingószáma haladta meg a kétszáz tárgyat (44 százalék), addig 1875 és 1900 között a harmincegy elemzés alá vont parafernumleltárból huszonhárom ingóságainak a száma haladta meg ezt a meny-

46 Bár a hozomány a földet is tartalmazta, nagyobb esküvői ajándék neve volt, a kelengye pedig eredetileg csupán a földet nem tartalmazó rész volt, e tanulmány keretében a két kifejezést a parafernum, vagyis női különvagyon megnevezésére felváltva használom, mivel nagyon szegény a magyar nyelv a hozomány megnevezésére.

47 Kiskászoni özvegy Volonts Józsefné Bodó Anna parafernuma, 1850.

48 Futásfalvi Ambrus Trésia parafernuma, 1859.

49 Székelyföld egyes falvaiban a közszemlére tett hozomány megnevezése a *kiállítás*.

nyiséget (74 százalék). 1875 után csupán egyetlen hozományleltár tartalmazott száznál kevesebb tárgyat.⁵⁰ Ugyanakkor négy olyan inventáriummal rendelkezünk, amelyekben az ingóságállomány száma meghaladta a négyszáz darabot,⁵¹ sőt a leggazdagabb parafernumlevél több mint 550 tárgyat sorolt fel (SZŐCSNÉ GAZDA 2015. 184).

A kiállítások legfontosabb látványeleme, a lakodalmi szokáskör egyik legjellemzőbb, legkarakterisztikusabb tárgye gyűjtése a magyarság körében a vetett ág volt. A dúsan feldíszített ág kiállítása évszázadokon keresztül uralta az esküvői szokáskört.

K. Csilléry Klára szerint az ághasználat a 18. század folyamán alakította ki a vetett vagy magas ág válfaját, mikor a korábbi, egyágvas ághasználatról áttértek a két fekvőbútort hasznosító lakásberendezési modellre. Ekkortól alakíthatta ki a magyar parasztság is azt az eljárást, hogy az egyik ágyat hasznosította, a másikat pedig reprezentációs célokra alkalmazta, ezen tárolva a ház szükségletére összegyűjtött ágyneműket.⁵² A nyelvészek viszont úgy vélték, hogy a házasságkötéskor az ág feldíszítése jóval régebb gyökérű, erre utal a „nyoszolyólány” megnevezés, amely a nyoszolya vivéséből eredhet.⁵³ Az ágyra rakható párnák számának növekedése már a 16. századtól megfigyelhető a parasztság körében (ZENTAI 2000. 64).

A vetett ág kiállításának közösségi kényszere hosszú időn keresztül megszabta azt, hogy milyen tárgye gyűjtéseket kell a férjhez menő lánynak beszereznie, hogy megfeleljen a közösségi normáknak.

A vetett ág szakszerű feldíszítése olyan funkcióeleme volt az esküvőnek, amelyet mindenki elvárt a menyasszony családjától. Ezzel magyarázható az, hogy a parafernumok textíliáit többnyire úgy csoportosították, hogy az „ágyi készületek” külön rubrikába kerüljenek.

A kelengye nagysága társadalmi csoportonként ugyan nagyon változott, ám a vetett ág a legszegényebb lányok esetében is kellő gazdagságú volt. Az esküvőt szervező családok jól tudták, hogy egy ágyra minimum hat párnát kell tenni ahhoz, hogy jól mutasson, és legalább két-három lepedő szükséges, hogy kellő módon érzékeltesse a lány gazdagságát.

Az ág felvetésének módja tájegységenként változott. Egy árapataki leírásból tudjuk, hogy e településen az első világháborúig az ágyat a kapu közelében „vetették ki”, alulra kerültek a szalmazsákok, rá a lepedők úgy, hogy mindegyiknek a csipkéjéből, aljából kilátszon egy ujjnyi, legfelülre pedig a legszebben szőtt piros lepedő került. Ezekre kerültek a derékaljak szőtteshuzataikba bújtatva, ezek tetejére a cserge, a paplan, majd pedig a párnák, amelyeknek mindegyikén két-két huzat volt (LÓRINCZI 2001. 41).

A hozományba bekerülő textiltárgyak mennyiségi normáit tehát elsősorban e látványelem kiállításának kényszere szabta meg, nem pedig a család reális szükséglete. Amennyiben áttekintjük a rendelkezésünkre álló női inventáriumokat, jól látható, hogy a legtöbb hozomány 9–12 párnát tartalmazott még a 19. század végén is, amikor a családok körében már egyáltalán nem volt általános a hat-nyolc gyermekes családmodell.

A 19–20. század fordulójáról származó fényképek jelzik számunkra azt, hogy a hozomány elemei közül elsősorban a vetett ágyat állították ki, tehát ennek az elemeit kellett leginkább az életkezdő tárgye gyűjtések közé beválogatni.

Kiállítható-e ma a „kiállítás”? Az inventárium és a muzeológia

A muzeológia örök kérdése, hogy a tárgyleltárak szűkszavú felsorolásait miképpen lehet hasznosítani, alkalmazni a múzeumi munkánkban. A szűkszavú leírások alapján megismerhetjük-e egyáltalán, milyenek voltak a hozományok tárgyi elemei? Átfordíthatók-e egy hozományinventárium adatai konkrét múzeumi interpretációvá?

Amint talán ez megjelent könyvem lapjairól kiderült, a leltárak jól jelzik azokat a fontos státuselemeket, amelyek elmaradhatatlanok voltak az egyes társadalmi rétegek tárgyi kultúrájából. A nemesi státussal például szorosan összekapcsolódott a 19. század elején a poltúros bútorzat, kasztenhasználat, a hat töltött szék és a dívány alkalmazása, a kávézás szokásköre, a medvés bundák használata. A városlakókat a pálinkafőző üstökkel, „cirkás” keszkenőkkel, az öltözködéshez fűződő tárgyak nagyobb számával lehet ugyanebben a periódus-

50 Petőfalvi Szigeti Róza parafernuma, 1900.

51 1875 előtt csupán egyetlen inventárium tartalmazott négyszáznál több tárgyat.

52 ORTUTAY, főszerk. 1977. *Ágy* címszó.

53 Knieszsa István hipotézisét idézi ZENTAI 2000.

1. kép. Mikóújfalusi hozomány

Székely Nemzeti Múzeum fototékája, Neg-21-13-as jelzet.

Gere István felvétele, 1910

ban megragadni. A székely társadalom alapbázisát képező katonarendet sarkos lakásberendezési modellel (két szék, két pad és egy asztal), kendőszegek használatával, festékes szőnyeggel mutathatjuk be leginkább. A valamennyi társadalmi rétegnél feltűnő vetett ág falvankénti és társadalmi rétegenkénti változásait a leltárakban feltűnő mennyiségi normákkal érzékeltethetjük a legjobban.

De mennyire segíti a muzeológus munkáját egy-egy jellegzetes tárgyrendszer, például a textilkultúra adatainak áttekintése? A női tárgye gyűttesek legfontosabb elemei évszázadokon keresztül a textiltárgyak voltak. Egy-egy szép ruha, mutatós szőttes, varrottas nem pusztán az ember és a lakás díszje volt, de a női rátermettség, ügyesség, szépség szimbólumává is vált. Mit érthetünk meg e több száz tárgy felsorolásából?

A tőszavas leírások ritkán nyújtanak olyan szemléletes képet, amelynek alapján elképzelhetővé válnának egy-egy család tárgyai a maguk esztétikai valóságában. Az összesített adatok inkább arra serkentik a muzeológust, hogy körüljárja a környék háziipari központjaira vonatkozó adatokat, felmérje azoknak terjedési irányvonalát, esetleg ezekben a falvakban keressen adatokat, információkat a konkrét tárgyakra vonatkozóan.

A 19. század tárgyrendszerei a terepkutatások nyomán már nem ismerhetők meg, és ritka élménynek számít az is, ha egy-két 19. századi elemre bukkanunk egy házban.

A háziipari központok továbbélése viszont esetenként még kutatható, és irányt szabhat a múzeumok tárggyűjtési stratégiája számára.

A mai muzeológusok – éppen az erdélyi lassú kulturális változásoknak köszönhetően – még meg tudják ragadni a néprajzi gyűjtések során, hogy milyen volt a huszadik században a hatkariás ágytakaró, a barackmagos abrosz, amint kis szerencsével még az is adatolható, hogy miként kell elképzelnünk egy huszadik századi berecki vagy brassai csergét. Régi háziipari kiállítások fotóiról, régi lakásbelsőkről rekonstruálható, hogyan lesz a tárgyak halmazából megkonstruált tárgyrendszer.

„A kiállítás” 19. századi módra már nem kiállítható, de a 21. századi ember számára valamilyen szinten absztrahálható. A székelyföldi textilkultúra absztrakciója számára kulcsszavak kijelölése szükséges.

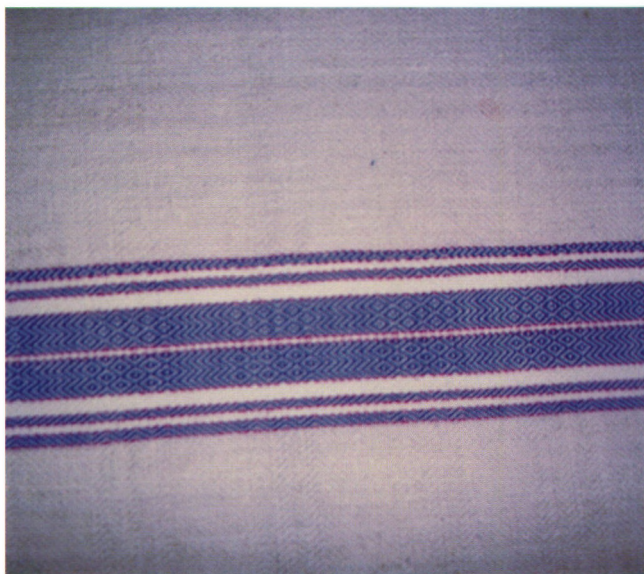
Tanulmányomban azokat a kulcselemeket próbáltam kiragadni a leltárak száraz adataiból, amelyek hozzájárulhatnak egy letűnt világ absztrakciójához.

2. kép. Festékes szőnyeg 1798-ból

Papolci Református Egyház tulajdona

Szócsné Gazda Enikő felvétele

3. kép. Barackmagos-fenyőágas szőttes

Bodos, 19. század vége

Székely Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteménye, ltsz. T. 140

Tankó Zoltán felvétele

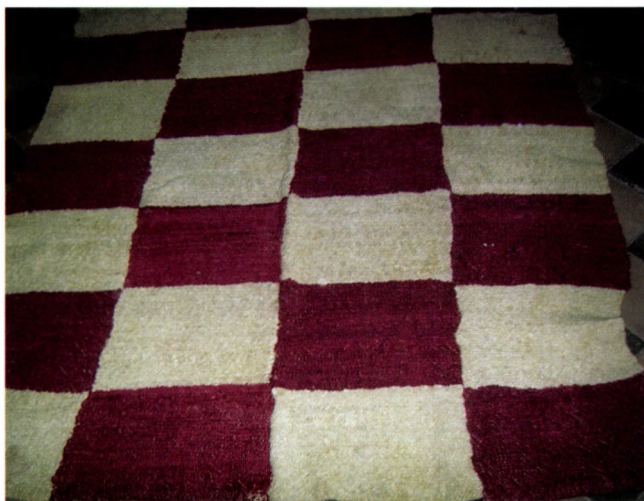
4. kép. Négynyüstös hatkarikás zsák

Bodos, 20. század eleje

Székely Nemzeti Múzeum néprajzi

gyűjteménye, ltsz. 163

Tankó Zoltán felvétele

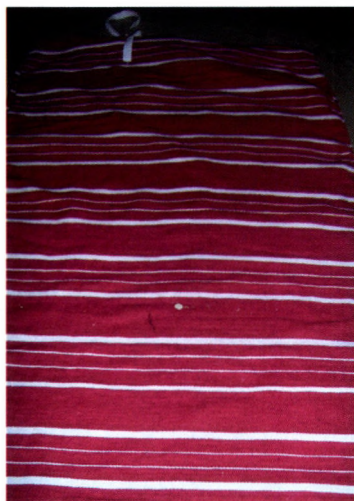

5. kép. Feltehetően Brassóban készült cserge Hídvégről

19. század vége

Székely Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteménye, ltsz. T-295

Szőcsné Gazda Enikő felvétele

6. kép. Színes fejtőből készült párnahuzat

Árapatak, 19. század vége

Székely Nemzeti Múzeum néprajzi

gyűjteménye, ltsz. T. 560

Tankó Zoltán felvétele

ANTAL Péter

1986 Végrendelkezés Debrecenben az 1820-as években. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 59–76. (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve, XII.)

BÁCSKAI Vera

2003 Várostartörténet. In BÓDI Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Budapest, Osiris, 243–257.

N. BARTHA Károly

1932 A cserge készítése az udvarhelymegyei Bágy községben. Néprajzi Értesítő, 24. évf. 19–23.

BAUDRILLARD, Jean

1987 A tárgyak rendszere. Budapest, Gondolat.

BENCSIK János

1993 Tokaj társadalma a tárgyak tükrében (1774–1849). Sátoraljaújhely, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.

BENDA Gyula

- 1989 A lakásfelszereltség változásai Keszthelyen 1790–1848. In NOVÁK László – SELMECZI László (szerk.): Építészeti az Alföldön. Nagykőrös, Arany János Múzeum, II/133–161.
- 1995 A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatékai és vagyoni összeírásai II. Keszthely 1821–1849. Budapest, Néprajzi Múzeum. (Fontes Musei Ethnographiae, 2.)
- 2006 Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, Osiris.

BENE József

1989 Végrendeletek és hagyatékai leltárak Nyírbátorból. Nyírbátor, Városi Tanács – Báthori István Múzeum és Baráti Köre – Hazafias Népfront Honismereti Munkacsoportja. (Nyírbátori füzetek, 1.)

BRAUDEL, Fernand

1985 Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. 1. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Budapest, Gondolat.

CSÁKI Árpád – SZŐCSNÉ GAZDA Enikő (közzét.)

2001 Az Orbai Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei I. (1677–1752). Sepsiszentgyörgy, T3.

CSISZÉR Imre – KOVÁCS Dénes

1974 Csíkszentkirályi keresztszemesek / Cusăturii din Săncrăieni-Ciuc. Csíkszereda, Népi Alkotások és Művészeti Tömegmozgalom Megyei Irányító Központja.

FÉL Edit – HOFER Tamás

1969 A kalotaszentkirályi kelengye I. Kísérlet a tárgyi világ rendjének feltárására. Néprajzi Értesítő, 51. évf. 11–36.

FÜLÖP Hajnalka

2012 A székely festékes szőnyeg és a csíki háziipar története. In FÜLÖP Hajnalka – LACKNER Mónika – LANDGRÁF Katalin – LOVAY Zsuzsanna – SZULOVSKY János – WESSELY Anna: Nők, szőnyeg, háziipar. Kiállítási katalógus. Budapest, Néprajzi Múzeum, 132–167.

GAZDÁNÉ OLASZ Ella (szerk.)

1972 125 magyar szálánvarrott hímzés minta. Árapatak. Sepsiszentgyörgy, Népi Alkotások és Művészeti Tömegmozgalom Kovászna Megyei Irányító Központja.

CS. GERGELY Gizella – HAÁZ Sándor

1976 Udvarhelyi varrottasok. Írás után varrott minták. Szentimrei Judit előszavával. Bukarest, Kriterion.

GRANASZTÓI Péter

2010 Az eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyi világ tükrében. Kiskunhalas 1760–1850. Budapest, Néprajzi Múzeum.

HORVÁTH József

1997 Győri végrendeletek a 17. századból. I. (1600–1630), II. (1631–1654). Győr, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára.

HORVÁTH József – DOMINKOVITS Péter

2001 17. századi Sopron vármegyei végrendeletek. Sopron, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára.

IPARKAMARA

- 1901 A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara 1901. május 21-i ülésének jegyzőkönyve. Marosvásárhely, Kereskedelmi és Iparkamara, 1901/3.
- 1904 A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara 1904. április 27-i ülésének jegyzőkönyve. Marosvásárhely, Kereskedelmi és Iparkamara kiadása, 1904/2.

- JANCSÓ Gyula
1939 Bordakészítés és szurokfőzés Erdővidéken. Székelység, 9. évf. 4. sz. 52–53.
- K. KARLOVSZKY Endre
1896 Erdély ipara a XVIII-ik század végén. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 217–257.
- KATONA Imre
1978 A magyar kerámia és porcelán. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
- KOCSIS Aranka
1997 A vajkai szék nemesei. Hagyatéki leltárak a 17–19. századból. Pozsony, Kalligram.
- KOCSIS Gyula
– 1988 Hagyatéki leltárak. Cegléd 1850–1900. Cegléd, Kossuth Múzeum. (Ceglédi füzetek, 24.)
– 1993 18. századi ceglédi végrendeletek. In Kocsis Gyula (szerk.): Történeti és néprajzi tanulmányok Ceglédről. Cegléd, Kossuth Múzeum. (Ceglédi füzetek, 28.)
- KOMLOSY, Andrea
é. n. Textiles Verlagwesen, Hausindustrie und Heimarbeit. Prototypen des informellen Sektors im 18. und 19. Jahrhundert. Internetcím: http://vgs.univie.ac.at/VGS_alt/HSK111p.html. (Letöltés: 2016. novemberben.)
- KOZMA Ferenc
2008 A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota. Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, Székely Nemzeti Múzeum – Státus.
- KÖRÖSI Ilona
1985 Kecskeméti testamentumok a 17–19. századból. In SZTRINKÓ István (szerk.): Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Szervezet, 119–125.
- KÓVÁRI László
1847 Erdélyország statisticája I–II. Kolozsvár, Tilsch János kiadása.
- KUJBUSNÉ MECSEI Éva
1995 Nyíregyházi testamentumok (1789–1848). Forrásválogatás. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára. (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárának kiadványai.)
- LINTON, Ralph
1997 Státus és szerep, In BOHANNAN, Paul – GLAZER, Mark (szerk.): Mérföldkövek a kulturális antropológiában, Budapest, Panem Kiadó, 267–283.
- LŐRINCZI Etelka
2001 Fejezetek Árapatak népi életéből. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
- MARX Mária
2014 Reprezentatív damaszttárgyak a zalai múzeumok gyűjteményeiben. In SZULOVSKY János (szerk.): A textilművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest, MTA VEAB, 111–120. (Plusz-könyvek.)
- MRÁZ Vera
1957 Inventáriumok a körmendi Batthyány-levéltárból. Néprajzi Közlemények, II. évf. 1–2. sz. 288–306.
- NAGY Ferenc
1979 „Vásárlaistrom”. (Adatok a vásárok néprajzához.) Közzéteszi: Tálasi István. Ethnographia, 90. évf. 510–515.
- B. NAGY Margit
1973 Várak, kastélyok, udvarházak. Ahogy a régi-ek látták. Bukarest, Kriterion.
- NÉMETH Zoltán
1987 Testamentumok, osztályos egyezségek Nyíregyházán 1759–1792. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár. (Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár közleményei II.)
- ORTUTAY Gyula (főszerk.)
1977 Magyar néprajzi lexikon. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- OZSVÁTH Gábor Dániel
2014 A vízerő hasznosítása a Kárpát-medence népi textilmunkáiban. In SZULOVSKY János (szerk.): A textilművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest, MTA VEAB, 143–154. (Plusz-könyvek.)
- RÁCZ István
1984 Debreceni végrendeletek 1595–1847. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár. (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai, 8.)

SABJÁN Tibor – L. KISS Katalin – LENGYEL Károly
2006 Öntöttvas kályhák. Budapest, Terc.

SCHÉINT, Daniel G.

2012 Az erdélyi székelyek földje és népe természeti, politikai, statisztikai és történelmi szempontból (1833). Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum.

SZABÓ T. Attila

1957 A szlovák kézimunkák erdélyi divatjának és hatásának történetéhez. In – – – (szerk.): Kelemen Lajos emlékkönyv. Bukarest–Kolozsvár, Tudományos Könyvkiadó, 555–565.

SZARVAS Zsuzsa

1988 Tárgyak és életmód. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

SENTIMREI Judit

1968 Csángó szötte. Dolgozó Nő, 1968. április, o. n.

SZILÁGYI Miklós

1995 Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség. (Történeti-néprajzi adatok és elemzési kísérletek.) Debrecen, Néprajz Tanszék. (Folklór és etnográfia, 87.)

SZŐCS GAZDA Enikő

2012 Surse maghiare despre me te uguri bra ovne. Etno.brosov.ro, vol. 6. 159–170.

SZŐCSNÉ GAZDA Enikő

- 2015 A háromszéki hozomány a 19. században. Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
- 2016 A sepsiszentgyörgyi székely kiállítások és előzményeik. In KESZEG Vilmos – VIRGINÁS-TAR Emese (szerk.): Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 24. Hagyomány és örökség a romániai magyar néprajzkutatásban. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 197–228.

TAKÁCS Péter (szerk.)

2002 Háromszék parasztvallomásai 1820-ból. Debrecen, Erdély-történeti Alapítvány.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1961 Vásárhelyi testamentumok. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

TELKES Simon

1901 Hogyan és hol lehetne az erdélyi vármegyékben fonó-szövő ipart teremteni? Székely-Egyleti Képes Naptár és Évkönyv az 1901-ik évre. Budapest, Székely-Egylet Kiadása, 84–87.

TÓTH Zoltán

1982 Polgárosodás és hagyományörzés a századfordulói Szekszárd anyagi életviszonyaiban. Ethnographia, XCH. évf. 2. sz. 177–231.

TÜDÖS S. Kinga

- 2003 Erdélyi testamentumok I. Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék. Marosvásárhely, Mentor.
- 2006 Erdélyi testamentumok II. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei. Marosvásárhely, Mentor.
- 2008 Erdélyi testamentumok III. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei (1600–1660). Marosvásárhely, Mentor.

VERES László

2006 Üvegművességünk a XVI–XIX. században. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.

VISKI Károly

1924 Székely hímzések. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára.

ZENTAI Tünde

2000 Az ágy és a népi alváskultúra a kora újkorban. Doktori értekezés, kézirat.

ZIMÁNYI Vera

1994 Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

Textile culture in Háromszék in the 19th century – A museological approach based on data of female inventories

Using data from dowry inventories in the Háromszék region, the study reconstructs the range of cottage industry textile products in the 19th century and their value hierarchy. The brief inventory entries of dowries often name the technique used to produce the textile objects and their place of origin. The author used these in an attempt to identify the location of cottage industry centres. The author regards the display of the dowry as the internally developing prototype of ethnographic exhibitions and argues that the continued survival of the quantitative norms for the textiles was ensured not so much by need as by the demand for representativity of the display.

Emlékezetpolitika és néprajzi múzeum

„A múzeumok kulcsfontosságú nyilvános terek, és üzeneteiknek az egész társadalomhoz kell szólniuk. Eppen ezért fontos szerepet játszatnak a társadalmi kapcsolatok és kohézió erősítésében, a polgári értékrend fejlesztésében, és közösségek önképének kialakításában. A múzeumoknak mindenki számára nyitva kell állniuk; fizikai és kulturális értelemben is mindenki részére elérhetőeknek kell lenniük, ideértve a hátrányos helyzetű csoportokat is. A múzeumok teret biztosíthatnak történelmi, társadalmi, kulturális és tudományos kérdések átgondolásához és megvitatásához. A múzeumoknak tisztelniük kell az emberi jogokat és a társadalmi nemek közötti egyenlőséget.”¹

A fenti idézet az UNESCO által megfogalmazott, a világban működő múzeumi intézmények érvényes küldetéséről és helyzetéről készített *Ajánlás*ból származik. Az *Ajánlás* értelmezése egybeesik a megállapítással, hogy a múzeum a kollektív emlékezet és kánon fenntartására, a szimbolikus világrend bemutatására és a jelentések reprezentálására és folyamatos újradefiniálására szolgáló kiemelt jelentőségű intézmény (GYÖRGY 2003. 11). Ennek megfelelően a társadalmi múzeumként pozicionálható néprajzi múzeumok tevékenységének az emlékezetpolitikához való viszonya aktualitása és problémaérzékenysége miatt egyaránt érdemes az elemzésre. A múzeum (kiállítóhely és archívum) mint az emlékezetkultúra és -politika kitüntetett helye és tere rendkívül összetett és sajátos viszonyt alakít ki azzal a fizikai térrel, amelyben működik. Egyébként ez is erősíti aktualitását a témaválasztásomnak, mikor a Néprajzi Múzeum új helyszínre költözése egyre inkább realizálódik.²

A társadalomtudományok háttérbázisai között érzékelhetően növekszik a néprajzi múzeumi gyűjtemények szerepe. A néprajzi múzeumok felelőssége és lehetőségei érdemben megnöttek az utóbbi évtizedben lezajlott emlékezetpolitikai fordulattal összefüggésben. A múzeumi szerepvállalást árnyalja, hogy a hagyomány az identitás médiumaként működik, és a hagyományok fenntartása vagy megmentése a társadalmak morális feladata.³ A hagyomány befolyásolására, felújítására, az újabb hagyományok kitalálására tett kísérletek az egyéni és csoportidentitások fenntartását, revitalizációját vagy éppen átalakítását célozzák meg.⁴ Nem könnyíti meg a helyzetet, hogy a néprajzi múzeumok eredendő múltorientációját a jelennel való szembesülés komoly kihívás elé állítja. Milyen múzeumi megoldásokkal lehet (és szabad) napjaink aktuális/súlyos kérdéseiben útmutatást adni? Miként lehet hiteles szereplőként diskurzusra ösztönző szerepet vállalni abban az esetben, ha korlátozottak az eszközök, és szinte kizárólag a múlt tárgyai és a korábbi fogalmak szerint konstruált képei állnak rendelkezésre? A különösen nemzetközi téren erőteljesen érvényesülő jelenorientációt metodikai érvek és a jövőre utaló megőrkítési szándék is sarkallja a múzeumi szcénában (vö. FEJŐS 2003. 26). Úgy tűnik, hogy az emlékezetpolitikai viták ezen a területen is megkerülhetetlenek.

1 Részlet az Egyesült Nemzetek Nevelési, Tudományos és Kulturális Szervezete (UNESCO) által Párizsban, 2015. november 20-án elfogadott *Ajánlás a múzeumok és gyűjtemények védelméről, fejlesztéséről, sokszínűségükről és a társadalomban betöltött szerepükről* című dokumentum 17. pontjából.

2 A költözéssel kapcsolatos legfrissebb publikációk, melyek a koncepció formálódását is jelzik: Kemecsi 2015; 2016.

3 Giddens 1994. 65; idézi Jakab 2012. 48.

4 Tanulságos ezen folyamat szempontjából a balti nemzetek identitását számos szempontból elemző tanulmányok kötete (BRANCH, ed. 1999).

A történelem és a történelmi emlékezet vizsgálatának témája saját körében túllép a merev és megszokott tudományos kereteken, és rendkívül aktuális témává vált, erről is tanúskodnak a nap mint nap körülöttünk zajló viták az újonnan létrehozott emlékhelyekről, az áldozatoknak állított emlékművekről vagy pedig az egyes csoportokkal vagy történelmi eseményekkel kapcsolatban álló múzeumokról. Nem könnyíti meg a téma tárgyalását, hogy az emlékezet kutatása határdiszciplínának számít: a történettudomány, a kultúra- és a társadalomtudományok egyaránt kutatják a témát, és használják az elért eredményeket. A múlt birtokbavétele, az időhöz és a környezet-hez való viszonyulás új formái véleményem szerint közvetlenül kapcsolódnak a múzeumokhoz mint az emlékezetpolitika által kitüntetett jelentőségűnek ítélt intézményekhez. A kapcsolatot erősíti, hogy a közkeletű megállapítás szerint az etnográfia olyan közeg, amely az együvé tartozás élményét nyújtja.

Népszerűsítésére, bemutatására rituális keretek állandósultak, és a néprajz alászállt a művészet és a tudomány magaslatából, helyet kapott a mindennapi környezetben és életben. A kétszáz éves hazai néprajztudományág – hasonlva az európai irányokhoz – folyton versenyben van a múlt idővel. A hagyományos kultúra letéteményese eredendően – a közvélekedés szerint – a parasztság volt, Riehl és Naumann „nép”-fogalmához illeszkedve (PALÁDI-KOVÁCS 2005. 119). A népi kultúra a kulturális tudás tárolására, hordozására műfajokat teremtett, melyek segítségével rendszerezte és értelmezte a múltból való tudást (VOIGT 2008. 17–19). A történelmi emlékezet nem szorul ezen folklórműfajok kalodájába, hanem számos más hordozóját alkalmazza a néprajztudomány (KÓSA 1980. 10). A kortárs viszonyok értelmezése iránti fogékonyságot az utóbbi években az antropológia diszciplináris igényű megjelenése is serkentette.⁵

Az etnicitás gyökerei és rítusai felől közelítve a mindennapok kulturális gyakorlathoz és az emlékezetpolitika létezés módjához a mai európai kutatási paradigmák egyik legmarkánsabb elemét tárgyalja a néprajzi muzeológiai kutatás. A modern történeti tudat egyszerre éltető forrása és szükségszerű következménye a nemzeti identitásnak (GYÁNI 2010. 18). A lokális, regionális, a felekezeti és a szociális identitás mind része az egyének, családok s tágabb közösségek önmeghatározásának, aktív ágense a változó emlékezetpolitikának. A nemzeti és az európai identitás kulturális szabadsághoz fűződő viszonya eltérő értékrendet képvisel. Az egy nemzethez tartozás tudata mint erőforrás szerepel az aktuális identitáskeretek megfogalmazásakor (L. SIMON 2016. 41). S ekközben nyilvánvaló, hogy közösségeket összetartó, szimbolizáló szokások ma is keletkeznek, egyes hagyományok újraélednek, és munkát a hagyományteremtés igénye is. A néprajzi múzeumok gyűjteményeikre építve aktívan foglalkoznak (vagy foglalkozhatnak) az ünnepek és rítusok identitásbiztosító szerepének elemzésével is (ASSMANN 1999. 58). Ezen folyamatokban nem csupán dokumentálóként, hanem tevőleges formálóként is szerepe van a néprajzi múzeumoknak.

A fentiekben jelzett összefüggésrendszer igazolja, hogy az emlékezet és az identitásképzés szorosan és szétválaszthatatlanul összekapcsolódik a múzeumi intézmények tevékenységében is. Az egyén azonosságtudatának mindkét összetevője, vagyis az individuális minőségét, egyszerűségét képviselő személyes identitás, illetve a társadalmi minőségét megjelenítő szociális identitás egyaránt történeti jellegű. A kollektív emlékezet és az identitásfolyamatok komplex viszonya a vonatkozó kutatások fontos általános megállapítása.

Nyilvánvaló, hogy az emlékezetpolitika nem csupán magyar és nem csak 21. századi jelenség, sem nálunk, sem máshol nem marad meg a tudomány falai között. Mi több, sokkal inkább tekinthető politikai, semmint tudományos jelenségnek. A politikailag konstruált, politikai érdekeket szolgáló történelmi érvelés végigkísérte az emberiség történelmét. A vonatkozó nemzetközi szakirodalom szinte könyvtárnyi méretűvé duzzadt az utóbbi évtizedekben.⁶ A kutatási irányok közül

a történettudomány önreflexív megközelítésmódját a múzeumok tevékenysége szempontjából különösen tanulságosnak ítélem (vö. GYÁNI 2000; ANDRÁSFALVY 2010). Hiszen a magyar politikai gondolkodás történetében is erőteljesen kimutathatók a politikai indítatásból újrateremtett múltértelmezések, amelyek a múltat elsősorban nem feltárni szándékoztak, hanem politikai célokra akarták közvetlenül felhasználni. Érzékelhető, hogy az emlékezet és az identitásképzés kisebb-nagyobb zavarai az esetek többségében együtt járnak.

5 Vö. Macdonald 2016; az etnográfiai és etnológiai múzeumokkal kapcsolatosan lásd a 10–12. oldalt.

6 Gazdag nemzetközi irodalmat is felso-
rakoztat Pócsa Kálmán 2011-ben megjelent
kötetében, amelyben a német történettudo-
mány két évszázados történetének az emléke-
zetpolitika nézőpontjából végzett specifikus
vizsgálatát végzi el (PÓCSA 2011).

A jelenben zajló folyamatokra vonatkozóan bizonyos jelenségek értelmezéséhez tanulságos a Gerő András kapcsolódó tanulmányában megfogalmazottak rövid idézete: „A ma Magyarországot uraló politikai erő identitását, önazonosságát tekintve antikommunista, konzervatív, nemzeti, polgári és kulturális, szekuláris értelemben keresztény. A nevezett értékek összefüggnek egymással, és képesek egymást, illetve egymás hatását erősíteni, sőt bizonyos tekintetben át is válthatók egymásra. A nemzeti kultúrát lehet polgári-kereszténynek hívni; a nemzeti tartalmakat lehet polgárinak és konzervatívnak beállítani, az pedig magától értetődő, hogy ami konzervatív-polgári-keresztény-nemzeti, az csak antikommunista lehet. A hatalom emlékezetpolitikájában – identitáspolitikájában – saját logikájuk szerint is komoly hiányosságok vannak, és sok esetben arányvesztettnek tűnik, hogy ki kerül be, és ki nem a polgárosodás politikailag felvállalt kánonjába. A mai hatalomnak van egyértelmű identitása, van identitáspolitikája, van emlékezetpolitikája. Identitáspolitikájuknak határozott tartalma van, de saját logikájuk mentén léteznek hiányok, következetlenségek, ambivalenciák.” (GERŐ 2016. 8.)

Ez a tömören leírt társadalmi-politikai környezet nyilvánvalóan befolyásolja a kulturális területen működő intézmények tevékenységét. Az emlékezetpolitikai irányokra komoly befolyással bír az emlékezés, amely egyben jól működő identitásteremtő mechanizmus is, és a lokális – és regionális – társadalom mentalitását közvetlenül is formálja, alakítja. Ezért releváns és szükségszerű annak vizsgálata, hogy a múzeumi kiállítások és projektek milyen diskurzusok mentén szerveződnek, hogyan konstruálják az emlékezetet, és ezáltal milyen komplex kulturális viszonyt alakítanak ki, illetve milyen identitásmintákat kínálnak fel a környezetet alkotó társadalom számára.

Emlékezetpolitika és perspektívák

A kultúra töredékeken keresztül hozzáférhetősége és a reprezentáció részlegessége napjainkban a modern múzeumi diskurzus egyik alapfogalmává lett. A műtfeldolgozás, az emlékezet és emlékeztetés elméleti megközelítései és gyakorlati következményei alapvetően formálják a múzeumoknak mint intézményeknek a szerepét és megítélését egyaránt. A történelmi emlékezet múzeumi bemutatása, kiállítási prezentációja időben és térben egyaránt változó jelenség. A változás különösen erőteljesen jelentkezik a vizuális kultúra átalakulásának korszakában. A mindenkori politikai hatalom által fenntartott intézményekben az egészséges és hiteles működés érdekében különösen fontos a saját intézményi lét kritikus szemlélete, a nyilvános vitákban szünetelő érvek és válaszok diskurzusai és a hangsúlyos önreflexivitás. Ezen pontokra támaszkodhat ezeknek az intézményeknek a hitelessége, tudományos megítélése és identitásképző szerepvállalásának mértéke (vö. FRAZON 2011. 44).

Az emlékezettel kapcsolatos tudományos érdeklődést érzékelteti, hogy mára a történettudományok külön aldiszciplínája, a *memory studies* foglalkozik a területtel. Ennek a tudománynak a kutatói elemzik és értékelik azon intézményeket, melyek egyrészt előállítják, másrészt hatékonyan terjesztik az emlékezetet formáló reprezentációkat.⁷ Az emberi emlékezet valamilyen tárgynak az egyéni vagy közösségi emléke.⁸ A második esetben két formában rögződik: az annak megőrzésének és továbbadásának kötelezettségével megterhelt egyének emlékezetében, valamint tárgyakban és helyekben. A közösségi emlékezet letéteményesei rendszerint úgynevezett beavatás során adják át ezeket a közösség többi tagjának, és az időszakos ünnepek alkalmával idézik fel újra meg újra őket.

Az újkori társadalmakban a beavatás megfelelője a családi és iskolai nevelés, kiegészítve az önálló életre történő alkalmassá tétel egyéb formáival, időszakos ünnepeknek pedig elsősorban az állami és egyházi ünnepek, évfordulós megemlékezések felelnek meg. A közösségi emlékezet ráépül az egyéni emlékezetre, és visszaható befolyást gyakorol rájuk: közös keretekbe foglalja őket, közös kritériumokat szab nekik, és bár csak korlátozott körben, de egyértelműen beléjük olt bizonyos közös tartalmakat. A közös emlékezet fennmaradásának elengedhetetlen feltétele az egyéni emlékezet léte. Amennyiben azt kitörölné egy kataklizmaszerű amnézia, vagy a közösség minden tagját járvány

7 Gyáni 2016. 12–16, gazdag nemzetközi és magyar irodalommal. Például A Korall című folyóirat *Történetírás és emlékezet* (2010. 41. évf. 5–183. p.) és *Áldozatnarratívák* (2015. 59. évf. 36–107. p.) című tematikus számainak anyaga.

8 A kollektív emlékezet és történetírás el-
lentmondásos kapcsolatáról lásd GYÁNI 2010.
68–80.

vinne el, utánuk csak néma tárgyak és üres helyek maradnának (vö. POMIAN 2011). Az egyetemes emlékezet az önmagukba zárt nemzeti múltak kölcsönös kritikájaként működik. A kizárólagos elbeszéléseknél lényegesen ígéretesebbnek tűnnek a traumatikus konfliktusok közös megoldására tett kísérletek. A kizárólagosságuk jogát élvező nemzeti történelmek és emlékezetek helyét egyre inkább fölváltja az emlékezetpolitikai paktumok, békekötések munkáján alapuló történelemszemlélet paradigmája (GYÖRGY 2013b. 428, 429).

Egy közösség történelmi önképének átírása minden esetben érdekellentéteket vált ki, politikai térben zajlik, esetenként a nacionalista narratívákkal operáló és az értékváltozásokra érzékeny szereplők közegeiben. A magyar történelem és emlékezetpolitika újraírása is komplex térben zajló folyamat (vö. GYÖRGY 2013b. 381). A nyilvános történelem (*public history*) az identitáspolitikák következményeként válik egyre erőteljesebbé, rendszeresen ütközve a nemzeti identitás kizárólagosságára épülő esszencialista történelemképpel (GYÁNI 2010. 82). A néprajzi múzeumok tevékenységének meghatározó eleme lehet, hogy átjárást teremtsenek a múltak között, hidat építsenek a „sodródó hasadék” fölött. A sodródó hasadék (*floating gap*) fogalmát először Jan Vansina használta az emlékezetnek arra az átmeneti periódusára, amikor a néhány generáció távlatában kommunikálható megélt múlt átvált a történelmi múlt minőségébe (VANSINA 1985. 23). Ez a hasadék az éppen emlékező generációktól mindig egyforma távolságban van, így fokozatosan halad előre az időben. Azoknak az eseményeknek az emlékezte, amelyek éppen a hasadékba esnek, meglehetősen problematikus, olykor átmenetileg el is tűnik (vö. BARKÓCZI 2016. 33).

Megállapíthatjuk azt is, hogy a társadalmi vagy a személyes emlékezés sem magányban fogant mentális folyamat, hanem spontán változatában is, de intézményes formáiban különösen közösségleg mintázott mű (vö. PATAKI 2010). A társadalomban zajló, a társadalmat szervező emlékezet és emlékezés az egyéni emlékezés spontaneitásával szemben a szervezettséget érvényesíti, ebből következően helyszínei, tárgyai, aktorai vannak, jelentések eredőjében jön létre és változik, társadalmi, kulturális és politikai kontextusok teremtik, és azokra hat vissza (JAKAB 2012. 17). Erre reflektál a mindenkori hatalom is, hiszen az elmúlt évszázadok során rendszeresen jelentkezett a szándék, hogy a múzeumok tevékenysége politikai célokat is szolgáló identifikációs eszközként működjön.

Az állami emlékezetpolitika nagy igényt támaszt a nemzeti közösség historizált önképére (GYÁNI 2016. 21). Harmonikus állapot akkor jöhet létre, ha az államilag irányított és formált emlékezetpolitika nem terjeszkedik túl a területén, ha nem szorítja ki a nyilvános térből a tényleges tudományt. Az emlékezetpolitika soha nem a múltról, hanem a jelenről és a jövőt formáló hatalmi aspirációkról szól. Torzító hatása is lehet, ha a nemzeti történelem kisajátítására irányul, ha a felejtést, a sajátnak tekintett hagyomány megtisztítását célozza a rávetülő árnyéktól, vagy ha egy másik hagyomány pozitív teljesítményét akarja a feledés homályába kényszeríteni. A kiélezett közéleti rivalizációnak kitüntetett fontosságú terepe a társadalmi és nemzeti közemlékezet birtoklásáért folyó küzdelem. S e harc frontján egyes múzeumok hirtelen a viták metszéspontjában, az ütközőzónában találhatják magukat.

A politikailag közvetlenül instrumentalizált történelem egyedüli funkciója, hogy megteremtse és életben tartsa egy adott politikai szubkultúra belső egységét (GYÁNI 2016. 126). Soha nem véletlen, hogy egy politikai erő a történelem eseményei, személyei közül kiknek az emlékét ápolja, kiknek az emlékezetét kívánja megőrizni vagy feleleveníteni. Az emlékezet ebben az esetben természetesen nem önmagával egyenlő, nem önmagával és önmagából magyarázható, hanem mindig politika, illetve emlékezetpolitika. Az emlékezetpolitika célja az adott politikai tábor identitásának kinyilvánítása, esetenként új tartalommal való feltöltése. Az emlékezetpolitika a politikai identitás egyik kifejeződése és az identitáspolitika egyik vetülete. Az emlékezetpolitika történelmi értelemben nemcsak az identitás kifejezését vagy/és erősítését szolgálhatja, lehet legitimációs forrás is. Ez a modern magyar történelemben is többször megtörtént (vö. GERŐ 2016).

Tanulságos és az aktuálpolitikai megközelítéseket messzemenően átértékeli, hogy az emlékezet képes sokkal ellenállóbb lenni a külső behatásokkal szemben, mint ahogy azt általában feltételezik. Épp ezért azok a „történelempolitikák”, amelyek olyan múltkép elfogadását igyekeznek kikényszeríteni, amely ellentétben áll azzal, amit a közösségi emlékezet megőrzött, általában előbb vagy utóbb teljes kudarccal zárulnak (vö. POMIAN 2011).

Az emlékezetfordulat és prezentizmus a jellemző a jelenkori társadalomtudományi paradigmára. A történelem és a kultúra közötti eltérés a prezentizmus problémája elsősorban. A mély társadalmi identitásválság és a reprezentációs krízis kiegészül a nagy intézményekkel szembeni társadalmi kritikával. Felismerhetők az artikulálódó társadalmi aggodalmak, melyek között erőteljesen

jelen van az amnéziától való félelem és az autentikusság kérdése is. A klasszikus értelmező keretrendszerek felbomlását követően a korábbi nagy narratívák már nem adnak hiteles válaszokat.⁹

A társadalmi múzeumok lehetőségei és kötelezettségei

Újabb fogalmak bevonásával a diskurzusba más hangsúlyok is megjelenhetnek az emlékezetpolitika és a néprajzi múzeumok komplex viszonyában. A „helyek és az emlékezés” páros fogalmai Pierre Nora francia történész munkásságának alaptételeiként terjedtek el. Az emlékezés helye, a *lieux de mémoire* (emlékhely) megnevezést őt követve alkalmazzák a téma kutatói (vö. NORA 1999). Németország és más európai országok társadalomkutatói szélesebb perspektívából kezdték meg újra a saját történelmük és az európai történelem elemzésének folyamatát az utóbbi évtizedekben. Európa államai érzékelhetően felülvizsgálják a másoktól átvett történelemábrázolásokat, vitatkoznak a történelmi eseményekre vonatkozó saját nemzeti emlékeikről, egyidejűleg pedig közös viszonyítási alapot keresnek az egységes nemzetközi történelmi kultúrához. A „*Lieux de mémoire*” koncepciójának bevezetésével együtt számos tanulmány született Németországban, Olaszországban, Hollandiában és más államokban.¹⁰

Az új helyszínre költöző Néprajzi Múzeum megújulási folyamatának részeként az intézmény munkatársaival átgondolt projekt munka eredményeként elkészítettük a múzeum új küldetésnyilatkozatát. Ezt a közzétett, tömör üzenetet az új múzeum tervezésének és koncepcionális formálásának alapköveként kezeljük, és benne a kulturális emlékezet mint kulcsfogalom meghatározó elemként szerepel.¹¹

A múzeumi küldetésnyilatkozatban megfogalmazott társadalmi múzeum Magyarországon ma még gyakorlatilag alig ismert intézményi kategória. A társadalmi múzeum kifejezés szó szerint a francia *musées de société*-ből származik, melynek meghatározása eredetileg az *écomusée* széles körére utal. Franciaországban a kifejezés arra a múzeumi tevékenységre vonatkozik, amely a különböző közösségekhez közel áll, azokkal szoros együttműködésben zajlik (CHAUMIER 2013. 8). Ez a fölfogás az angolszász múzeumi környezetben sem ismeretlen, hiszen kiválóan rokonítható az ott elterjedt társadalomtörténeti múzeumok fogalmával. A nemzetközi téren messzemenően elismert francia gyakorlat, illetve a *socialhistory* múzeumok angolszász irányultsága rendkívül közel áll egymáshoz.¹²

A társadalmi múzeumi jellegből fakad, hogy a múzeum is kultúrateremtő helyként kommunikál. Az ilyen típusú múzeum a jelenkori társadalmak sajátos közege, mely szimbólumokat, élményformákat képvisel – az épületén keresztül is. A néprajzi/társadalmi múzeumokban (az egyszerűség érdekében most használjuk szinonimaként a két fogalmat) a tárgyak rendszeres gyűjteménnyé alakítása a világ megismerése s megismertetése érdekében történik (FEJŐS 2003. 46). A 21. század második évtizedére markánsan megváltozott látogatói szokások, preferenciák igazolják, hogy a néprajzi gyűjteményeket feltáró társadalmi múzeumok képesek a látogatók tanulási és ismeretszerzési vágyának kielégítésére. Az egykori életvitelben megnyilvánuló és a jelenben is formálódó kulturális különbségek bemutatásával kapcsolatos kérdések megfogalmazására az ilyen múzeum kiválóan alkalmas (FEJŐS 2003. 15). A társadalmi múzeumok emlékezetpolitikai műhelyként történő szerepvállalása építhet arra a tényre, hogy a gyűjtemények formációs folyamataiban kimutathatók a tudományos érdeklődés változásai, azaz a gyarapodások körülményei, valamint hangsúlyosan szerencsés esetben a környezetet jelentő társadalom közvetlenül kapcsolódó reakciói és értékítélete is.

A néprajzi múzeumokra szintén jellemző, hogy a múzeumi kiállításokra úgy tekintenek, mint a korszerű tudásrendszerek permanens újrarendeződésének és társadalmi-politikai világképekbe történő beágyazódásának alapvető eszközeire (KORFF 2003. 10). A kiállítások megvalósításánál létszükséglet annak fölismerése, hogy az intézmények küldetését támogató egyediség és a különlegesség ma a virtuális világok korában a múzeumok valódiságában van: a valós környezet, valódi

9 Vö. FRAZON 2011. 19–21, gazdag nemzetközi irodalommal.

10 Vö. például ISNENGHI 1996; FRANÇOIS-SCHULZE 2001; BOER-FRIJHOFF, eds. 1993.

11 Internetcím: <http://www.neprajz.hu/tartalom.php?menu2=17>. (Letöltés: 2014. október 14-én.)

12 Tanulságos viszont, ahogy 2016 szeptemberében a marseille-i *MuCEM* munkatársa, Édouard de Laubrie találkozásunkkor nyilatkozott a franciaországi écomuseumok válásáról, melynek kényszerítő ereje irányváltásra ösztönzi az intézményeket, részlegesen föladva a korábban meghatározó társadalmi feladatvállalást.

emberekkel való találkozás és együttlét, valódi beszélgetések biztonságos találkozási helyeként működik a korszerű múzeum (KEMECSEI 2010. 171).

A nemzetközi szférában csak érintőlegesen is tájékozódva leszögezhető, hogy a múzeumokat mára utolérte a történetiség szelleme: az önkritika és az önreflexió társadalomtudományi kényszere, melyet a prezentizmus, az emlékezetfordulat, a társadalmi idő és a kulturális tér átformálódása is jelez (GYÖRGY 2008. 35). A modern múzeumnak ma már egyértelmű feladata, hogy összekapcsolja az élő kultúrát, a jelen gyakorlatát a kulturális örökséggel – az emberi tapasztalás számos területén (CASTELLS 2012. 37, 38).

Az is szinte közhelyszerű megállapítás, hogy a 21. század muzeológiája már nem értelmezhető az elmúlt évtizedekben végbement memóriapolitikai fordulat nélkül (GYÖRGY 2003. 16). A múzeumi gyűjtemények a tudománytörténet esetenként homályos vagy megvakult tükrei, olyan sajátos történeti produktumok, melyeknek valós értékét a kapcsolódó információk minősége hordozza. Ezáltal vitathatatlan, hogy a múzeumi anyag mint az etnográfiai tudás egyik alapformája nem önmagában vagy semleges forrásbázisként, hanem egyedül történeti mivoltában és a létrehozása körülményeinek ismeretében használható hitelesen. A múzeumok korszerű funkciói között a megőrzés (melybe beletartozik a korábban gyűjtésként jelzett tevékenység és az állományvédelem/restaurálás is) mellett a kutatás, a kommunikáció és az oktatási tevékenység egyenértékű elvárásként szerepel.¹³ Minden befogadás-őrzés, minden kiválasztás-megmutatás a műtról alkotott elképzelések foglalat, s mint ilyen önmagában is eleve értelmezésre szoruló állásfoglalás. A múzeum ily módon különleges médium. Önmaga jogán képvisel készségek, technikák, módszerek összességéből álló megismerési és magyarázati eszközt, a társadalmi információátadás különleges közvetítőcsatornáját (vö. FEJŐS 2008. 25, 26). Az emlékezetpolitikával kapcsolatos múzeumi diskurzusnak az új muzeológia vagy a részvétel, illetve a forrásközösség fogalmait természetes módon kell tárgyalnia és alkalmaznia. S mindennek a néprajzi múzeumi kiállításokra számos esetben generálisan jellemző időtlenség végleges földásával együtt kell történnie.

A társadalmi hasznosság felismerése és felismertetése mára nemzetközi szintén már az intézmények fennmaradásának és fejlesztésének alapjaként értékelhető. A korszerű múzeumi praxisban lendületes ritmusban előtérbe lépnek a történetek és az emlékezések, valamint a képek és a filmek, melyek a hétköznapi életben is roppant módon fölértékelődtek.

A modern múzeumok-kiállítások számos megoldást és módszert átvettek a színházi, dramaturgiai eljárásokból, de a kultúra tárgyakon keresztül megvalósuló reprezentációjának leginkább bevált módszerei elsődlegesen a múzeumokban alakultak ki. A 21. század második évtizedére a múzeumokban a megfogalmazott kérdésekre adott válaszok komplex formában születnek meg. A tárgyak, képek, források többszólamúsága, a prezentáció nyitottsága és rugalmassága, a válaszok relativitása és időszerűsége kiegészül a szerzők szubjektivitásával. Mindezen együttthatók eredményeként alapvetően megváltozott a múzeumi kiállítások tere és a befogadás módja is (FRAZON 2011. 23). A múzeumi bemutatás alkalmával a gyűjteményi tárgyak kiállításba rendezésével az értelmezés a múlt felidézését, azaz az emlékezést ösztönzi. E folyamatban a tárgyak emlékezést elindító szerepe meghatározó (vö. KORFF 1995). A múzeumok kiállításai nyilvánvalóan nem elszigetelt jelenségek, az intézményi stratégiák és a korszerű prezentációs eljárások szüntelenül változva hatnak egymásra. Ismereteseek azok a múzeumi scenográfiai megoldások, melyek eredményeként egy múzeumi kiállítás már nem pusztán bemutat egy-egy történetet, múltbeli eseményt, hanem olyan eszközöket alkalmaz, amelyek segítségével a látogatót felrázza, megélelheti vagy figyelmezteti.

Megállapíthatjuk, hogy Magyarországon még kevésbé élnek a múzeumok ezekkel a megoldásokkal. A múzeumok hagyományos szakmai kompetenciái, valamint a kialakult múzeumi szaktevékenységek ma már nem elegendőek a múzeum és közösség megváltozott, illetve átalakításra szoruló kapcsolatának működtetésére. A tudományos és muzeológiai kontextus új készségeket, korábban ismeretlen stratégiák kidolgozását és megvalósítását igényli, elsősorban az intézményektől és az ott dolgozó, azokkal kapcsolatban álló szakemberektől (FEJŐS 2006. 21).

Azonban a természetes és ösztönző megújulási késztetés hatásmechanizmusa mellett egyéb tényezők is alakítják a múzeumok szerepvállalásainak perspektíváit. A magyarországi múzeumi társadalmi hasznosságot célzó térfoglalás, illetve termegőrzés szempontjából

13 Az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete (UNESCO) által Párizsban, 2015. november 20-án elfogadott *Ajánlás a múzeumok és gyűjtemények védelméről, fejlesztéséről, sokszínűségükről és a társadalomban betöltött szerepükről*.

érdemi befolyásoló szerepe van az utóbbi években gyorsan és látványosan kiépülő párhuzamos intézményi hálózatnak.¹⁴ Az akár évszázados történetű, hagyományos múzeumok mellett több, olyan állami alapítású és komoly erőforrásokkal támogatott intézmény jelent meg, amelyek a kiállítások terén többet, mint egyszerűen új színeket képviselnek egy palettán. S míg a múzeumok az úgynevezett élményparkokkal a látogatói figyelem megszerzése és megtartása érdekében indított versenyben – nehézségük és esetenként tudományos és gyűjteményi „ballasztjuk” miatt – eleve hátránnyal indulnak, addig ezekkel az új alapítású és esetenként közvetlen aktuális kultúrpolitikai tematikát megcélzó szereplőkkel szemben is alárendelt szerepben találhatják magukat.

A jelenséggel kapcsolatban tanulságos felidézni Gerő Andrásnak még 2010-ben megfogalmazott javaslatát a „Magyar Arc” című állandó tárlatról, melynek megvalósítását a Budapesten létrehozandó „Büszkeség Házában” javasolta (GERŐ 2010. 142, 143). A 21. századi magyar identitást elemző szándékú, a politikailag megosztott nemzet és a polarizált identitás helyett a közös tartalmakat, a polgári büszkeségre okot adó elemeket bemutató kiállítás közvetlen emlékeztetpolitikai szerepvállalása nyilvánvaló.

Szintén tanulságos és az emlékeztetpolitikai szempontokat közvetlenül érvényesítő a Terror Háza működése mellett¹⁵ a Magyarság Házában megvalósított állandó tárlat¹⁶ vagy az Országgyűlési Múzeum látványos állandó kiállításának¹⁷ koncepciója is. Mindezen kiállítások közös jellemzője – egyes tartalmi kérdésekhez való viszonyulás felismerhető párhuzamain túl – a hazai gyakorlatban még szokatlanul színvonalas és gazdag scenográfiai eszközkészlet alkalmazása, melyet a hagyományos múzeumi terület egy-egy hasonló méretű tárlatának költségénél érzékelhetően kedvezőbb erőforrásháttér tesz lehetővé.¹⁸ A normatív jelleg szintén közös ismérve ezeknek a kiállításoknak.

Ezen folyamatokkal párhuzamosan hazai és nemzetközi téren egyaránt megállapítható, hogy egyre csökken a szférában a köztámogatás aránya, és egyre magasabbak a látogatói elvárások. Ez a jelenség kényszerítő erővel hat a múzeumokra, hogy a bevétel növelése érdekében új látogatói attrakciókat, fejlesztéseket generáljanak. Ezek az új tendenciák közvetlenül nem kedveznek a múzeumok tudományos tevékenységének, s így a különböző közreadási formáknak sem.

Leegyszerűsítve, a múzeum napjainkra olyan kulturális szórakoztató helyszínné alakult, a fogyasztás helyszínévé, ahová elsősorban az attrakció miatt, élményszerzés céljából jön a látogató. Ismeretesebb arra is példák, hogy az intézménynek helyet adó épület az érdemben vonzerőt képviselő elem, és a benne működő múzeum kiállításai lényegesen kisebb érdeklődést váltanak ki a közönségből. A múzeumok mint intézmények terén nyilvánvaló a megfelelni vágyás a különböző fenntartói és lokális elvárásoknak. Az állam mint fenntartó számára a közgyűjteményi intézmény a modern állam programérvényesítésének kitüntetett csatornája lett (ÉBLI 2005. 49). Külső normaként telepedik továbbá a múzeumokra az angolszász kifejezéssel auditkultúrának nevezett megítélés, amely a társadalmi hasznosság mérésére vonatkozik.

S mindez annak ismeretében alakul így, hogy nemzetközi szintéren nyilvánvalóan hangsúlyos a múzeumok szerepe metaforikus értelemben is: pontos és konkrét helyet jelölnek ki a nemzetek emlékeztetpolitikai térképén. Természetesen különböző intenzitással teszik ezt, elsősorban az egyes intézményekre uralkodóan jellemző prezentációs stratégiák minőségének és korszerűségének függvényében. Az ismert társadalmi múzeumok többsége a múlttal való találkozás és szembenézés aktív helyszínéként is működik. Tevékenységükben más és más intenzitással kombinálják az objektív tudás és a szubjektív tapasztalat tartalmi és formai szegmenseit (vö. GYÖRGY 2016).

A társadalmi múzeumokkal kapcsolatos elvárások és kihívások

Az utóbbi évtizedekben – részben a globalizációs fejleményekből és a politikai szereplők rögtönzéseiből eredő – vadonatúj identitástámpontok jelentek meg, melyekre számos esetben a múzeumok is reflektáltak. A múzeumi feladatvállalás részeként formálódó jelenorientáció

14 A kutatóintézeti szférában is felismerhető jelenségről lásd GYÁNI 2016. 21.

15 Internetcím: <http://www.terrorhaza.hu/hu/allando-kiallitas>. (Letöltés: 2016. december 12-én.) Például a Várkert Bazárban megvalósított első világháborús kiállítás: Új világ született – Európai testvérháború 1914–1918 és A háború urai. Internetcím: <http://www.varkertbazar.hu/hu/uj-vilag-szulett>. (Letöltés: 2016. december 12-én.)

16 Mi, magyarok. Látogatóközpont a Magyarság Házában. Internetcím: <http://mimagyarok.hu/oldal.php?azon=9>. (Letöltés: 2016. december 12-én.)

17 Internetcím: <http://www.nemzetfotere.hu/gyujtemeny>. (Letöltés: 2016. december 12-én.)

18 A kiállítások részletes elemzése szétfejténé a tanulmány kereteit, de véleményem szerint számos tanulságot eredményezne.

a metodikai szempontok, a társadalom dinamikája és működése megfigyelésének, értelmezésének általános tudományos szükséglete mellett egyértelműen emlékezés- és emlékeztetéspolitika is. Az emlékeztetéspolitikai aktualitás számos téren kínál (vagy szinte elvár) múzeumi szerepvállalást a néprajzi intézményektől: ilyen például a klasszikus népi kultúra képének múzeumi megszerkesztése mellett a hagyományos népi kultúra elemeinek különböző társadalmi-kulturális körben történő újrafogalmazása vagy a nemzeti kultúra szerveződése, illetve a nemzetközi vagy globalizált kultúra helyi átértelmezése. A társadalmi múzeumok számára alapfeladatként jelentkezhet a jelenkori kortárs konfliktusok problémái mellett a mindennapi élet esztétikumáig vagy a szimbólumok és a kommunikációs jelenségek komplex világáig számos érzékenynek ítéltető tematika.

A kortárs kultúra múzeumi megőrzése számos olyan hétköznapi és társadalmi kulturális formára és megnyilvánulásra is kiterjed, amely korábban kívül rekedt a nagy történelem és a kultúra horizontján, összefüggésben a globális jelenségeként meghatározható örökségmozgalom értékképzési eljárásainak érezhető erősödésével. A múzeumok tevékenysége – s hangsúlyozottan nem csak a kiállításai terén – érdemben közreműködhet az őszinteség és a realitásérzék helyreállításában, a nosztalgikus identitások kulturális normákra fordításában (GYÖRGY 2013b. 441).

A kulturális emlékezet részben rutinszerű gyakorlatok, részben traumatikus pillanatok kettsége által szabályozottan működik. Az ellenőrzés alól kiszabadult emlékezés felszabadító pillanatának katarziszt segítik elő a múzeumok, melyek folyamatosan újradefiniálják az emlékeztetőkörösség történeti konstrukcióinak változó szerkezetét. A következő, az új nemzedék a múzeum konstruálta kulturális térben eligazodva, a személytelen ismeretek által juthat el akár a személyes megrendültség állapotáig is (GYÖRGY 2013a. 175).

Az kitüntetett jelentőségű, hogy a múzeum és a muzeológus mint szakember nem állhat senki oldalára sem. A történelmet úgy kell kezelnie, mint a tudás egy ágát és a kutatási tudományág egy területét. Pontosabban fogalmazva a múzeumnak minden esetben kötelessége teljes mértékben és maradéktalanul magáévá tennie az etikai és episztemológiai normákat, amelyek szabályozzák kapcsolatát saját szakmai és a szélesebb környezetével, és egyben irányítják kutatási módszereit. A múzeumi tevékenység eredményeinek ki kell állniuk a szakemberek kritikájának próbáját, és rajtuk kívül a szélesebb közönség számára is elfogadhatónak kell lenniük annak érdekében, hogy közfigyelemre és jelentőségre tegyenek szert. Ez feltételezi a múzeumok és szakmai környezetük megközelítési módjának teljes egyezését a magatartási elvek és az alkalmazott eljárások értékelési kritériumait, vagyis az ily módon nyert tudásanyag fontosságát illetően (vö. POMIAN 2011).

A fentiekben röviden vázolt folyamatok jelzésével és még korlátozott elemzési kísérellettel is kitűnik, hogy az emlékezés, az emlékeztetéspolitikai fordulat vagy félfordulat és az intézményesült muzealizáció nem különíthető el a társadalmi környezettől s ennek részeként a közvetlen tudományos diskurzustól sem (vö. FRAZON 2011. 146, 147). Olyan országban, ahol a múlt értelmezésének igénye természetes módon a közös kulturális örökség része, ott a jelentések komplexitása, illetve esetenként töredékessége és töredezettsége közvetlenül befolyásolja az érintett intézményrendszert is.

Az emlékezet nemcsak a múltat rekonstruálja, hanem a jelen és a jövő tapasztalását is szervezi (ASSMANN 1999. 42). Hiszen nyilvánvaló, hogy az első pillantásra összeegyeztethetetlennek tűnő értékek – a múlt és a jövő értékei, a megőrzés és az újítás értékei – képesek kiegészíteni egymást, sőt csak együtt szolgálhatják a nemzeti közösség felemelkedését (ORBÁN 2014. 9). A múlt különös jelenség: egyszerre tárgyyszerű és irreverzibilis, ám egyúttal képlékeny, értelmezhető és újraértelmezhető; az egyén személyes perspektívája révén szubjektív élménnyé tehető, és éppen ez az a jellemző tulajdonsága, melyet a múzeumok képesek megragadni. A fentiek fényében őrási a felelőssége a szférában tevékenykedőknek, mert a múzeum nyilvánvalóan jelentésteremtő tér, megkérdőjelezhetetlen klasszifikációkkal. Ezen szempontok alapján megállapítható, hogy a múzeum olyan örökségi intézmény, amely számára a nemzeti identitás és örökségkonstruálás problémaköre komoly feladatrendszer és egyben kihívást jelent (vö. CHASTEL 2004). A néprajzi múzeumok elvitathatatlan lehetősége és egyben kötelezettsége is véleményem szerint, hogy a nemzetközi, a nemzeti és a lokális, illetve egyéni emlékezzettel összefüggésben működő diskurzus az intézményi reprezentációk talán legfontosabb elemeként érvényesüljön. A lokalitásba beköltöző emlékezet hitelesít és identitást formál (vö. GYÁNI 2010. 106). S ennek megfelelően a néprajzi múzeumok – társadalmi múzeumként – az egyéni élettörténeteket közvetlenül alkalmazva teljesíthetik ki küldetésüket ezen a roppant fontos területen.

S hogy a fentiekben megfogalmazott elvárás nem pusztán a múzeumi szakterület működésével közvetlen kapcsolatban állók közül vallják egyre többen és hangosabban, idézem Orham Pamuk Nobel-díjas török író, az isztambuli Ártatlanság Múzeumának alapítója vitaindító előadásának néhány gondolatát, melyet a 2016-os milánói ICOM (International Council of Museums) konferenciáján mondott el:

„A nagy, államilag támogatott múzeumoknak az a céljuk, hogy az államot reprezentálják, és ez legalább annyira nem jó, mint amennyire nem ártatlan... A jelen és a jövő múzeumainak nem lehet az a céljuk, hogy az államot reprezentálják, ehelyett újra létre kell hozniuk az egyének világát. Az egyéni történetek sokkal inkább alkalmasak arra, hogy emberségünk mélységeit bemutassák. Nincs szükség több olyan múzeumra, amely történelmi narratívákat próbál meg létrehozni a társadalomról és a közösségről a csoport, a nemzet és az állam narratívájaként. Mindannyian tudjuk, hogy a hétköznapi történetek gazdagabbak, emberibbek és legfőképpen sokkal élvezetesebbek... A múzeumokban ott van a Történelem, miközben nekünk történetekre lenne szükségünk. A múzeumok tele vannak nemzettel, miközben nekünk emberekre lenne szükségünk. Csoportok és táborok vannak a múzeumokban, nekünk meg közben egyénekre lenne szükségünk...” (PAMUK 2016. 2.)

A fentiekben esetenként tömören összefoglalt és minden bizonnyal számos hazai és nemzetközi példával/esettanulmánnyal jobban kifejezhető és érthetőbbé tett tárgyalása az emlékezetpolitikai problémakörnek véleményem szerint kiemelten fontos eleme a néprajzi múzeumi tudományos tevékenységnek és a működési praxisnak egyaránt. A valódi társadalmi múzeummá válás nem történik meg varázsütésre, és természetesen nem eredményezi automatizmusként olyan helyszínváltás sem, mint amilyenre a jelenben készül a Néprajzi Múzeum. Viszont ez a helyzet kitüntetett időszakot és ezáltal érdemi esélyt (s persze számos fenyegetettséget is) rejthet intézményünk számára. Ezért látom indokoltnak, hogy érdemi párbeszéd indulhasson el ebben a témában is.

ANDRÁSFALVY Bertalan

2010 A magyarságkép torzulásai a világban és bennünk. Keszthely, Szent György könyvek.

ASSMANN, Jan

1999 Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest, Atlantisz.

Barkóczy Janka

2016 Hírek múlt időben. Emlékezetpolitika a Magyar Világhíradókban. Korall társadalomtörténeti folyóirat, 17. évf. 65. sz. 21–35.

BOER, Pim den – FRUHOFF, Willem (eds.)

1993 Lieux de memoire et identites nationales. Amsterdam, Amsterdam University Press.

BRANCH, Michael (ed.)

1999 National History and Identity. Approaches to the Writing of National History in the North-East Baltic Region Nineteenth and Twentieth Centuries. Helsinki, Finnish Literature Society. (Studia Fennica Ethnologica, 6.)

CASTELLS, Manuel

2012 Múzeumok az információs korszakban. In Palkó Gábor (szerk.): Múzeumelmélet. A képzeletbeli múzeumtól a hálózati múzeumig. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Ráció, 30–43.

CHASTEL, André

2004 Az örökség fogalma. In Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): A kulturális örökség. Budapest, L'Harmattan-Atelier, 97–132. (Atelier füzetek, 7.)

CHAUMIER, Serge

2013 Écomusées: structures porteuses de ressources pour l'avenir. In Mazé, Camille – Poulard, Frederic – Ventura, Christelle (dir.): Les Musées d'ethnologie. Culture, politique et changement institutionnel. Paris, Comité des travaux historiques et scientifiques (CTHS), 271–294.

ÉBLI Gábor

2005 Az antropológizált múzeum. Budapest, Typotex.

FEJŐS Zoltán

- 2003 Tárgyfordítások. Néprajzi múzeumi tanulmányok. Budapest, Gondolat.
- 2006 A múzeumok „helyi” körülményei és kontextusai. Múzeumi Közlemények, 2. sz. 15–22.
- 2008 Múzeumi utak a „high-pop” és a „slowfood” vidékén. Múzeumi Közlemények, 1. sz. 16–28.

FRANÇOIS, Étienne – HAGEN Schulze

2001 Deutsche Erinnerungsorte. I–III. München, C. H. Beck.

FRAZON Zsófia

2011 Múzeum és kiállítás. Az újrarajzolás terei. Budapest, Gondolat.

GEERTZ, Clifford

2001 Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletehez. In uő: Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások. Budapest, Osiris, 194–226.

GERŐ András

- 2010 Éljen a magyar! Budapest, Új Mandátum.
- 2016 Az elveszett kezdet. Internetcím: . (Letöltés: 2016. augusztus 16-án.)

GIDDENS, Anthony

1994 Living in Post-Traditional Society. In Beck, Ulrich – Giddens, Anthony – Lash, Scott: Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order. Cambridge, Polity Press, 56–109.

GYÁNI Gábor

- 2000 Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Budapest, Napvilág.
- 2010 Az elveszített múlt. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- 2016 A történelem mint emlékmű. Pozsony, Kalligram.

GYÖRGY Péter

- 2003 Az eltörölt hely – a Múzeum. Budapest, Magvető.
- 2008 Az univerzális múzeumok sorsa a szimbolikus restitúció idején. Néprajzi Értesítő, LXXXIX. évf. 33–39.
- 2013a A tanuló-ház. Múzeumelméleti esettanulmányok. Budapest, Múzeumcafé. (Múzeumcafé könyvek, 1.)
- 2013b Állatkert Kolozsváron. Képzelt Erdély. Budapest, Magvető.

- 2016 A múzeumi rendszer szétesése. A múzeumi negyed egy lehetséges válasz. *Élet és Irodalom*, LX. évf. 18. sz. Internetcím: http://www.es.hu/gyorgy_peter;a_muzeumi_rendszer_szetesese; 2016-05-05.html. (Letöltés: 2016. május 9-én.)

- ISNENGHI, Mario
1996 *Il luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia Unita*. Roma-Bari, Laterza.

- JAKAB Albert Zsolt
2012 Emlékkállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

- KEMECSEI Lajos
- 2010 Múzeum és épülete. Kihívások és válaszok a modern múzeumépítészeten. *Ház és Ember*, 22. évf. 167–180.
- 2015 Az új Néprajzi Múzeum – szándékok, tervek, vágyak. In Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum, 45–56.
- 2016 A Néprajzi Múzeum új épületének tervei. *Néprajzi Értesítő*, XCVII. évf. 17–35.

- KORFF, Gottfried
- 1995 Lässt sich Geschichte musealisieren? *Museumskunde*, Jg. 60. 18–22.
- 2003 A néprajzi múzeum: a meghökkentés iskolája? *Néprajzi Értesítő* LXXXIV. 9–19.

- KÓSA László
1980 *Megjártam a hadak útját. A magyar nép történeti emlékezete*. Budapest, Móra.

- MACDONALD, Sharon
2016 *New Constellations of Difference in Europe's 21st-Century Museumscape*. *Museum Anthropology*, vol. 39. no. 1. 4–19.

- NORA, Pierre
1999 Emlékezés és történelem között: a helyek problematikája. *Aetas*, 3. évf. 142–157.

- ORBÁN Viktor
2014 Előszó. In L. Simon László: *Polgári kultúrpolitika. Eredmények és dilemmák*. Budapest, Ráció, 7–9.

- PALÁDI-KOVÁCS Attila
2005 Merre tart az európai néprajztudomány? In Vizi E. Szilveszter (főszerk.): *Székkfoglakók a Magyar Tudományos Akadémián. Társadalomtudományok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 119–143.

- PAMUK, Orhan
2016 Kis, gazdaságos múzeumokat. *Magyar Múzeumok online*. Internetcím: http://magyar.muzeumok.hu/tema/3433_kis_gazdasagos_muzeumokat. (Letöltés: 2016. augusztus 11-én.)

- PATAKI Ferenc
2010 Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika. *Magyar Tudomány*, 7. sz. Internetcím: <http://www.matud.iif.hu/2010/07/01.htm>. (Letöltés: 2016. augusztus 11-én.)

- PÓCZA Kálmán
2011 Emlékezetpolitika. *Múltfeldolgozás és történelemtudomány Németországban*. Máriabesnyő, Attraktor.

- POMIAN, Krzysztof
2011 Megosztott emlékezet: emlékhelyek politikai és kulturális jelenségeként Európában. Internetcím: <http://www.enrs.eu/en/articles/79-megosztott-emlekezet-emlekhelyek-politikai-es-kulturalis-jelensegkent-europaban>. (Letöltés: 2016. augusztus 16-án.)

- L. SIMON László
2016 *Kulturális Európa. Kommentár*, 5. sz. 38–43.

- VANSINA, Jan
1985 *Oral Tradition as History*. Madison, University of Wisconsin Press.

- VOIGT Vilmos
2008 Van-e kulturális emlékezete a népnek? In Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 15–26.

- WEBER, Matthias
2012 Közös elszámolás a múlttal – „Emlékezet és Szolidaritás Európai Hálózata”. Internetcím: <http://www.enrs.eu/en/articles/562-koezoesel-szamosolas-a-multtal-emlekezet-es-szolidaritass-europai-halozat>. (Letöltés: 2016. augusztus 16-án.)

Politics of memory and ethnological museum

The modern museum is an institution of special importance for maintaining the collective memory and canon and, presenting the symbolic world order, representing and continuously redefining the meanings. Accordingly, it is worth analysing the activity of museums of ethnography that can be positioned as social museums, for both the timeliness and problem sensitivity of their attitude towards the politics of memory. The museum (exhibition place and archive) as an important place of the culture and politics of memory forms a highly complex and distinctive relationship with the physical space in which it operates. This is one of the factors contributing to the timeliness of the choice of theme at a time when the Budapest Museum of Ethnography's move to a new space is becoming a reality. The treatment of the politics of memory, summed up in the article, is a very important element in both the scholarly activity and the operating practice of the museum of ethnography. The role of the collections of museums of ethnography is clearly increasing among the scholarly backgrounds of the social sciences. There has been a substantial increase in the responsibility and opportunities of museums of ethnography in conjunction with the new direction taken by the politics of memory in the past decade. The role undertaken by museums is nuanced by the fact that tradition functions as a medium of identity and that societies have the moral duty to maintain and preserve traditions. Attempts made to influence tradition, renew it or to invent new traditions aim to sustain, revitalise or, as the case may be, to transform individual and group identities. The inherent orientation of museums of ethnography towards the past makes confronting the present a real challenge for them. The article seeks an answer to the following questions: What museum solutions could serve as a guide in the current/serious questions of our time (and can be used as such)? How can the museum undertake a role encouraging discourse as an authentic participant if its means are limited and the constructed images available are based almost exclusively on objects of the past and earlier concepts? An institution does not become a social museum at the wave of a magic wand nor does this result automatically follow from a change of location such as the move for which the Museum of Ethnography is preparing. However this situation is a period of special significance and offers the institution a real chance (and, of course, also many threats).

Finnugor motívumok mint etnikus jelképek

A hagyományos kulturális jelenségek, mintakincsek etnikus jelképek szintjére emelése kisebb-nagyobb időeltolódással, de a világ számos pontján tetten érhető folyamat. Nem kivételek ez alól az oroszországi finnugor népek sem, akiknek motívumai, jelképei, ajándéktárgyai és jelenkori etnikus ünnepei a tanulmány tárgyai. A dolgozat azon finnugor népek – a hantik, mansik, marik, mordvinok és udmurtok – mai tárgyait elemzi, ahol a cikk szerzője terepkutatásokat folytatott.

Munkámban elsősorban ezen népek kultúrájához, díszítőművészetéhez kötődő változatos alkalmazási formákon, folklorizmusjelenségeken, illetve autenticitásstratégiákon keresztül próbálom megmutatni a rájuk leginkább jellemző folyamatokat, hogy milyen pályát futott be napjainkig az etnikus jelleg, az etnikus jelkép megalkotása körükben és azoknak a körzeteknek, köztársaságoknak a kultúrpolitikájában, ahol a vizsgált finnugor népek mind kisebbségben vannak. Hogyan nyilvánul meg ez a nemzeti jelleg, nemzeti örökség, jelképkonstruálás a mindennapokban, kié ez az örökség, kinek címezik, ki használja, és ki látja hasznát?

A folklorizmus kifejezés eleinte a régi hagyományok felelevenítését célzó művészi törekvéseket jelölte, a népi elemek alkalmazását az elit művészetben, amelyet ezáltal próbáltak népszerűbbé tenni. A folklorizmus tulajdonképpen nem más, mint olyan kulturális összetevők új kulturális környezetbe való átültetése, amelyek eredetileg más rendszerekbe tartoztak. Erre példa, amikor a vizsgált népeknél a viselet jellegzetes motívumai emblematikus szimbólummá merevednek, vagy amikor a mítoszok vagy a hagyományos hitvilág szereplőivel modern ajándéktárgyakon találkozunk.

A folklorizáció a kultúra muzealizálása szempontjából az utóbbi évtizedek legnagyobb jelentőséggel bíró folyamatává vált. Általában elmondható, hogy a folklorizmusnak nagy része volt egy olyan légkör kialakításában, amelyben a tárgynosztalgia kivirágozhatott (KORFF 2004. 20–22).

A népi kultúra jelenségeinek beemelése a nemzeti kultúrába Oroszország finnugor népeinél elég későn, csak a 20. század harmadik harmadában kezdődött. Ezek a népek egész történelmük során államiság nélküli etnikumok voltak, melyek közül néhányan, például a hantik és a mansik önmagukat egészen a közelmúltig nem közös nyelvvel, történelemmel, kultúrával rendelkező népként, hanem különálló lokális csoportokként értelmezték.¹ Az egyes finnugor népek nemzetté válása hosszan tartó folyamat eredményeként, más-más időpontban, de általában a 19. század végén és a 20. század első felében következett be, és az 1990-es évektől figyelhető meg a nemzeti öntudat felvirágzása, a kultúra, a nyelv megőrzését célul tűző nemzeti mozgalmak megerősödése. E mögött részben a globalizáció, részben a gazdasági, politikai és kulturális integráció nem mindig békés folyamatai állnak. Oroszországban lényeges különbségek vannak az egyes finnugor népek és csoportok között abban a vonatkozásban, hogy milyen mértékben rombolták eróziós folyamatok a nemzeti öntudatot, az etnikai hovatartozás alapvető markereit, például a nyelvtudást. Mindezen bonyolult folyamatok elemzése azonban nem célja dolgozatunknak, meghaladja jelen tanulmány kereteit.²

A kulturális szimbólumok politikai használata

A kultúrák önszabályozó mechanizmusainak egyike, hogy állandóan, újra és újra meg kell erősíteniük identitásukat. A közösség tagjainak emlékezetébe kell vésniük, hogy egy csoportot alkotnak. Az összetartozás tudatát bizonyos jelek és jelképek, jelképes értelmű cselekedetek, tárgyak és gesztusok segítségével erősítik meg az adott csoport tagjaiban (HOPPÁL 2011. 686).

1 A hantik és a mansik magukról mind a mai napig úgy beszélnek, hogy ki melyik folyó-völgyből, településről való. Egészen a szovjet közigazgatási, illetve oktatási rendszerbe kerülésükig, tehát az 1930-as évekig nem volt elterjedve a hanti és mansi népelnevezés.

2 Lásd bővebben többek között SZANUKOV 1994; 2000; SZLJ 2000.

Az összetartozás érzését befolyásoló tényezők közé tartoznak az utóbbi évtizedekben végbe ment társadalmi, gazdasági és kulturális átalakulások. A modernizációról széles körben elterjedt az a vélemény, hogy csökkent a világban meglévő kulturális sokféleséget. Ugyanakkor ennek az ellenkezője is igaz, hogy minél hasonlóbbakká válnak a globalizáció és a modernizáció folyamatai következtében az emberek, annál valószínűbb, hogy különbözőek kívánnak maradni (ERIKSEN 2006. 329). A globalizáció erőivel szembeni ellenállás egyik formája az etnikus hagyományok megerősítése és újjáélesztése. Ennek egyik jól megfigyelhető bizonyítéka, hogy Oroszországban és az itt élő, sok esetben nyelvükben, kultúrájukban veszélyeztetett finnugor népek körében is megerősödött a kulturális öntudat, kialakult bennük egyfajta etnikai tudatosság, elindultak és szervezett formát öltöttek a nemzeti mozgalmak, a nyelv, a kultúra és a hagyományok megőrzése, illetve újjáélesztése érdekében. Ennek a törekvésnek az egyik következménye, hogy egyes népművészeti motívumok, minták vagy hagyományos szertartások, ünnepek az etnikai szimbólumok szintjére emelkedtek, identitást kifejező jelképekké váltak.

Etnikus vagy nemzeti szimbólummá többféle dolog, jelenség válhat, melyeknek csak egyike a népművészeti motívum. A teljesség igénye nélkül megemlítem, hogy a vizsgált népeknél én leggyakrabban az alábbi nemzeti szimbólumként kezelt kategóriákkal találkoztam: földrajzi nevek, állatok, növények, színek.

A földrajzi nevek közül jó példa az etnicitás demonstrálására a Jugra elnevezés, ami a Hanti–Manysi Autonóm Körzet nevében is szerepel, és a terület lakóinak mélyre nyúló gyökereit, ősiségét és a területhez való elidegeníthetetlen jogát van hivatva szemléltetni. A 11. századi orosz írott források ugyanis a manysikat és a hantikat jugriaiaknak, lakóhelyüket Jugriának nevezték. A 15. században váltak az ott élő vogulok és osztjákok az oroszok adófizetőivé, a moszkvai fejedelem pedig fölvette a „Jugria fejedelme” címet. Napjainkban a Jugria nevet nemcsak a Hanti–Manysi Autonóm Körzet nevéhez illesztették hozzá, de ezt a nevet viseli az őslakosok nyelvének, kultúrájának ápolását és megőrzését célul kitűző civil szervezet, a hanti-manszijszki egyetem, az egyik itt működő bank, a körzet tv-társasága és egy fővárosi szálloda is.

A finnugor népek szimbólumai között gyakran találkozunk állatábrázolásokkal, melyek között a medve, a jávorszarvas, a vízimadár, a hattyú és a ló a leggyakoribbak. A korábban inkább csak hímzéseken, szőtteseken, faragásokon vagy népi ékszereken előforduló állatábrázolások ma fontos szerepet kapnak a köztársaságokat népszerűsítő plakátokon, újságok címlapjain, utazási irodák logóin és, mint látni fogjuk, a politikai egységet szimbolizáló címereken, nemzeti zászlókon is. Az állatábrázolások története ezen népek régészeti kultúráihoz vezethető vissza, amikor ezek az állatalakok totemisztikus, védelmező vagy kultikus jelentést hordoztak (GOLUBEVA 1979).

A növények mint nemzeti jelképpé vált szimbólumok közül az egyik legjellemzőbb példa az udmurtok *italmasz* nevű virága. Az udmurtoknak ez a legkedveltebb, nemzeti szimbólummá vált virága többféle jelentést hordoz. Rövid ideig tartó virágzása miatt a gyorsan elmúló fiatalság, a szépség, a szerelem szimbóluma.

Az *italmasz* a haza, az udmurt táj szimbóluma is. Egy Magyarországon élő udmurt festőművész nő lakását, ahol többször is megfordultam, számos *italmasz*-t ábrázoló festmény díszíti. Az asszony elmesélte, hogy amikor hazavágyik, nosztalgiája van Udmurtia iránt, ösztönösen is olyan képeket fest, melyeken ott sárgállik a boglárka.

A színek, mint tudjuk, szintén fontos jelfunkcióval rendelkeznek. A különböző eltérő színek használata az egyik legkézenfekvőbb módja az önkifejezésnek, a másik embertől, másik csoporttól vagy akár néptől való elkülönülésnek, különbözőségnek. Az egyes színek fontossága mögött mindig a szín jelentéstartalma, az adott nép képzetéhez való kapcsolódása húzódik meg. Az aranyszínű például az udmurtoknál a sárga (*zar i*) szóval fejezik ki. Így nemcsak az *italmasz*, hanem a kisült kenyér, az érett kalász is sárga, de a vörös hajú embereket is sárga hajúaknak nevezik. A sárga szín fontosságát bizonyítja, hogy az ilyen hajú embereket istennek tetszőnek tartották az udmurtok, és gyakran választották őket áldozópapoknak a közösségi szent ligetekbe (TROFIMOVA 2006. 115).

Az udmurtok kedvelt színei még a fekete, a piros és a fehér, melyek a hímzések, szőttesek mintái között is gyakran előfordulnak, de az udmurt zászló és címer színei is. A fekete szín a föld színe, ahol megszületünk, élünk és meghalunk, a zászlón a stabilitást jelképezi. A piros szín a nap, az élet színe, a zászlón a testvériség szimbóluma. A fehér szín pedig a világosságot, az eget, a tisztságot, a szentséget jelképezi. A zászlón a örökkévalóság jele.³

3 Forrás: <http://geraldika.ru/symbols/2458>.

Ugyancsak mély jelentést hordoz a fekete, a fehér és a piros a mordvinoknál, akiknek népviseletében mind a női ingek hímzésein, mind a gyapjúharisnyák mintái között ezek a színek dominálnak. A fehér az ég, a piros a nap, a fekete pedig a föld színe. A mordvin zászlóban alkotói szerint a piros szín a bátorság, a hősiesség, a fehér a tisztaság és a béke, a fekete pedig a föld színe, melyet a zászlóban végül is a kék színnel cseréltek le, ami a vizekben bővelkedő földet jelképezi.⁴

A Hanti–Manysi Autonóm Körzet, Jugra zászlóján két szín, a kék és a zöld látható. A felső vízszintes kék mező a körzet gazdag vízi erőforrásait jelképezi, az alatta lévő zöld mező a szibériai tajgára utal.⁵ Mivel a népművészet jel- és képvilága etnikus jegyeket hordoz, az összetartozás tudatát erősíti. Ezzel magyarázható, hogy elsősorban a népművészeti motívumok váltak etnikus jelképekké a finnugor népeknél, hiszen ezek segítségével azonosítja magát a közösség.

Az összetartozást erősítő népművészeti motívumok közül nem egy saját közegéből kikerülve belekerült a politikai jelképek egyik legfontosabb csoportjába, a nemzeti zászlók és címerek közé. Ezek példáján keresztül jól megfigyelhetjük a szimbólumokba ágyazott jelentések felhasználását, hogy rajtuk keresztül közvetítsen a politikai hatalom a közösség tagjai felé olyan eszméket, mellyel a közös történelem, világnézet és gyökerek érzését sugallják. Egy kultúrában szimbólumokat kitalálni, a semmiből teremteni nem lehet, már csak azért sem, mert azok sohasem egyedül állnak, hanem éppen más jelképekhez való kapcsolatukban nyerik el jelentésüket.

Az udmurt címer, melyet 1994-ben fogadtak el, kör alakú, piros és fekete színű pajzsfeleség, melynek közepén egy fehér, kiterjesztett szárnyú hattyú található, mellén az udmurt hímzések gyakori motívuma, a piros színű nyolcágú csillag látható, amely régi szoláris jel, és a szöttesek gyakori díszítőeleme. Ugyanilyen minta látható a hattyú két szárnya fölött is. A madárnak stilizált antropomorf feje van. Az ábrázolás így az alkotók szerint egy bálványfigura, amely az udmurt nép őseit ábrázolja (1. kép). Az ősök kultusza az udmurtok több csoportjánál máig megtalálható hitvilági elem és az egyik legtovább élő vallási jelenség. A kultusz egyfajta tisztelgés az elhunyt ősök és hozzátartozók előtt, és hit abban, hogy ők védelmezik élő rokonaikat.

A hattyú alakja is szimbolikus, és több jelentést is hordoz. Egyrészt a kozmogóniai mítoszokig vezethető vissza, mert vízimadár, mely a teremtménymítoszok egyik állandó szereplője, közvetítő a világszférák között. Másrészt fehér színe miatt különleges tiszteletnek örvendő vallásukban, hiszen a fehér szín színszimbolikájukban az ég, az istenek színe.

A címerben többször is előforduló nyolcágú csillagot védelmező szimbólumnak tekintették. A nagy piros csillag a földi védelmezőket, a két kis fehér az égi ortalmazókat szimbolizálja.⁶

1. kép. Asztali zászló Udmurtia címerével

Kerék Eszter felvétele
Magántulajdon

4 Forrás: <http://geraldika.ru/symbols/2473>.

5 Forrás: https://ru.wikipedia.org/wiki/Герб_Ханты-Мансийского_автономного_округа_-_Югры.

6 Forrás: <http://chtooznachaet.ru/gerb-udmurtskoj-respubliki.html>.

Ilyen csillag, csak sárga színű díszíti a karjalai címer tetejét is, ahol a csillag a világosság, a dicsőség és a pravoszláv kettős kereszt szimbóluma.⁷ Ugyanakkor elmondható, hogy a nyolcágú csillag a finnugor népek többségénél megtalálható motívum. A permi, a volgai és a balti finnek-nél egyaránt előfordul. Az esetek többségében a napot, a világosságot, a fényt szimbolizáló motívum.

Az 1995-ben elfogadott kör alakú mordvin címer is tartalmaz népművészeti motívumokat. Tetején hasonló piros nyolcágú csillagmotívum áll, mint az udmurtoknál, ami alatt egy aransárga színű, kör alakú ábrázolás található. Végei tipikus, két irányba néző stilizált lőfejmotívumban végződnek, mely a női ingek gyakori mintája, és az agrárkultuszhoz köthető Nap és az azt jelképező ló kultikus tiszteletével van kapcsolatban.

A címer közepén látható róka a mordvinok őseinek vadászatát szimbolizálja.⁸

A Hanti–Manysi Autonóm Körzet, Jugra 1995-ben elfogadott címerében is fontos szerep jut a madárszimbólumnak. Két, farktollaival érintkező mitikus madár van a közepén, melyek tollazatuk fölött a napot, az itt élő őslakosok egyik fontos istenségét tartják. De, ahogy már fentebb láttuk, az autonóm körzet Jugra neve is szimbolikus. A címer tetején egy, a viseleteken, nyírkéreg edényeken, kézművestárgyakon gyakran előforduló úgynevezett rénszarvasagancs-motívum látható, ami itt az őslakosok réntartó kultúrájára utal. Ugyanez a motívum látható a körzet zászlójának kék sávjában is.⁹

A rénszarvason, a rókán, a hattyún és a vízimadarakon kívül más állatok is szerepelnek a finnugor címerekben. A karjalaiaknál, a mariknál és a komi-permjákoknál a medve, a komi-zürjéneknél pedig a permi állatstílus nyomán készült ragadozó madár, mellén az életet adó női istenséggel, a Nappal. A permi állatstílusnak nevezett ötvösművészet a komi-zürjéneknél a 3–9. században virágzott, és gyakoriak voltak közöttük a rézből és bronzból készült medve-, szarvas- és madarábrázolások. Ezek eredetileg totemisztikus eredetűek, később a díszítőművészet részeivé váltak.¹⁰ A permi régészeti emlékek ábrázolása a zürjén címerben azt szimbolizálja, hogy a zürjének régi lakosai földjüknek, nagy múlttal rendelkező ősi nép.¹¹

Gyakorta ábrázolt állat a finnugor politikai jelképeken a medve is, amely Észak-Eurázsia-szerke kultikus tiszteletnek örvendett, több nép mítoszában Isten földre eresztett gyermekeként szerepel. Az obi-ugorok mitológiájában például a medve, a Szentvárosi Öreg, az egyik legnagyobb istenség, melynek bármilyen ábrázolása a hantik és a manysik szemében gyakorlatilag az istenség egy megjelenési formája volt, és ezáltal a kultikus tárgyak közé sorolódott (BAULO 2002. 150).

Éppen ezért váltak a régészeti ásatásokból előkerült tárgyak közül például a medveábrázolások kópiái népszerű tárgyakká az obi-ugoroknál, de az idelátogató idegeneknél is, mert azt tartják róluik, hogy az ősiség szimbólumai, a velünk élő múlt relikviái. Az alapvetően a 10–12. századból (ЗЫКОВ 1994. 95) származó, bronzból készült öntött medvefigurákat a hagyományos életformát folytató obi-ugorok a családi vagy közösségi szent helyeken, a házak padlásán vagy a szent ligetekben őrizték. Mára ezek az ősiséget szimbolizáló medvefigurák a múzeumok ajándékboltjainak kedvelt tárgyai.

A lokális identitás kiemelt helyszínei

A mindinkább nemzetközivé váló gazdaság, az információk cseréje, illetve a politikai rendszerek változása az etnikus és nemzeti identitás problémáját vetette fel mindenhol. A nemzetépítés elengedhetetlen feltétele az identitás kutatása, felfedezése olyan egyszerre egyesítő és elválasztó tényezők segítségével, mint a nyelv, a kulturális hagyományok, értékek, vallás, közös történelem.

A nemzeti identitás nem véletlenül és nem önmagától születik, megalkotása megköveteli a másoktól való elhatárolódást (SIKALA 1998. 2).

A népi kultúra egyes elemeinek bevonása a nemzeti kultúrába a finnugor népeknél is óhatatlanul magával hozta, hogy felfedeztek bizonyos tájakat, településeket, ami az ősiséget, a hagyományost és a természetet, egy „nemzetiesített népi kultúra” (NIEDERMÜLLER 2002. 25) minden jellemzőjét megmutatja. Ilyen kiemelt helyszín például az utolsó hanti fejedelem, törzsi vezető, Ivan Tajsin székhelye, Gornoknyjazsevszk, ahol ma is élnek

7 Forrás: https://ru.wikipedia.org/wiki/Герб_Республики_Карелия.

8 Forrás: <http://geraldika.ru/symbols/281>.

9 Forrás: <http://t-gl.ru/гербы-стран-мира/гербы-россии/гербы-регионов-россии/гербы-ханты-мансийского-автономного-округа-югры>.

10 Lásd bővebben GRIBOVA 1980.

11 Forrás: http://rkomi.ru/left/info/gos_simv/gerb/.

kései leszármazottai. Itt ma turistákat és a helyi adminisztráció hivatalos vendégeit vonzó skanzen és étterem működik. A szabadtéri múzeum a Jamal–Nyenec Autonóm Körzetben található, pár órára a fővárostól, Szalehardtól. A település lakossága körülbelül száz fő, elsősorban északi hantik élnek itt, akik halászattal és réntartással foglalkoznak. Az őslakosok egy része a hagyományos foglalkozások mellett beszállt az etnobizniszbe, és 2001-ben létrehozták, és működtetik az azóta a körzet névjegyévé vált Gornoknyjazsevszki skanzent. Az intézményben rénszarvasprémiummal borított sátrak, eredeti használati tárgyakkal berendezett boronaházak, fedett szánok, gazdasági épületek láthatók. A vendégeket többféle hanti szokással ismertetik meg, például a tisztító szertartással, amikor körbefüstölik a sátrat és a bent lévőket, megvédve őket a rontó szellemektől. Ezt követően a vendégek hanti ételeket fogyaszthatnak alacsony asztalkák mellett ülve az étteremsátorban, mintha egy igazi hanti sátorban lennének. Hanti viseletbe öltözhetnek, rénszarvasszánon utazhatnak, és a vállalkozó szelleműek akár ott is éjszakázhatnak egy sátorban. A hozzáértő módon megrendezett rendszeres programok, a népszokások bemutatása, a hanti kultúra egzotikus voltára való fókuszálás teszik annyira népszerűvé ezt az egyetlen néprajzost vagy muzeológust sem alkalmazó intézményt. Évente ötezer látogatójuk van. A szabadtéri múzeumot a hanti kultúra, a valódi hanti élet hiteles reprezentációjának tekintik.

A legnagyobb, állami támogatással működő skanzen, a Hanti-Manszijszk területén létesült „Torum Maa” Szabadtéri Néprajzi Múzeum. 1987-ben hozták létre, egy manysi költő, Juvan Sesztalov és egy hanti író, Jeremej Ajpin kezdeményezésére. A Torum Maa jelentése ’szent föld’, mivel egy valamikori áldozóhelyen, szent berekben épült fel. A múzeum célja nemcsak az obi-ugorok hagyományos életmódjának rekonstrukciója, hanem – ahogy ők megfogalmazták – „A múzeum minden ma és a jövőben élő hanti és manysi ember számára épült, hogy olyan eszköz legyen, ami biztosítja a hagyományos népi kultúra fennmaradását és folyamatos ápolását, segíti a népi kultúra népszerűsítését, de kihat a mai világban lejátszódó kulturális folyamatokra is. Csak akkor tud a két nép kultúrája jelentőssé válni, ha meg tudja őrizni etnikai sajátosságát. A hantik és a manysik csak akkor maradhatnak fenn a mai nem egyszerű világban, ha képesek megteremteni a párbeszédet a kultúrák között. A Torum Maa Múzeum ízig-vérig nemzeti múzeum, a nemzeti felismerkedés reményével hozták létre, olyan eszköz, amely hozzájárul e két nép kulturális fennmaradásához és önmeghatározásához.”¹²

A múzeum nagy kiterjedésű területén több épületegyüttes található. Egy Agan folyótól idehozott hanti nyári szállás, a hozzá tartozó sátrakkal, gazdasági épületekkel, lábasházakkal, halfüstölővel és kemencével. Egy északi manysi téli szállás, a téli lakkal, a gazdasági épületekkel, karámmal az állatoknak, lábasházakkal. Van egy szent berek, amely ma is működik, és egy bálványház, valamint hét faragott bálvány áll benne. Van ezenkívül egy vadászösvény, ahol különböző típusú csapdákat helyeztek el. A tér elrendezése, az épületek berendezése olyan érzetet kelt, mintha valóban egy igazi szálláshelyen járnánk.

A múzeum folyamatosan kínál különböző programokat a látogatóknak. Vannak hagyományos túrlatvezetések is az egyes szálláshelyeken, de tartanak tematikus foglalkozásokat (például gyöngyhímezés, kéregedény-készítés, bőrkidolgozás) is. A népi ünnepek közül mutatnak be medveünnepeket, esküvői szertartásokat is, mindezt a hanti és manysi aktivisták segítségével. A szent ligetbe pedig az őslakosok rendszeresen járnak, hogy a régi módon áldozatot mutassanak be isteneiknek, szellemeiknek.

A múzeumi funkciók mellett az intézmény a városban élő őslakosok egyfajta találkozóhelyévé vált, ahol önmaguk lehetnek, feltöltődhetnek, elfeledhetik kisebbségi létük gondjait, és kielégíthetik szellemi és lelki szükségleteiket.

Ajándék- és emléktárgyak

Az ajándék- vagy szuvenírtárgyak ugyancsak presztízszt hordozhatnak, ritkaságuk, különlegességük vagy a hozzájuk kötődő érzelem, személy vagy az ajándékozás gesztusa miatt. Ezek a tárgyak önmagukban jelek, melyek egy kommunikatív jel folyamat részeként lesznek értelmezhetők (Csíkszentmihályi–Halton 2011. 249).¹³

Az általam felkeresett finnugor helyszíneken, múzeumi vagy ajándékboltokban a tárgy lokalitása, adott

12 Forrás: http://www.ikz.ru/culture/torum_maa

13 A francia eredetű *souvenir* szó elsődleges jelentése ’emlék, emlékezés’, amely a későbbiekben az ’emléktárgy, ajándéktárgy’ definícióval egészült ki. Az ízlés és az igények változása következtében fokozatosan szélesedik azoknak az árucikkeknek a köre, amelyeket szuvenírként értelmezhetünk.

2. kép. Lófigurás mordvin csanak

Kerék Eszter felvétele

Magántulajdon

helyhez, etnikumhoz, közösséghez, kultúrához rendelkezése volt az egyik legfontosabb érték hordozó kritérium. Ezért találkozunk gyakran olyan emlék- és ajándéktárgyakkal a finnugor népeknél is, amelyek a helyszín jellegzetességeit, jellegzetes vonásait, épületeit, állatvilágát tükrözik. Ilyenek például a múzeumok ajándékboltjaiban a helybeli mesterek által készített faragványok, ékszerek, viseletkiegészítők, de ilyenek a helyi faunát felidéző plüss rénszarvasok vagy jegesmedvék. Ezek az esztétikai funkción kívül olyan szimbolikus tartalommal bíró tárgyak, amelyek képesek szintetizálni a szereplőket, a helyszíneket és az eseményeket. Létrehozzák annak a térnek az alapstruktúráját, amelyen belül az egyes elemek jelentőségre tesznek szert (SZÜRTÖ 2007. 32).

A népművészeti típusú ajándék- vagy emléktárgyak, a rajtuk előforduló motívumok máig megőrizték a múlt szimbólumait, és segítségükkel képet alkothatunk az őket létrehozó emberek hagyományos világszemléletéről, hitvilágáról. A kortárs népművészeti tárgyakon is egész sor olyan motívum található, melyek származásukat tekintve igen régi keletűek. A díszítőművészet szimbólumai az írásbeliség nélküli népeknél, így az oroszországi finnugor népek többségénél is egyfajta írást helyettesítő feladatot is betöltöttek. Beszéltek az illető törzsi, etnikai hovatartozásáról, lokalitásáról, ami az adott kultúra hordozói számára világos és érthető üzenet volt (BORTNYIKOVA–ZYKOV 2013. 14).

A vizsgált népek ajándékboltjaiban gyakran láthatók olyan tárgyak, amelyek népművészetük jellegzetes ágazatait, például a fafaragás művészetét reprezentálják.

A férfiak körében még száz évvel ezelőtt is a fa művészi megmunkálása volt az egyik legnépszerűbb fajtája díszítőművészetüknek. Fából faragták edényeik, evőeszközeik nagy részét, melyeket igen gyakran állat alakúra formáztak, illetve állat- és madárfigurákkal díszítettek. A mariknál például minden körzetre más-más állat ábrázolása volt jellemző. Az erdei mariknál legkedveltebb a lófigurás csanak volt, a mezei mariknál a medve- és madárfigurás (KRJUKOVA 1956. 64). A mordvin csanakokon is a lófigura volt a legelterjedtebb ábrázolás. A ló legtöbbször meredeken hajlított nyakú és hegyes fülű volt. A lófejmotívummal való díszítés megtalálható a zürjénekénél és az udmurtoknál is.

Mégis milyen jelentéstartalma van ezeknek a ló-, illetve lófejmotívumoknak a fából készült tárgyakon? Valamelyest fényt derít a csanakokon előforduló lófigurák jelentéstartalmára az az erdei marik köréből ismert régi szokás, hogy egy család, illetve nemzetség tagjai a szent ligetekben rendezett közös imákon, ünnepeken saját faedényükkel jelentek meg. Az edényeken lévő állatok minden nemzetségnél különböztek egymástól. Az egyik nemzetségnél ló-, a másiknál medve-, a harmadiknál madárábrázolásos ivóedény volt. Ez arra enged következtetni, hogy valamikor nagyon régen az ábrázolt állatok törzsi totemek lehettek, ábrázolásuknak mágikus, védelmező jelentéstartalma volt. Az új népművészeti tárgyakon ez a jelentés természetesen már kihullott az idő rostáján, viszont az „ősiségük”, „autentikusságuk” miatt máig kedvelt motívumok (2. kép).

A stilizált lófejmotívum különböző formákban, de gyakran megtalálható a mai mari hímzéseken, például terítőkön, futókon, textil könyvjelzőkön is, például egy sorban lévő, egy irányba néző ismétlődő lófejek formájában. Ez a motívum hagyományosan a női ingek mell-, hát- és ujjrészét díszítette, és általában a hímzések szélén volt. Ilyen motívumokkal díszítették a díszítőülők végeit is. A minta a hosszan tartó geometrizálódás és stilizáció következtében tördelt vonalak bonyolult kombinációjává változott át (KRJUKOVA 1951. 45, 46).

Stilizált lófejek találhatók az udmurt, a mordvin és a zürjén hímzéseken is, ha nem is olyan arányban, mint a mariknál. A hímzéseken előforduló lóábrázolások a ló kultikus tiszteléséhez vezethetők vissza. A helyi lakosság valamikor a lovat a Nap megszemélyesítőjeként tisztelte,

3. kép. Hanti tűtartó
Kerék Eszter felvétele
Magántulajdon

4. kép. Hanti nyírkéreg doboz
Kerék Eszter felvétele
Magántulajdon

agrárkultuszuk fontos szereplője volt, és hitük szerint ábrázolása védelmező, szerencsehozó erejű volt (HUDJAVOV 1933. 267).

Ma a néprajzi csoportok közötti különbségek elmosódása, a lokális etnikus jegyek unifikációja és a helyhez köthető népművészeti motívumoknak a kultúra egészébe való átemelése figyelhető meg. A minták szimbólumai transzformálódnak, elferdülnek, és sok esetben minden megfontolás nélkül, mint díszítőmotívumok kerülnek rá a különböző ajándéktárgyakra. Ez egyfajta elszemélytelenedése a régi, mély jelentést hordozó mintáknak, ezáltal a korábban fontos tartalommal rendelkező motívumok arctalanná, személytelenné válnak. Mégis óriási irántuk az érdeklődés.

Hogy mennyire nem elhanyagolható és világlajelenségről van szó, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a hazai turizmusban a látogatók által leginkább keresett árucikkek megoszlásában a szűken vett népművészeti, háziipari termékek (szőttess, kötény, kézimunka, hímzés, faragás) a rangos harmadik helyen állnak (14,8 százalék) az élelmiszerek (45,5 százalék) és a kultúrcikkek (16,9 százalék) mögött (GRÁFIK 2007. 248).

Mint tudjuk, az ajándéktárgy nemcsak emlék, hanem sokat elárul az ajándékozóról, az ajándékapóról, sőt olykor a készítőjéről is. Tipikus etnicitást kifejező ajándékok a hagyományos, több réteg textíliából, prémből készült hanti babák, a prémmel szegett, hanti motívumokkal díszített tűtartók (3. kép) vagy a szépen megmunkált kéregedények (4. kép), de idesorolhatók a nemzeti viseletbe öltöztetett népi babák is. Egyik kedves ajándéktárgyam egy mordvin baba, melyet egy mordvin értelmiségi nőtől kaptam Szaranszkban búcsúajándékként. A baba jól tükrözi az ajándékozó gondolkozásmódját. Egy néprajzosnak valami mordvinokat felidéző tárgyat kell adni, annak biztos örül, azt biztos értékeli. A stilizált népviseletbe öltöztetett baba valóban felidézi a 2014-ben végigjárt mordvin falvakat, ahol népviseletbe öltözött mordvin asszonyok vártak nem-

5. kép. Stilizált mordvin baba

Kerék Eszter felvétele

Magántulajdon

zeti ételekkel és érdekes történetekkel. De felidéz a mordvinul kiválóan beszélő, vidékről származó első generációs értelmiségi nőt is, akinek fontos a nemzeti identitása, és rádiósként legfőbb célja a mordvin nyelv és kultúra megőrzése, ápolása (5. kép).

A jobbik eset, amikor az etnicitást szimbolizáló ajándékokat az adott nép képviselői készítik, ez egyrészt segít nekik a megélhetésben, másrészt hozzájárul a régi mesterségek, hagyományos kézműves módszerek fennmaradásához, továbbviteléhez.

Sajnos ez nem mindig van így, a turistaipar kiszolgálása egyre növekvő biznissz, amelybe etnikumtól függetlenül bárki bekapcsolódhat, akkor is, ha az adott népművészetről csak homályos fogalmai vannak.

A kis finnugor népeknél is egyre erősödő turistaipar ugyanazokkal a kulcsfogalmakkal dolgozik, mint sok más helyen, szerte a világban. A modern, rohanó, elidegenült világból pár órára kimenekülő városlakó valamilyen ellenvilágot szeretne kapni színben, képen, ízben, illatban, tárgyban egyaránt. Ezt fedezte fel és használja ki világszerte a turistaipar, már Oroszországban is. A gyorsan szaporodó népi tárgyakat árusító ajándékboltok, legyenek azok vidéken, a skanzenekben vagy a városi múzeumokban, azonos hívószavakat használnak tárgyaik eladásához: eredeti, autentikus, ősi, népi, hagyományos. És ha ez egykor létezett kulturális elemek, motívumok átemelésével, újrafogalmazásával, új funkcióban való felhasználással vagy újak teremtésével történik, igazából nem érdekli a turistákat. Sokkal fontosabb számukra, hogy az élmény, amit egy tárgy, egy esemény, egy ünnep nyújt, autentikus hatást keltsen. Ez pedig úgy is elérhető, hogy az eredeti helyett csak

ahhoz igazodunk, mit képzel eredetinek a fogyasztó. Az élmények elképzelésekhez igazodó felépülése dönti el egy-egy látogató, turista számára azok eredetiségét – lett legyen maga a tárgy bármennyire is hamis (PUSZTAI 2007. 226).

A megalkotott turistatárgyak bekerülve a piacgazdaságba megkezdik sajátos evolúciójukat. Van, amelyik sikeresen beilleszkedik a helyi identitásteremtés folyamatába, és keresett turistacikk lesz, van, amelyik sikertelen marad. Ez minden esetben attól függ, mennyire felel meg az adott árucikk a turistákban kialakult érték- és érzéskomplexumnak, milyen érzéseket, emlékeket képes felidézni bennük.

Az otthonokban, munkahelyeken felhalmozott szuvenírek arra szolgálnak, hogy elősegítsék tulajdonosaik visszaemlékezését az egykor megtett utazásaikra, megkülönböztessék vagy éppen integrálják magukat az ugyanazon desztinációban jártaktól, önbizalmat kölcsönözzenek, reményt adjanak a következő utazás megvalósulásához, kifejezzék a kreativitást, és növeljék az esztétikai örömeiket (MICHALKÓ é. n. 6).

Az identitás reprezentációjának különféle szimbolikus formái – megalkotott hagyományok, ünnepek

Az oroszországi finnugor népek kulturális átalakulásának jelentős mozgatórugója a természetes lakókönyezet átalakulása és a más népekkel való kapcsolattartás. A változás folyamatában az egyes etnikai csoportok megpróbálják megteremtteni, aprólékos munkával tudatosan összerakni saját identitásukat, a múlt és a hagyományok felhasználásával és egyben azok újraalkotásával. Ma az identitás reprezentációjának különféle szimbolikus módjai versengenek egymással. A skanzenek, a népviseletek, a népdalok, az „autentikus” népi tárgyak a reprezentációnak ugyanúgy széles körben alkalmazott elemei Észak-Oroszországban, mint a nagy összejövetelek és ünnepek.

Ahogy Barna Gábor is utalt rá, az Eric Hobsbawm által bevezetett „kitalált (megalkotott) hagyomány” fogalma arra világít rá, hogy miként lehet felhasználni a múltat és annak kulturális reprezentációját arra, hogy közösséget formáljunk és tartsunk össze (BARNA 2011. 14; HOBSBAWM 1992). Ilyen tipikusan kitalált hagyománynak minősíthetők a vizsgált népek életében a felülről megszervezett „népi” ünnepek.

Az obi-ugoroknál például jól megfigyelhető, hogy nemcsak a medveábrázolás, hanem az eredetileg frátriális medveünnep is értelmezési változások sorozatán ment keresztül.

Az északi hantiknak és manysiknak két nagy frátriája volt, a Por és a Mosz, melyek különböző mitológiai ősoktól származtatják magukat. A Por a medvétől, illetve állatősoktól, a Mosz frátria pedig Kaltes-ekvától és az ő fiának tartott Világügyelő Férfiútól. A Por frátria medve őst a Teremtő Numi Torem alakjával azonosították, akit a frátria központjában, Vezsakori (hanti nevén: Jemvozs) faluban tiszteltek, és itt állt szentélye is. Földi megjelenítését Szentvárosi Öreg néven egy bálványfigurában tisztelték. A medvét ezenkívül kultúrhérosznak tartották, mert mítoszaiak szerint a tüzet és az íjat tőle kapták az emberek. Mára a valamikori frátriákra tagolódás gyakorlatilag feledésbe merült, csak a népköltészeti alkotásokban és egyes kultuszokban érhető tetten.

Mint tudjuk, az obi-ugorok vadászatában külön helyet foglal el a medvevadászat, ami minden esetben medveünneppele zárul, és amelyben a medve kultikus tisztelete nagyon élesen megfigyelhető.¹⁴ Ez az ünnep a szovjet időkben az évtizedeken át titokban tartott szertartások közé tartozott. Sok helyen a korábban egész területi csoportokat érintő ünnepet csak szűk körben rendezték meg, nagy titokban, vagy a retorziótól való félelem miatt teljesen lemondtak róla. Generációk nőttek fel úgy, hogy az ünnepet soha nem látták, csak hallottak róla. A peresztrojka éveiben és azt követően – több más hagyományhoz hasonlóan – ismét engedélyezték ennek a sokrétegű, mély jelentésű ünnepnek a megtartását. Ugyanakkor a hanti és a manysi etnikai identitás megerősítése érdekében az 1980-as évek végétől ezeket az ünnepeket ott is megrendezték, ahol korábban soha nem terjedtek el, például a keleti hantiknál. Ott is újjáélesztették, ahol a több évtizedes kihagyás miatt teljesen feledésbe merültek. A 20–21. század fordulóján a medveünnep az etnikai szimbólumok szintjére emelkedett, az obi-ugor identitás jelképévé vált. Megrendezését állami és civil szervezetek egyaránt támogatják, jelentős összegeket biztosítanak a medveünnepi énekeket ismerő énekesek különböző helyszínekre való utaztatására, az ünnepen részt vevők megvendégelésére. Az ünnep megrendezését azért erőltették és erőltetik a hanti és manysi aktivisták, mert amellett, hogy összetartó erőt teremt az egyes közösségek tagjai között, jól demonstrálja máságukat, az orosz etnikumtól való különbözőségüket, és az ünnep különlegessége, mély tartalmi összetevői kielégítik etnikai büszkeségüket is. A medveünnep menete az elmúlt évtizedben egyszerűsödött, az előadott énekek száma csökkent (MOLDANOV 2010. 166), de ez a valamikor lokális közösségekhez kötött jelenség nemzeti jelentést, nemzeti színezetet kapott, szerepe átalakult és felértékelődött.

Fontos ünnep volt a manysiknál a tavasz eljövételének, a természet újjáéledésének ünnepe, amely a varjak megérkezéséhez kapcsolódott, és a varjúünnep nevet viselte. Általában április elején tartották meg, és a női ünnepek közé tartozott. A varjúünnepet főleg az északi manysik és hantik ismerték, és évente megrendezték. Új vonása az ünnepnek napjainkban, hogy mint fontos tavaszköszöntő ünnepet több településen, skanzenben, hagyományos és új elemekkel ötvözve, versenyekkel, játékokkal, mulatsággal, vásárral egybekötve a turisták szórakoztatására is megrendezik.

A hantik kultúrájának megőrzése és fejlesztése céljából a régi hagyományos réntartók ünnepét vagy a halászkor napját is újjáélesztették. Ezeken az ünnepeken modernizálódnak az ősi hagyományok, és olyan új elemekkel egészülnek ki, mint például a hanti népművészeti tárgyak kiállítása és vására, sportversenyek, rénhajtás, sífutás, evezés megrendezése, folklóregyüttesek fellépése. (6. kép) Az ilyen ünnepeken a résztvevők száma a száz főt is meghaladja, és vegyes etnikai összetételű. Mindezek régen elképzelhetetlenek voltak a szigorúan szűk körben megrendezett családi vagy közösségi szertartásokon. Az ilyen nagyszabású népünnepélyeken leginkább a hagyományos szertartások struktúrája maradt fenn. Megmaradt az istenekhez, szellemekhez való fordulás régi módja, az állatáldozat bemutatása, az áldozati étel hagyományos módon történő szétosztása és elfogyasztása, valamint a szent hely áldozati ajándékokkal való feldíszítése (KEREZSI 2011. 48).

A felülről szervezett szertartások, ünnepek célja többirányú. A fő cél a nemzeti identitás, az összetartozás tudatának erősítése, de a szervezők a különböző

14 Az ünnep leírását lásd KEREZSI 2009. 44–45.

6. kép. Nyírkéreg dobozok készítése és árusítása a Finnugor Népek V. Világkongresszusán Hanti-Mansijszkban

Kerezi Ágnes felvétele, 2008

Magántulajdon

nemzetiségek kommunikációját, egymás jobb megismerését is fontosnak tartják. Ugyanakkor oktatási céllal is tartják ezeket az ünnepeket. A régi szertartásokat már nem ismerő fiatal hanti nemzedéknek is szeretnék megmutatni, átadni az általuk fontosnak tartott hagyományokat.

Ezen szertartások, ünnepek felfedezése és újrakonstruálása a vizsgált finnugor népek esetében nemcsak az öntevékeny etnikai mozgalmak terméke, hanem annak a többségi elvárásnak is, mellyel azt akarják kifejezni, hogy a többség tiszteletben tartja a kis népek jogait, kultúráját, hogy a többség és a kisebbség között nincsenek etnikai konfliktusok, békében, egyetértésben élnek egymással. Ezért van az, hogy sok esetben maga a többségi elvárás generálja az őslakos-identitást demonstráló rendezvényeket. Több helyen és több alkalommal is tapasztaltam, hogy egy felülről szervezett ünnep megrendezéséhez kétféle előzmény adhatta az apropót. Vagy Oroszország és a helyi közösség közötti fontos esemény volt az előzménye az ünneplésnek, vagy valamilyen marginális unikum megtalálásával és felemelésével érték el az ünnep megrendezését. Zubova Poljanában, a Mordvin Köztársaság egyik megyei székhelyén 2013 nyarán az előbbi szolgáltatott okot a nagyszabású, jelentős költségvetésű ünnep megrendezéséhez. Ez a megye megalakulásának 85. évfordulója volt. E menedzselt önkép a mordvin-moksa kultúra mára eltűnt vagy eltűnőben lévő elemeiből épült fel, de találok megmaradt szokások, identitáselemek rituális formába öntésével is. Például ezen az ünnepen Zarubkino falu lakói mordvin dalokat énekelve a tipikus, mára eltűnt női munkákat imitálták, guzsalyon történő fonalkészítést és kártyaszövést. A megyei

ünnepeken egy másik falu, Mordovszkaja Poljana lakói hagyományos esküvői szertartást mutattak be, pontosabban a násznép megérkezésétől a menyasszony elviteléig tartó énekeket és szertartásokat adtak elő rövidített formában. A megyeközpont vezetői felismerték, hogy az ilyen ünnepek megrendezésének több haszna is van. Egyrészt erősítik a lakosság érzelmi kötődését településükhöz, lakókörnyezetükhöz, növelik az etnikai öntudatot, másrészt kívülről nézve vonzhatják a helyi sajátosságokra és a „bennszülöttekre” rácsodálkozó turistákat (PUSZTAI 2007. 226). A turizmusra, ahogy a helyi adminisztráció vezetője elmondta, a fejlődés fontos lehetőségeként tekintenek. Az erőforrás-hiányos helyi közösségek számára a kívülről jött látogató, a turista potenciális bevételi forrásként jelenik meg. A turista a pénzéért valami szép, autentikus népzene, néptáncot, igazi mordvin népművészeti tárgyakat és finom helyi ételeket kap. Nemcsak Zubovo Poljana megyében, hanem a mordvinoknál általában a turizmus feltételeinek megteremtése egyre több kihalófélben lévő település fejlesztési stratégiájába kerül bele, és a turizmus fellendítésére mint a kihalástól való megmenekülés egyik járható útjára tekintenek.

Ezek a felülről szervezett ünnepek a kézzelfogható eredményeken túl esetenként negatív következményeket is vonnak maguk után. Például szegregációs folyamatokat indukálnak mind a finnugor népek, mind az oroszok oldalán. Az oroszok sokszor szörnyülködve vagy megmosolyogva nézik a régi szertartásokat felelevenítő „pogány” áldozati ünnepeket, magyarázat hiányában, kiragadva a kultúra egészéből nem értik meg azok lényegét, és ugyanolyan idegenek maradnak számukra, mint a szertartások szereplői, akikről ismét bebizonyosodik számukra, hogy messze állnak még az orosz kultúrától. A kisebbséget képviselő őslakosok pedig nem feltétlenül örülnek az idegen jelenlétnek, a hagyományaikba való beavatkozásként érzékelik azt, amely megfosztja őket a népszokás tisztességes bemutatásától.

Ugyanakkor a kis finnugor népeknél még nem indult el az a folyamat, amely Magyarországon már meg tapasztalható, hogy ha nincs helyi specialitás, amit új szintre emelhetnek, akkor új szimbólumot konstruálnak, alkotnak maguknak a települések. Ilyen például Pusztamérgesen a Ludas Matyi libaszépség- és libafuttató verseny, a gyomaendrődi túrófesztyív, a gyulai tarhonyafesztivál, a békéscsabai kolbászfesztivál vagy a szegedi halászléfőző verseny, és még sorolhatnánk.

Egyetértek György Péter megállapításával, mely szerint ma a minden örökség pillanatát éljük, amikor minden alkalmas arra, hogy nemzeti örökséggé, nemzeti jelképpé váljék. Legyen az egy táj, egy művészeti vagy építészeti alkotás, vagy a kultúra hasznosításának olyan formája, mint a népművészet elemeinek újrakonstruálása. És mik ezek a nemzeti kultúrába átemelt, „átstilizált” elemek? Mindig az adott kor társadalmi céljának megfelelő kulturális jelenségek, rendszerek.

„Ha minden örökség, akkor minden akként és úgy örökölhető, ahogyan az adott régió számára az elfogadható, a lényeg az, hogy minden eltérés, drámai különbség eltűnjön végre a szem elől: mert ha minden örökség, akkor senki sem zárható ki belőle [...]” (GYÖRGY, KISS, MONOK 2005. 137).

Ugyanakkor a modernizáció folyamatában az etnikus jelképek, szimbólumok, kulturális örökségek úgy is értelmezhetők, mint a helyi közösségek és régiók fennmaradásának hatékony eszközei. Ha az emberek, népek, népcsoportok ismerik saját értékeiket, akkor másokét is értékelné tudják. Megfogalmazhatják helyi életstratégiájukat, megőrizhetik identitásukat, és olyan közösséget hozhatnak létre, melynek tagjai „[...] önmagukkal, közösségükkel és más közösségekkel, valamint természeti környezetükkel harmóniában élnek” (FELFÖLDI 2010. 8).

BARNA Gábor

2011 Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás. A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megszerkesztésében. In JANKOVICS József – NYERGES Judit (szerk.): Kultúra, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Debrecen, 2006. augusztus 23–26.) elhangzott előadások. Budapest, Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, 7 – 16.

BAULO, Arkagyij Viktorovics

2002 Drevnyij metall iz szvjatiliscs obszkij ugrov (novye nahodki). Arheologia, etnografia i antropologia Jevrazii, 2. 144 – 155.

BORTNYIKOVA, Natalia Vjacseszlavovna – ZYKOV, Szergej Nyikolajevics

2013 Problema szohranyenija nacional'nogo kolorita v predmetah szovremennogo dizajna. In MELEKESZOVA, R.M. (szerk.): Molodezs'. Nauka. Szovremennoszty: materialy VIII naucsno-prakticseszkoy konferencii, 10 aprelja 2013 g.: szb. szt. / Filial FGBOU VPO „UdGU” v g. Votkinszke. Izsevszk, Izdatyel'sztvo Udmurtszkij Universzitet, 13 – 16.

CSÍKSZENTMIHÁLYI Mihály – HALTON, Eugene

2011 Tárgyaink tükrében. Budapest, Libri.

ERIKSEN Thomas Hylland

2006 Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába. Társadalomtudományi könyvtár. Budapest, Gondolat Kiadó.

FELFÖLDI László

2010 Örökségünk van. Mit kell tudni róla? A Szellemi Kulturális Örökség védelméről. Budapest, Muharay Elemér Népművészeti Szövetség.

GOLUBEVA, Ljudmila Alekszandrovna

1979 Zoomorfnye ukrasenyija finno-ugrov. Moszkva, Nauka.

GRÁFIK Imre

2007 Kézjegy. Kézműveshagyomány mint védjegy, avagy az eredetiség garanciája. In WILHELM Gábor (szerk.): Hagyomány és eredetiség. Budapest, Néprajzi Múzeum, 55–70. (Tabula könyvek, 8.)

GRIBOVA, Ljubov Sztjepanovna

1980 A permi állatstílus jellemzése. In HOPPÁL Mihály (szerk.): A Tejút fiai. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról. Budapest, Európa, 134 – 160.

GYÖRGY Péter – KISS Barbara – MONOK István (szerk.)

2005 Kulturális örökség – társadalmi képzelet. Budapest, magánkiadás.

HARVA, Uno

1952 Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen. Helsinki, Academia Scientiarum Fennica. (Folklore Fellows Communications, 142.)

HÉRA Éva

2010 Előszó helyett... In FELFÖLDI László: Örökségünk van. Mit kell tudni róla? A Szellemi Kulturális Örökség védelméről. Budapest, Muharay Elemér Népművészeti Szövetség, 4–6.

HOBBSAWM, Eric

1992 The Invention of Tradition. Cambridge, University Press.

HOPPÁL Mihály

2011 Magyar nemzeti jelképek és a kulturális identitás. In JANKOVICS József – NYERGES Judit (szerk.): Kultúra, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Debrecen, 2006. augusztus 23–26.) elhangzott előadások. Budapest, Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, 686 – 692.

HUDJAKOV, Mihail Georgievics

1933 Kul't konja v Prikam'je. Izvesztyija Goszudarsztvennoj akademii isztorii matyeri-al'noj kul'turi. 100. Leningrad, RAN, 251 – 279.

KEREZSI Ágnes

- 2009 Az uráli népek néprajza. Piliscsaba, PPKE BTK Finnugor Tanszék. (Fenna-Ugrica Pázmánia, II.)
- 2011 Adaptáció és/vagy asszimiláció. Társadalmi és kulturális változások a hantiknál. Néprajzi Értesítő, XCIII. évf. 37 – 53.
- 2014 Gyűjtőúton a mordvinoknál. Néprajzi Értesítő, XCV. évf. 113 – 129.

KORFF, Gottfried

2004 A tárgykultúra múzeumi feldolgozásának nehézségei. A muzealizálás mint intézményeken túlmutató trend. In Fejős Zoltán – Frazon Zsófia (szerk.): Korunk és tárgyaink – elmélet és módszer. Fordításgyűjtemény. Budapest, Néprajzi Múzeum, 18–27. (MaDok-füzetek, 2.)

KRUKOVA, Tatjana Alekszandrovna

- 1951 Marijszkaja vysivka. Leningrád, Goszudarsztvennyj Muzej Etnografii narodov SzSzsZr.
- 1956 Matyerial'naja kul'Material'naja kul'tura marijcev 19. veka. Joskar-Ola, Marijszkoe knyisnoe izdatyel'sztvo.

MICHALKÓ Gábor

é. n Országkép és kiskereskedelem. A külföldi turisták szabadidős vásárlásai a magyarországi idegenvezetők szemével. Internetcím: http://itt-hon.hu/site/upload/mtrt/Turizmus_Bulletin/02_03/P22.htm.

MOLDANOV, Tyimofej Alekszejevics

2010 „Medvezsji pesni” po narodnoj terminologii. In PIVNEVA, E. A. (red.): Etnokulturnoe naszledie narodov szevera Rosszii: K jubileju doktora isztorieszkijh nauk prof. Szokolovoj, Z. P. Moszkva, RAN, 164 – 173.

NIEDERMÜLLER Péter

2002 Der Mythos der Nationalkultur: die symbolischen Dimensionen des Nationalen. In A nemzet antropológiája. (HoferTamás köszöntése), szerk. A. GERGELY András, Budapest, Új Mandátum, 9–28.

PUSZTAI Bertalan

- 2007 Autentikusság, rivalizálás, „márkázás”. In WILHELM Gábor (szerk.): Hagyomány és eredetiség. Budapest, Néprajzi Múzeum, 226–237. (Tabula könyvek, 8.)
- 2000 A finnugor népek az orosz államban. Budapest, Osiris.

SIKALA, Anna-Leena

1998 Etnikus hagyományok és átalakuló társadalmak. In CSONKA-TAKÁCS Eszter (szerk.): EFI Communicationes 6. Budapest, Európai Folklór Intézet, 1–19.

SZANUKOV, K. N.

1994 Problemy isztorii i vozrozszenyija finno-ugorszkijh narodov Rosszii. Joskar-Ola, Marijszkij goszudarsztvennyj universzitet.

SZIJÁRTÓ Zsolt

2007 A hagyomány és a modernitás dichotómiája. In TÖRÖK József (szerk.): Hagyomány és modernitás. IX. Szeged, Közművelődési Nyári Egyetem, 26–37.

SZŰ ENIKŐ

2000 Ocserki isztorii i vazsnyejsie dokumenty Vszemirnyh kongresszov finno-ugorszkijh narodov. In Szorogyicsi po jazyku. Budapest, Finnugor Világkongresszus Nemzeti Szövetsége, 439–472.

TROFIMOVA, Jelena Jaszonova

2006 Szimbol Udmurtii – italmasz. Vesztnyik Udmurtszkogo Universzieteta, 12. 111–116.

ZYKOV, Alekszej Pavlovics

1994 Ugorszkoe naszledie (drevnosztyi Zapadnoj Szibiri iz szobranij Uralszkogo universzieteta). Jekatyerinburg, Vnyestorgizdat

Internetes források

<http://geraldika.ru/symbols/2473>

<http://geraldika.ru/symbols/2458>

https://ru.wikipedia.org/wiki/Герб_Ханты-Мансийского_автономного_округа_—_Югры

http://chtooznachaet.ru/gerb_udmurtskoj_respubliki.html

https://ru.wikipedia.org/wiki/Герб_Республики_Карелия

<http://geraldika.ru/symbols/281>

<http://f-gl.ru/гербы-стран-мира/герб-россии/гербы-регионов-россии/герб-ханты-мансийского-автономного-округа-югры>

http://rkomi.ru/left/info/gos_simv/gerb/

http://www.ikz.ru/culture/torum_maa/

Finno-Ugrian motifs, as ethnic symbols

The article analyses contemporary ethnographic objects of Finno-Ugrian peoples among whom the author carried out fieldwork. Just as in Hungary, among the Finno-Ugrian peoples in Russia it can be increasingly said that such characteristics of ethnographic objects as original, traditional, primitive, exotic, folk have become concepts that can only be used in quotation marks, but at the same time they play an important role in the process of constructing the cultural heritage; they are becoming constituent elements of the concepts “true”, “archaic”, “original” and so are becoming important ethnic symbols, but also are attracting tourists.

We often find among the Finno-Ugrian peoples in Russia national symbols, souvenir and gift objects that reflect features of the place, the fauna, or typical motifs and religious characteristics of the given people. The ethnic objects are created by borrowing, reformulating and repurposing cultural elements and motifs that once existed, or by creating new ones.

Máramarosi román ikonok egy csoportja a Néprajzi Múzeumban

A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárában – amelyből később az önálló Néprajzi Múzeum megalakult – a 20. század elején kezdtek tudatosan ikonokat gyűjteni. Az első darabok üvegikonok voltak, amelyek már az 1885-ös országos kiállításon, majd a millennium tiszteletére rendezett nagyszabású tárlaton is fölűntek. Az utóbbi esetében az ország egyes tájegységeit és nemzeti-ségeit reprezentáló népi lakóházak berendezéséből kerültek a múzeum gyűjteményébe üvegfestmények Hunyad vármegyéből (SZACSVAY 1996. 18; 2000. 406). A millenniumi kiállítás történeti szekciójában is fölűnt egy-két ikon, de szempontunkból ezek nem jelentősek.¹

A Néprajzi Tár gyűjteménye a századforduló és az első világháború között tovább gyarapodott értékes ikonokkal, főképp Sztipszky Hiadornak (1875–1946), a sok nyelven beszélő, sokoldalú görögkatolikus kutatónak köszönhetően, aki az Ung folyó völgyében és Máramarosban gyűjtött korai, 17. századi, feliratos ikonokat és görögkatolikus szobrokat. Ezek a tárgyak még ma is elég jól azonosíthatók a gyűjteményben. Mivel alapvetően rutén közösségektől származó alkotásokról van szó, velük most részletesen nem foglalkozunk.²

Máramarosban és a vele határos Szatmár vármegyei falvakban végzett komoly gyűjtőmunkát Szmik Antal Felsőbányán (Baia Sprie) élő mérnök is.³ A Magyar Nemzeti Múzeum hivatalos értesítője szerint 1912-ben hat „oltárképet” ajándékozott a gyűjteménynek, amelyeket ő vásárolt Borsán (Borşa).⁴ Az „oltárkép” ebben az esetben ikonokat jelent, egyrészt ikonosztázion-alapképeket, de valószínűleg volt közöttük a szó szorosabb értelmében vett oltárkép is, mivel a görögkatolikus fatemplomok többségében a 18. század végétől kezdve a képek is hozzátartoztak az oltár felépítményéhez.⁵ A leltári számok és a leírókartonok alapján a hat képből ötöt lehet egyelőre biztosan azonosítani, ezeket viszont a múzeumi törzsléltár nem ajándékként, hanem Szmik Antaltól vásárolt műtárgyakként tartja számon. Négy ikon (*Az Istenszülő a Gyermekkel, Tanító Krisztus, Angyalok gyülekezete és a Szent Miklós püspök*) az 1970-es években a szentendrei Skanzenben újjáépített mándoki görögkatolikus fatemplomba került (1. kép). Mivel a mándoki templom eredeti berendezése nagyrészt elpusztult, a Néprajzi Múzeum vállalta, hogy a

1 Az erdélyi püspökség a gyulafehérvári káptalan kincstárából kölcsönözte azt a Szent Miklós-ikont, amelynek 16. századi fémborításán egy felirat emlékezik meg Anastasius vadui érsekről. Ez a mű nem ikon mivoltának, hanem csak értékes, korai és feliratos fémborításának köszönhetette, hogy szerepeltették a tárlaton (jelenleg Bukarestben van). EZREDÉVES KIÁLLÍTÁS 1896. 13. (2156. számú tárgy). MIHALIK 1896. 314, 366. ábra, 318. Ez az ikon egyébként már az 1884-es ötvöskiállítás is szerepelt: UTMUTATÓ 1884. 16; ÖTVÖSMŰ-KIÁLLÍTÁS LAJSTROMA 1884. 59. Egy magángyűjteményből állították ki viszont azt a királyi ajtót és a valószínűleg hozzá tartozó két faragott oszlopot, amelynek eredete, de későbbi sorsa sem ismert. A tárgyjegyzékben 17. századi daraboknak tartották ezeket, Lányi Jenő gyűjteményéből (EZREDÉVES KIÁLLÍTÁS 1896. 28 [2336–2338. számú tárgy]). Egy fönnmarradt felvétel alapján a királyi ajtó datálása elfogadhatónak látszik, formája alapján úgy tűnik, hogy a Balkánról származó darab lehetett. A fotó lelőhelye: Iparművészeti Múzeum Adattára, ltzsz. nélkül.

2 SZACSVAY 2000. 407; 2012. 89, 90, 93, 95, 104–107, 177, 184, 186, 187.

3 Szmik Antal és a Néprajzi Tár kapcsolatáról: FEJŐS 2006. 239. 1927-ben hunyt el, néprajzi vonatkozású gyűjteményének jelentős hányadát Wolfner Gyula szerezte meg. Haláláról: SZMIK ANTAL MEGHALT 1927. A gyűjtemény további sorsáról: HORVÁTH 2013. 61.

4 JELENTÉS 1913. 33. A Néprajzi Múzeum a tárgyakat a 1912/1870. törzskönyvi számú tétel (Ajándék, Szmik Antal, 1912. június 4.) részeként tartja nyilván, a 100686–100691 leltári számon. Leltárkönyvi bejegyzésük Borsá, Máramaros megye; oltárkép. A pozíciós leltárkönyvi bejegyzések és az egyházi gyűjteményben őrzött leírókartonok szerint a 10068–100690 leltári számú tárgyakat 1982-ben revíziózták, a 100691 leltári számú oltárképet azonban nem. (Megköszönöm Lackner Mónikának, hogy erre fölkhívta a figyelmemet.) A Szent Miklós-ikon kartonjára is 1982 körül kerülhetett egy fotó, amelyen egy másik, a viskói ikonosztázionból származó két (Szent Miklóst és a Tanító Krisztust ábrázoló) alapkép látható.

5 Bacsinszky András munkácsi görögkatolikus püspök (1773–1809) egyik későbbi instrukciójában el is várta, hogy az oltárt kép vagy négy oszlopon álló baldachin díszítse (TERDIK 2009. 135–36).

1. kép. A borsai ikonok a mándoki görögkatolikus fatemplomban a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban

Terdik Szilveszter felvétele, 2014

Néprajzi Múzeum; ltsz.: 100686–100689

gyűjteményében lévő ikonokkal, ikonosztáztöredékekkel újra berendezi, így hosszabb egyeztetés után ezek a képek is odakerültek.⁶ A szóban forgó négy ikon közül háromról szinte azonos mére-

te és stílusa alapján feltételezhető, sőt biztosra vehető, hogy eredetileg is egy együtteshez tartozott. Az ikonok áttört, faragott kerete, háttérmutatója és a figurák stílusa pedig egészen hasonlít a Borsán még ma is álló, úgynevezett alsóborsai fatemplom három, azonos témájú ikonosztázion-alapképéhez, de a két ikonosorozat mégis különböző mesterek alkotása lehet.⁷ Abban viszont megegyeznek, hogy a Tanító Krisztust ábrázoló alapképeken a nyitott könyvben egyházi szláv felirat szerepel.

Hogyan szerezhette meg ezeket az ikonokat Szmik Antal? Borsán már a 18. században két fatemplom állt, az egyik Alsó-, a másik Felsőborsán.⁸ Az utóbbi településrészen a 19. század második felében bontották le a régi fatemplomot, helyette szilárd anyagokból újat építettek.⁹ Szokás volt, hogy a lebontott templomok berendezési tárgyait addig őrizték meg az újban, amíg nem lett elegendő pénz egy egységes, új berendezés elkészítéséhez. Úgy tűnik, hogy a borsai felső templomban 1912 körül érkezett el ez a pillanat. Ebben az időszakban a budapesti Réтай és Benedek Műintézet készítette el a templom ikonosztázionját.¹⁰ Az egyházközségek, hogy fedezni tudják az új berendezés költségeit, gyakran áruba bocsátották régi műtárgyaikat. Ez történhetett Borsán is, mivel a Réтай és Benedek Műintézet 1913-ban egy aranyozott ezüstkelyhet és egy hozzá tartozó paténát kínált megvételre a Magyar Nemzeti Múzeumnak,

⁶ A négy ikon leltári száma: 100686–100689. A fatemplom jelenlegi berendezéséről bővebben: TERDIK 2006. 145, 146, 1. kép.

⁷ Belső képek: http://ro.wikipedia.org/wiki/Biserica_de_lemn_din_Bor%C8%99a_din_Jos (letöltés: 2015. november 1-jén). A fatemplom nagyon színvonalas falképeit ismeretlen művész 1775-ben festette. Korábbi irodalommal: PORUMB 1998. 49. A frissen restaurált falképek reprodukcióival: BRATU 2015. 302–313.

⁸ A 18. századi összeírások a két fatemplom pontos építési dátumát nem adják meg, csak azt említik, hogy a tatárok betörése után, 1720 és 1721 körül emelték őket. Az 1774-es összeírás: VÉGHSEŐ–TERDIK–MAJCHRICS ET AL. 2016. 410. Az 1751-es *canonica visitatio* jegyzőkönyvében egyáltalán nem említik az építési dátumot. Vö. VÉGHSEŐ–TERDIK–SIMON ET AL. 2015. 470.

⁹ Az új kőtemplomot 1864-ben kezdték építeni, tornya 1886-ban lett készen. Forrás: <http://www.episcopiammsm.ro/viseu/borsa.htm> (letöltés: 2015. november 1-jén.) SCHEMATISMUS 1903. 228; EMATISMUL 1936. 117.

¹⁰ A cég egyik kiadványában szerepel Borsai is mint olyan hely, ahol dolgoztak. A Réтай és Benedek cég katalógusa, 169. Év és hely nélkül, töredékes példány a tulajdonomban.

2. kép. Alexander Ponehalszki (?):
Csodatévő Szent Miklós püspök ikonja
Terdik Szilveszter felvétele, 2014
Néprajzi Múzeum; ltsz.: 100689

amelyekről azt állították, hogy Borsáról származnak.¹¹ A múzeum meg is vette a tárgyakat,¹² de ma már csak a 14. századnak tartott kehely van meg.¹³ Borsán az új ikonosztázion felállítása okán a korábbi templomból származó ikonok is feleslegessé váltak, amelyeket Szmik Antal tehát könynyebben megvásárolhatott, az így szerzett bevételt feltehetően az új ikonosztázionra fordították.

A mándoki fatemplomban elhelyezett Szent Miklóst ábrázoló negyedik alapkép mind stílusában, mind formájában különbözik a három fentebb ismertetett ikontól (2. kép). Ez a tábla kisebb, kerete más kialakítású: a felső harmadban a fatáblára egy íves záródású faragott keretet helyeztek, amelynek mintája és formája is különbözik a többi ikonétól, felirata viszont cirill betűs román szövegek. Az ikon stílusa alapján Alexander Ponehalszki – Máramarosban és a szomszédos vármegyékben a 18. század második felében tevékenykedő, görögkatolikus ikonfestő – megoldásaival mutat szoros rokonságot. Ponehalszki több településen festett teljes ikonosztáziont is, az alapképeket külön táblákra, a felső sorokat rendszerint a fatemplom boronafalára. Az ukrán kutatás Ponehalszki galíciai eredetét valószínűsíti, vándorfestőnek tartják (PUSKÁS 2008. 178), míg a román szakirodalom helyi kötődését hangsúlyozza, mivel Bárdfalván (Brebești) élt Elena nevű feleségével együtt, s innen kiindulva dolgozott a környék fatemplomaiban.¹⁴ Első szignált műve Felsőkálnifalván (Călinești-Căieni) maradt fenn 1754-ből, de Anca Pop-Bratu művészettörténész már több, valószínűleg eredeti funkciójában ikonosztázion-alapképet is neki tulajdonított, amelyek közül egy éppen Szent Miklóst ábrázolja, 1752-ből, és ugyancsak Felsőkálnifalváról.¹⁵ Más helyekről is ismert néhány ikon, amelyeket felirataik, illetve stíluskritikai megfigyelések alapján tulajdonít neki a művészettörténeti kutatás. Ponehalszki a borsai

11 MNMI – Ért. 288/913.

12 Százötven forintot fizettek értük. A paténa az első katalógus leírása szerint a kehelyhez tartozott: „Hozzávaló (ti. a kehelyhez) aranyozott ezüst paténa. Szegélyében tremolátóútvél rajzolt körszelvényes kereszt. Átm. 13,6 cm.” A leltárkönyvben vázlatosan le is rajzolták a tárgyat. A Magyar Nemzeti Múzeum Leltára 1908–1913, 393. Magyar Nemzeti Múzeum Központi Adattára, Budapest.

13 A kelyhet és a vásárlást említi: Kiss 2002. 203. A kehely leírása és fényképe: H. KOLBA 2004. 29, 30, Kat. 7. Abb. 7.

14 Ponehalszki életéről és munkásságáról: POP-BRATU 1981. 93–117; 1982. 23–42; PORUMB 1998. 294–299; 2003. 93–99; BRATU 2015. 96–170.

15 POP-BRATU 1982. 95, 15. jegyzet.

3. kép. Alexander Ponehalszki (?): Szűz Mária megkoronázása

Horváth Mátyás felvétele, 2015

Néprajzi Múzeum; 81.79.149

4. kép. Alexander Ponehalszki (?): Angyalok, Szent Elek és Szent Ilona

A Szűz Mária megkoronázása ikon hátoldala

Horváth Mátyás felvétele, 2015

Néprajzi Múzeum; ltsz.: 81.79.149

alsó templomban is dolgozott, ő festette az ikonosztázion diakónusi ajtóit 1770-ben, meg több más ikont.¹⁶

A mándoki templomban elhelyezett négy ikon leírókartonján olvasható adatok alapján úgy tűnik, hogy ezek eredetileg is egy ikonosztázionhoz, méghozzá a felsőborsai egykori fatemplom berendezéséhez tartoztak.

A Néprajzi Múzeum gyűjteményében van még három, eredetileg timpanonnal díszített ikon, amelyek az Istenszülőt megkoronázó Szentháromságot ábrázolják. Ikonográfiailag és stílusukat tekintve is nagyon szoros rokonságot mutatnak egymással – egy-két apró eltérést leszámítva –, aminek alapján feltételezhető, hogy azonos műhelyben készültek. Méretük, keretük, a háttér-mustra és a festési technikák szintén ugyanazon kézre vallanak. Mind a három ikon alján román nyelvű, de cirill betűs felirat olvasható. A feliratok végén pontos évszám is szerepel. A leírókartonok alapján egyértelmű, hogy egyiküket Szmik Antal szintén Borsán, a görögkatolikus templomból vásárolta meg. Az egyik kettő eredete egyelőre nem tisztázott.

Az egyik ikon több szempontból is különbözik a másik kettőtől: a tábla hátoldala is festett, a főoldalon pedig a Szentháromság ábrázolásán az Atya tiarára emlékeztető koronát visel, míg a másik két kompozíción csak rombusz formájú nimbusza van. Az ikon timpanonján felhők között a Szentlélek galambja lebeg¹⁷ (3–4. kép). A timpanon külső keretét áttört, csavarodó leveleket idéző faragványok díszítik. Az ikon keretét a három borsai alapképhez hasonló, áttört, egyszerű megformálású akantuszlevelek díszítik. Az alsó sávban töredékes felirat olvasható, amelyből Lupu, Likian, Luka és Toader neve vehető ki, illetve egy töredékes évszám: „17[.]5 március”. Az

¹⁶ POP-BRATU 1981. 103, 104, 108, fig. 19–20, 110, fig. 22.

¹⁷ A timpanon mérete: 23,5 × 63 cm. A fatábla mérete, kerettel együtt: 88 × 68,5 cm. Ltsz.: 81.79.149

5. kép. Alexander Ponehalszki (?): Szűz Mária megkoronázása

Horváth Mátyás felvétele, 2015

Néprajzi Múzeum; ltsz.: 100690

6. kép. Alexander Ponehalszki (?): Szűz Mária megkoronázása

Horváth Mátyás felvétele, 2015

Néprajzi Múzeum; ltsz. nélkül

évtized vagy az 1760-as, vagy az 1770-es lehetett, legalábbis a stíluskritikai következtetések alapján ez valószínűsíthető. Az ikon érdekessége, hogy a hátoldala is festett: a felső merevítő fölött két angyal mellképe és egy hosszabb, szinte olvashatatlan felirat töredéke látható, lentebb pedig Szent Elek és Szent Ilona császárné állnak egy templom két oldalán. A hátoldalt díszítő festés alapján arra következtethetünk, hogy ez az ikon oltárkép lehetett, ami azt is jelenti, hogy körüljárható volt, így a hátoldalát is láthatták. Szent Elek és Ilona társítása szokatlan, minden bizonnyal a fontosabb megrendelők védőszentjei lehettek. Az is elképzelhető tehát, hogy a fő- és a hátoldal ikonjait különböző donátorok fizették, mivel Elek és Ilona nevét nem találjuk az előnézeti ikon donátorai között. Megjegyzendő, hogy Ponehalszki lakóhelyén, a mára már elpusztult bárdfalvai fatemplom szentélyéből ismert feliratok szerint ő is Szent Eleket (a feliratban Alexa) tartotta védőszentjének,¹⁸ így az is elképzelhető, hogy saját és felesége patrónusait örökítette meg ennek az oltárképnek a hátoldalán.

A másik ikon leltári száma alapján egyértelmű, hogy Szmik Antal gyűjtéséből származik (5. kép).¹⁹ Timpanonja elveszett vagy lappang, de biztosan volt, mivel rögzítésének helye jól kivehető a tábla felső peremén. Az ikon kompozíciója az előzőhöz hasonló, de kicsit egyszerűbb. A festmény alsó szélén látható töredékes, helyenként nehezen olvasható feliratból tudható, hogy Dimitro és Szofia vették 1772 decemberében.

A harmadik tábla kompozíciója szinte egyezik a másodikkal (6. kép). Méretben kisebb, de timpanonja megvan, viszont az alsó keretlécé elveszett.²⁰ Az ikon

18 A fatemplom szentélyében, az ikonosztáz hátoldalán, Szent Elek ábrázolása felett volt az a felirata, melyben Szent Elekhez mint patrónusához könyörgött. Más felirat szerint a templom számára harangot is vettek. A feliratokat közölte: BÄRLEA 1909. 19, 61, 62; PORUMB 1998. 299; 2003. 98.

19 Ltsz: 100690. Táblamérete: 90 × 64 cm. A felső keret 2,5 cm vastag.

20 Leltározatlan. A timpanon mérete: 26 × 67,5 cm. A tábla mérete: 87,5 × 68 cm.

alján hosszú donációs felirat szerepel, amely elmondja, hogy ezt a szent ikont Szima Gavriilo, Szima Grigorie, Mihajlo Sora és még valaki, egyelőre kiolvashatatlan nevű adakozó vette 1765 januárjában. Sajnos a festő neve és az adományozás pontos helye itt sem szerepel, ahogyan az előző két ikonon sem. Az elsőhöz hasonlóan az utóbbi két tábla is lehetett oltárkép, de az is elképzelhető, hogy a templom falát díszítették.

Ioan Bârlea kutató 1909-ben számos máramarosi feliratot közölt, alapvetően a liturgikus könyvek marginálisait, de sokszor leírta a templom falain és az ikonokon szereplő donációs feliratokat is. Ennek a három ikonnak a felirata sajnos nem szerepel gyűjteményében, ami arra utal, hogy az adatgyűjtés idején már nem voltak kultusztérben, de persze az is elképzelhető, hogy egyszerűen elkerülték a gyűjtő figyelmét. Feltételezhetően az Istenszülő megkoronázását ábrázoló ikonok közül nemcsak a borsait, hanem a másik kettőt is Máramaros fatemplomaiban gyűjtötték, talán éppen Szmik Antal. Egy 1917-es régi fényképen viszont jól látszik, hogy abban az évben már a Néprajzi Tár birtokában voltak.²¹

A három ikon feliratához hasonló stílusú szöveget közölt viszont Bârlea Felsőszelistyéről (Săliște de Sus), egy 1772-es ikonról (BÂRLEA 1909. 168, 611. felirat). Sajnos a kép témáját nem adja meg. Ez a fatemplom szerencsére ma is áll, az ikonjait bemutató, az interneten elérhető fotókon jól látszik, hogy a főtebb tárgyalt három ikonnal szinte teljesen egyező kompozíciójú kép van még ma is a templom birtokában, amely állítólag 1772-ben készült.²² Elképzelhető, hogy Bârlea ennek az ikonnak a feliratát közölte, amit csak autopszia alapján lehetne igazolni. A felsőszelistyei ikont Alexander Ponehalszki munkájának tartják. A kolozsvári (Cluj Napoca) Ortodox Metropólia gyűjteményében is van egy *Szűz Mária koronázása* ikon, amelyet szintén az ő művei közé sorolnak (PORUMB 1998. 297). Kerete egyszerűbb, mint az eddig bemutatott ikonoké, de a kompozíció szinte egyező. A barcánfalvi (Bârsana) új női kolostor gyűjteményében is megtalálható egy nagyon hasonló darab, amelyet a mellé helyezett műtárgyfelirat egyértelműen Ponehalszki műveként tüntet föl, és az 1770-es évekből eredeztet.²³ Ez az ikon az alsóborsai fatemplomból származik.²⁴

A Néprajzi Múzeum három, azonos témájú, Szűz Mária megkoronázását ábrázoló ikonján is azok a stílusjegyek figyelhetők meg, amelyeket Ponehalszki sajátjának vél a kutatás. A kompozíciók, a figurák megformálása, a háttér krétaalapozásába vésett levélminták (úgynevezett mustra), de még a feliratok stílusa vagy éppen a timpanonok alkalmazása mind-mind egy kézre, de legalábbis egy műhelyre vallanak.

Ponehalszki amúgy is elég terjedelmes életművét négy további, a Néprajzi Múzeumban őrzött képpel tudtuk gazdagítani, egy Szent Miklós- (jelenleg a mándoki fatemplomban), illetve három *Szűz Mária koronázása* ikonnal. Ez utóbbi csoport ikonográfiailag is figyelemre méltó, hiszen a Szűz Mária koronázása téma valamikor a 16. század végén jelent meg nyugati hatásra az orosz ikonfestészetben, majd a 18. századra nagyon népszerűvé vált az ortodox művészetben szinte mindenhol. Magyarországon a szerb püspökségek templomaiban az ikonosztázion középtengelyében, a királyi ajtó felett állandósul ez a kompozíció mint a Szentháromság ábrázolásának szinte par excellence példája.²⁵ A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyéből, amelyhez ebben az időben teljes Máramaros is tartozott, viszont meglehetősen kevés példája maradt meg ennek az ikonográfiai témának. Az ismert emlékek főleg máramarosi fatemplomokban maradtak fenn, jelentős hányadukat éppen Ponehalszki tevékenységéhez köthetjük. Ő valószínűleg valamilyen ukrán vagy orosz metszet alapján alakította ki a saját kompozícióját,²⁶ amelynek jellemzői: Krisztus vörös köntöst visel, kezében keresztet tart; az Atya nimbusza rombusz alakú, baljánál föltűnik a glóbusz, amelyen a román *lume*, azaz világ szó szerepel; Szűz Mária holdsarlón áll vagy térdel, miközben fölötte a Szentlélek lebeg galamb képében, a másik két isteni személy pedig

21 A Néprajzi Múzeum irattárában: 176/1915. A fotón két timpanonos ikon vehető ki (TERDIK 2006. 2. kép).

22 Forrás: https://ro.wikipedia.org/wiki/Biserica_de_lemn_din_S%C4%83li%C8%99t_ea_de_Sus,_Nistore%C8%99ti. (Letöltés: 2015. november 1-jén.)

23 Az ikon alsó részei nagyon lepusztultak, eredeti felirat nem olvasható rajtuk.

24 A borsai I. számú parókia (egykor Alsóborsa) honlapja szerint 2012 előtt egy ikont és egy könyvet adtak kölcsön a barcánfalvi kolostor múzeumának. Forrás: <http://www.episcopi.ammsm.ro/viseu/borsa.htm> (letöltés: 2015. november 1-jén). Bár az ikon címét nem említik, feltételezhetően erről a képről lehet szó. A kiállításon csak ennél az egy táblánál jeleznek borsai eredetet.

25 A téma görög területen előforduló 17–18. századi példáiról (újgörögül, angol rezümével): MYLONA 2001. 247–260. A szerb barokk festészetben kialakult ikonográfiairól: ТИМОТИЕВИЋ 1996; 2000. 65–96.

26 Az utóbbira jó példa egy 17. századnak tartott ikon a leMBERGI (L'viv) sztudita monostor gyűjteményéből, amely Szűz Mária megkoronázását ábrázolja: ДМИТРИХ 2005. 59.

megkoronázza. Az egész jelenet felhőkön játszódik, és latin típusú, kétszárnyú kerubok kísérik. Ez az ikonográfiai téma egyébként ebben az időben az erdélyi görögkatolikusok között is kezdett elterjedni a balázsfalvi (Blaj) nyomda fametszeteinek köszönhetően, majd az üvegképeken még sokáig tovább is él (TATAI-BALTĂ 1995. 210; 2005).

Ponehalszki ikonjai más hazai gyűjteményekben is főlőntek az utóbbi időben, talán ezekre is érdemes egy rövid pillantást vetni, mivel további táblák előfordulása is könnyen elképzelhető.

Néhány éve egy budapesti magángyűjteményben bukkant fel egy stíluskritikai alapon Ponehalszkinak tulajdonítható, Jézus jeruzsálemi bevonulását ábrázoló ikon, amelynek a hátoldalán egy korábbi, jóval nagyobb méretű Szent Mihály-ikon részlete maradt meg. Ez a korábbi táblakép eredetileg a szentet és az életéből vett jeleneteket ábrázoló ikonok csoportjába tartozott, de a körbevágás után mára csak Szent Mihály főangyal töredékes félalakja, illetve a bal oldalán két kisebb jelenet (*Küszetés a Paradicsomból* és *Hénok elragadása az égbe*) maradt fenn. A Szent Mihály-ikon feliratai egyházi szláv nyelvűek, s maga a festmény még talán a 16. században vagy a következő század első felében készülhetett. Ez az ikon 1940 körül még a szurdoki (Strămtura) görögkatolikus templom tulajdonában volt.²⁷ Az itteni, még jelenleg is álló fatemplom 1772-ben épült ikonosztázának alapképeit és több más ikonját is Ponehalszki festette (BRATU 2015. 97). Azt nem tudjuk eldönteni, hogy amikor Ponehalszki újrakészítette a régi ikont, akkor vajon ezt a töredéket máshonnan hozta, vagy éppen itt találta.

A Nagyházi Galéria aukcióján bukkant fel egy másik ikon, amelynek az egyik oldalán a *Jézus születése (Királyok imádása)* jelenet, a hátoldalán pedig az *Örömhírvétel* látható.²⁸ Ez utóbbi sérültebb, s valószínűleg jóval korábbi az előbbinél, amely viszont stíluskritikai alapon Ponehalszki művének tekinthető. A *Jézus születése* ikon közeli rokona – mind stílári, mind ikonográfiai szempontból – ugyanis a máramaroszi múzeumba került a mikolapataki (Văleni) fatemplomból, amely az 1950-es években pusztult el. A malompataki eredetű ikont a többi múzeumba jutott darabbal együtt Ponehalszki művének tartja a román kutatás.²⁹ Érdekes, hogy ebből a templomból származik Ponehalszki egy másik táblája is, amely Szűz Mária templomba való bevezetését ábrázolja, hátoldalán pedig egy korábbi Istenszülő-ikon látható.³⁰ A budapesti aukción feltűnő tábla provenienciája egyelőre nem ismert.

Az ikonfestés gyakorlatában nem példa nélkül való, hogy a festők korábbi, általában sérült ikonok tábláit használják fel. Gyakran viszont ugyanarra az oldalra dolgoznak, ami nem csupán a korábbi kompozíció teljes átfestését jelentette, hanem időnként teljes pusztulását is eredményezte, mivel egyszerűen levakarták a korábbi kép festett rétegeit. Ponehalszki esetében elmondható, hogy a fentebb említett három tábla újrakészítése során úgy tisztelte meg a korábbi képeket, hogy a megmaradt részleteket nem pusztította el, hanem meghagyta a hátoldalon, amelyet ugyan látni nem lehetett, de legalább fennmaradt.

A Néprajzi Múzeum gyűjteményében van egy Ho-digitria típusú Istenszülő-ikon is, amely egy eddig ismeretlen festő műve, aki Ponehalszki kortársa lehetett, de eltérő festői megoldásokkal, aprólékosabban dolgozott. Ez a kép is ismeretlen helyről és ismeretlen időben került a gyűjteménybe³¹ (7. kép). Sajnos az ikon súlyos károkat szenvedett, az alsó sávban futó donációs felirat is töredékesen maradt fenn, a megrendelő neve és a készítés dátuma nehezen olvasható, illetve elpusztult.³² Az ikon minden bizonnyal valamelyik, a kolozsvári könnyező ikont ábrázoló metszet alapján készült,³³

27 A Szent Mihály-ikon töredékének fotóját közölte, de a hátoldalán lévő másik ikont nem említi: BRĂȚULESCU 1941. 84, 89, Fig. 137.

28 Nagyházi Galéria és Aukciósház. 220. aukció, 2016. december 13–14. Katalógus. Budapest 2016, 25. kat. 55. Itt orosz ikonfestő műveként határozták meg.

29 78,5 × 62 cm, Muzeul Etnografic, Sigethul Marmatiei, inv. 401. PORUMB 1975. 19, im. 47.; 2003. 98, im. 174.

30 Muzeul Etnografic, Sigethul Marmatiei, inv. 404. PORUMB 1975. 7, 8, im. 3–4.; EFREMOV 2003. 218, 226, cat. 122, fig. 151. A mikolapataki fatemplom 16. századi építmény volt, 1670 körül Izakonyhárról telepítették át egykori helyére (BABOȘ 2004. 18, 203, 279). Persze azt nem lehet tudni, hogy Ponehalszki honnan szerezte azt a táblát, melyet végül itteni működése során hasznosított újra.

31 Ltsz.: 81.79.152. 2006-ban a budapesti Képzőművészeti Egyetemen Galántai Zsófia restaurálta (MEGMENTETT MŰKINCSEK 2006. 8). Hipotézisként vettem fel, hogy ez az ikon akár még a Néprajzi Múzeum 6., az 1982-es revízió során nem talált borsai fatáblájával is azonos lehetne, mivel az a leírókartonja szerint egy erősen sérült, pergő felületű Madonnát ábrázolt. Az eredeti leltári száma a raktárban elkeveredhetett, így 1981-ben újrafeltárazhaták. Mivel az ikon ikertestvére, amint látni fogjuk, szintén Borsáról származik, könnyen elképzelhető, hogy az egyik az alsó-, a másik a felsőborsai görögkatolikus fatemplomhoz tartozott.

32 „Ačasta s[fântă] icoană s'au zugrăvit cu cheltuiala sfânăi sale ... Ioă ...”.

33 A kolozsvári ikon metszetváltozatai: SZILÁRDFY ET AL. 1987. 106, 107, 136–145. kép; DUMITRAN ET AL. 2011. 68–103, fig. 18–41.

7. kép. Ismeretlen festő: Istenszülő a gyermekkel

Horváth Mátyás felvétele, 2015

Néprajzi Múzeum; ltsz.: 81.79. 152

8. kép. Ismeretlen festő: Istenszülő a gyermekkel

Horváth Mátyás, 2015

Gödöllői Városi Múzeum; ltsz.: K.2014.1

mivel Szűz Mária gesztusa, a gyermek kéz- és lábtartása, illetve a háttér virágdíszei leginkább a korszakban közsímet és nagyon tisztelt kegykép megoldásaira emlékeztetnek.

A Néprajzi Múzeum ikonját az teszi izgalmassá, hogy az elmúlt években előkerült egy iker-testvére a Gödöllői Városi Múzeumban, ahová Leszkovszky György (1891–1968) festő hagyatékából szállították be³⁴ (8. kép). A gödöllői ikon sokkal súlyosabb károkat szenvedett, csak az Istenszülő és a gyermek arca maradt fenn viszonylag jó állapotban, a ruházat és a háttér majdhogynem teljesen elpusztult.³⁵ A kép alján futó felirat viszont szerencsére jól olvasható, amelyből az is kiderül, hogy az ikon 1782-ben vette meg egy pap, Mihályi István és felesége a saját, illetve fiuk és menyük, valamint egész családjuk lelki üdvéért. Még nagyobb szerencse, hogy ezt a szöveget Bârlea szó szerint közölte 1909-ben a borsai Szent Mihály-fatemplom ikonjain szereplő feliratok között.³⁶ Ez azt jelenti tehát, hogy az Istenszülő-ikon a 20. század elején még valahol az alsóborsai fatemplomban volt elhelyezve. Hogy milyen úton-módon került a festő Leszkovszky tulajdonába, nem tudható. A családi emlékezet erre vonatkozóan nem őrzött meg semmilyen történetet, feltételezhetően még a második világháború előtt kaphatta valakitől, talán restaurálás céljából.

34 Az ikon eredetére vonatkozó információkat Óriné Nagy Cecília muzeológusnak köszönöm.

35 Az ikont a 2014/2015-ös tanévben a Képzőművészeti Egyetemen Szokán Erika, Hutóczki Viven és Orbán Edina restaurálta: MEGMENTETT MŰKINCSEK 2015. 5.

36 „Ača[s]ta s[fântă] icoană s'au zugrăvi[t] cu cheltuiala părintelui Mihaî popa Ștefan, și a soați sale Ilica. Pomeniște, D[oa]mne, pre Nechita, fiul lor, și soața lui Docă, înpreună și pre tot neamul lor în veac. Amin 1782.” BÂRLEA 1909. 35, 139. Ugyanőt és egy másik papot említ a templom festéséről megemlékező 1775-ös felirat is.

A két ikonról elmondható, hogy biztosan egy mester alkotásai, olyannyira hogy a restaurátorok kimutatták, az előrajz szinte teljesen megegyezik mind a két képen. A gödöllői ikon alapján már a Néprajzi Múzeum példányát is biztosabban lehet az 1780-as évekre datálni. Ez a két ikon egy, a 18. század utolsó évtizedeiben Máramarosban vagy valamelyik szomszédos vármegyében alkotó, egyelőre még név szerint nem azonosítható, Ponehalszkinál magasabb nivót képviselő festő művészetének fennmaradt tanúja.

Irodalom

BABOȘ, Alexandru

2004 Tracing a Sacred Building Tradition. Wooden Churches, Carpenters and Founders in Maramureș until the turn of the 18th Century. Lund, Lund University.

BĂRLEA, Ioan

1909 Însemnări din bisericile Maramureșului. București, Editura Meridiane.

BRATU, Anca

2015 Pictura murală maramureșeană. București, Editura ACS.

BRĂȚULESCU, Victor

1941 Biserici din Maramureș. Buletinul Comisiunii Monumentele Istorice, XXXIV. fasc. 107–110.

ДМИТРУХ, Севастіян

2005 Українське сакральне мистецтво з колекції „Студіон” І. Львів, Гердан Графіка.

DUMITRAN, Ana – HEGEDŰS, Enikő – RUS, Vasile

2011 Fecioarele înlăcrimate ale Transilvaniei. Preliminarii la o istorie ilustrată a toleranței religioase. Alba Iulia, Altip.

EFREMOV, Alexandru

2003 Icoane românești. București, Editura Meridiane.

EZREDÉVES KIÁLLÍTÁS

1896 Az 1896-iki ezredéves országos kiállítás. A történelmi főcsoport hivatalos katalógusa. II. füzet (A Renaissance-épület földszintje, 1835–5240. számig.) Budapest, Történelmi Főcsoport Igazgatósága.

FEJŐS Zoltán

2006 A néprajzi műgyűjtés kezdetei. In FEJŐS Zoltán (szerk.): Huszka József, a rajzoló műgyűjtő. Kiállítási katalógus. Budapest, Néprajzi Múzeum, 230–243.

HORVÁTH Hilda

2013 A Wolfner-gyűjtemény. Múlt és Jövő, 3. sz. 55–68.

JELENTÉS

1913 Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1912. évi állapotáról. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.

KISS Etele

2002 A középkori Ötvösgyűjtemény. In PINTÉR János (szerk.): A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 198–212.

H. KOLBA Judit

2004 Liturgische Goldschmiedearbeiten im Ungarischen Nationalmuseum 14.–17. Jahrhundert. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. (Catalogi Musei Nationalis Hungariae. Series Mediaevalis et Moderna, I.)

MEGMENTETT MŰKINCSEK

- 2006 Megmentett műkincsek 2006. Diplomamunka kiállítás. Magyar Képzőművészeti Egyetem – Magyar Nemzeti Múzeum / Preserved Art Treasures 2006 – Exhibition of Diploma Works, Hungarian University of Fine Arts – Hungarian National Museum. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.
- 2015 Megmentett műkincsek 2015. Diplomamunka kiállítás. Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Képzőművészeti Egyetem / Preserved Art Treasures 2015. Exhibition of Diploma Works. Hungarian National Museum – Hungarian University of Fine Arts. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.

MIHALIK József

1896 Az ötvösség emlékei a renaissancétól a XVIII. század végéig. In CZOBOR Béla – SZALAY Imre (szerk.): Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon. Budapest–Bécs, Gerlach Márton és Társa, 301–323.

MYLONA, Zoe

2001 The Coronation of the Virgin and other Western iconographic subjects in seventeenth- and eighteenth-century icons in Zakynthos. Deltion tes Christianikes Archaialogikes Hetaireias, vol. 22. 259–260.

ÖTVÖSMŰ-KIÁLLÍTÁS LAJSTROMA

1884 A magyar történeti ötvösmű-kiállítás lajstroma. Megnyitott 1884. év február hó 17-én. Budapest, Franklin-Társulat.

POP-BRATU, Anca

- 1981 Precizări în legătură cu activitatea unor zugravi de tradiție postbizantină în Maramureșul istoric. Pagini de veche artă românească, vol. IV. 89–126.
- 1982 Pictura murală maramureșeană. București, Editura Meridiane.

PORUMB, Marius

- 1975 Icoane din Maramureş. Cluj-Napoca, Editura Dacia.
- 1998 Dicţionar de pictură veche românească din Transilvania, sec. XIII-XVIII. Bucureşti, Editura Academiei Române.
- 2003 Un veac de pictură românească din Transilvania secolul XVIII. Bucureşti, Editura Meridiane.

PUSKÁS Bernadett

2008 A görög katolikus egyház művészete a történelmi Magyarországon. Hagyomány és megújulás. Budapest, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza – Magyar Képek, Veszprém.

SCHEMATISMUS

1903 Schematismus Cleri Dioecesis Szamosújváriensis Graeci Ritus Catholicorum pro anno a Christo nato MDCCCCIII. Szamosújvár, Typis Typographiae Dioecesanæ.

ŞEMATISMUL

1936 Şematismul veneratului cler al eparhiei greco-catolice române a Maramureşului pe anul 1936. Baia Mare, Tipografia „Dacia”.

SZACSVAY Éva

- 1996 Üvegképek. Budapest, Néprajzi Múzeum. (Catalogi Musei Ethnographiae / A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai, 2.)
- 2000 Egyházi gyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum, 402–426.
- 2012 Szobrok / Statues. Budapest, Néprajzi Múzeum. (Catalogi Musei Ethnographiae / A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai, 18.)

SZILÁRDFY Zoltán – TŰSKÉS Gábor – KNAPP Éva

1987 Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről. Budapest, Egyetemi Könyvtár.

SZMIK ANTAL MEGHALT

1927 Szmik Antal meghalt. A Műgyűjtő, 14. évf. 28.

TATAI-BALTĂ, Cornel

- 1995 Gravorii în lemn de la Blaj. Blaj, Editura Eventus.
- 2005 Reprezentarea Încoronării Fecioarei Maria în icoanele pe sticlă. Annales Universitatis Apulensis Series Historica, vol. 9. no. 1. 93–102.

TERDIK Szilveszter

- 2006 „Elsőrendű ipari termékek”. A Néprajzi Múzeum két ikonosztáziójáról. Néprajzi Értesítő, 58. évf. 143–155.
- 2009 Újabb eredmények a Munkácsi Egyházmegye művészetének föltérképezésében. Athanasiana, 30. kötet 119–150.
- 2011 Ikonosztázionok a néhai Felső-Magyarországról budapesti múzeumok gyűjteményeiben. Gömörország az északi magyar peremvidék fóruma, XII. évf. 2. sz. 10–19.

ТИМОТИЈЕВИЋ, Мирослав

- 1996 Српско барокно сликарство. Нови Сад, Матица српска.
- 2000 Света Тројица крунишу Богородицу. Зборник Музеја Срема vol. 4., 65–96.

UTMUTATÓ

1884 Utmutató a történelmi ötvösmű-kiállítás helyiségeiben. Budapest, Pesti Könyvny.

VÉGHSEŐ Tamás – TERDIK Szilveszter – MAJCHRICS

Tiborné – FÖLDVÁRI Katalin – LÁGLER Éva (közrea.)
2016 Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Munkácsi és nagyváradai egyházmegyes parókiák összeírása 1774–1782 között. 2. Szepes, Abaúj, Zemplén és Máramaros vármegyék. Nyíregyháza, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola. (Collectanea Athanasiana, II/8/2.)

VÉGHSEŐ Tamás – TERDIK Szilveszter – SIMON Katalin – MAJCHRICS Tiborné – FÖLDVÁRI Katalin – LÁGLER Éva (közrea.)

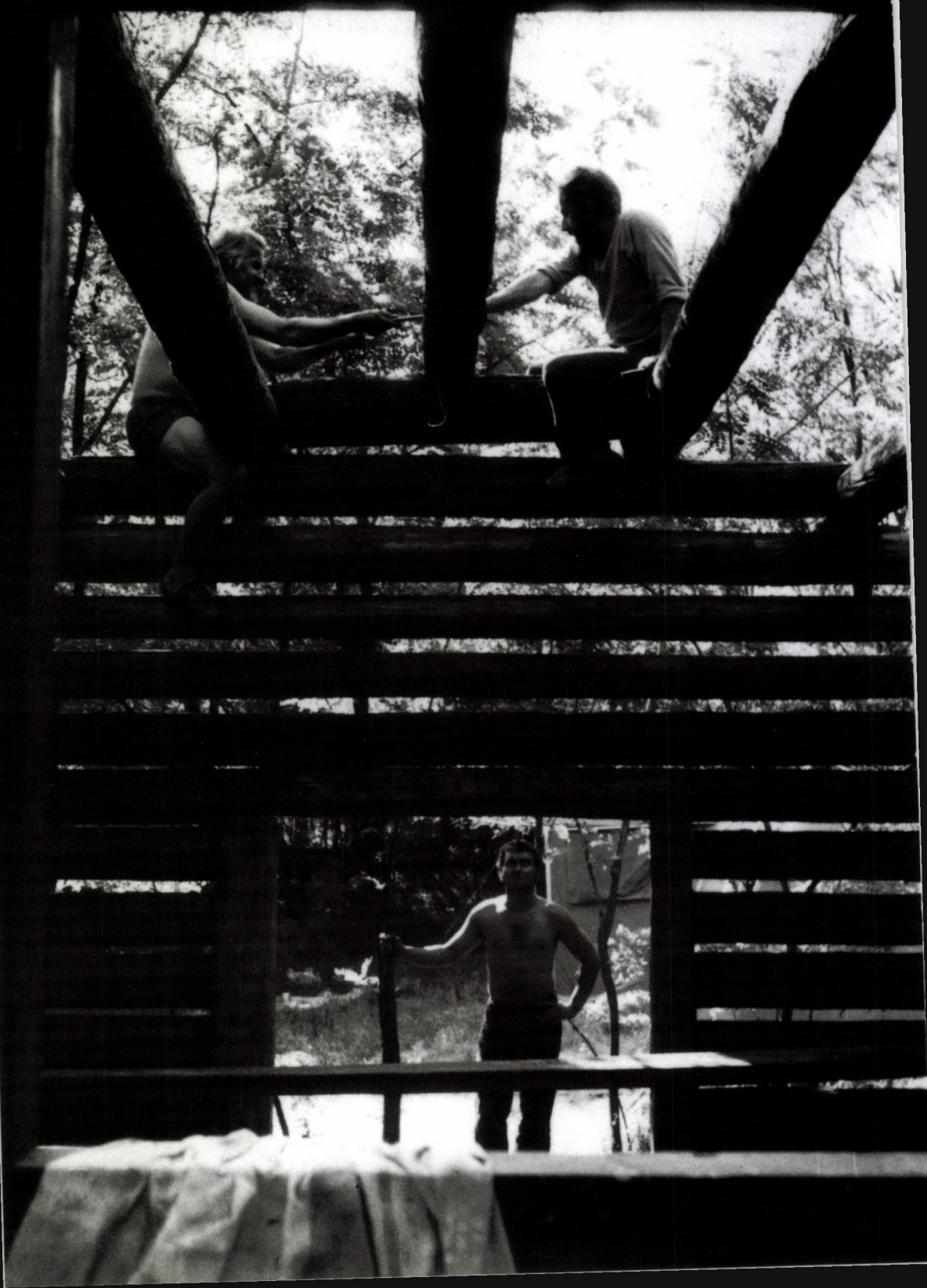
2015 Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750–1752. évi egyházlátogatásának irata. Nyíregyháza, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola. (Collectanea Athanasiana, II/7.)

A group of Romanian icons from Máramaros in the Museum of Ethnography

The study attempts to clarify the origin of a few icons in the holdings of the Museum of Ethnography, also throwing light on their art historical significance. In 1912 the collector Antal Szmik sold six icons to the museum, five of which we can now identify with certainty. He purchased them from the Greek Catholic church in Borsa, in the Máramaros region. There were two Greek Catholic churches in Borsa at that time: one was a wooden church built in the first half of the 18th century and the other was built of solid material in the second half of the 19th century on the site of an earlier wooden church. Szmik almost certainly acquired the old icons from the latter church, because we know from other sources that the church interior was being renovated in that year. The earlier icons from the old wooden church that were no longer needed when the new iconostasion was installed were probably sold to finance the work. This assumption is also supported by the fact that four of the six items sold by Szmik in 1912 definitely belonged to an iconostasion; they can now be seen as parts of the iconostasion in the rebuilt wooden church from Mándok that stands in the Open-air Village Museum in Szentendre. Among the four icons the image of Saint Nicholas differs from the others in style and size. It was probably painted by the Alexander Ponehalski who was very active in the Máramaros region in the second half of the 18th century. He also visited Borsa; a number of his icons are preserved in the wooden church and he painted the deacons' doors there.

The fifth panel portrays the coronation of the Virgin Mary. It is interesting that the Museum of Ethnography has in its collection a further two icons, very similar in both iconography and style; all three are probably the work of Ponehalski. In two cases at present the provenance is unknown, but we know from a photograph taken in 1917 that they were already in the collection at that time. They probably came from Máramaros too.

The sixth icon was a portrayal of the Madonna; at the time of acquisition it was described as being in a very bad state. There is a Mother of God icon in the collection that was re-inventoried in 1981 and has since also been restored. It has a twin that entered the Gödöllő Municipal Museum a few years ago. On the basis of an inscription on the Gödöllő icon it can be stated with certainty that it was still in one of the churches in Borsa in the early 20th century. It can thus be supposed that the pair from the same master in the Museum of Ethnography was perhaps owned by the other Borsa church from where it was collected by Szmik and entered the museum. Over the course of time its original inventory number was forgotten and so it was given a new one.

Vadnyugati rönkház a Dunakanyarban

A Szentendrei-szigeten, egy erdővel határos telken igazi vadnyugati „ranch” bújik meg a fák alatt, kertjében indián tipi és egy ponyvás konyhakocsi áll. Tulajdonosa, a kilencvenegy éves Lorencz József (Sastoll) a vadnyugat szerelmese, gyerekkora óta ennek a világnak a bűvöletében él. Elbeszélései nyomán kirajzolódott az az évtizedeken át tartó kaland, amelynek egyik kézzelfogható eredménye ez a ház.

A 19. századi Észak-Amerika kalandos életformáját, romantikáját föleleveníteni, átélni kívánó indián hobbizmus, a westernklubok mozgalma a 20. század elején alakult ki, az akkoriban megjelent indiánregények, westernfilmek vagy éppen a turnézó vadnyugati társulatok hatására. Észak-Amerikában ez elsősorban a cserkészethez kötődött. Az 1910-es években létrejött egy olyan, az őslakosok természetközeli életmódjára, ismereteire és világméltóságára alapozó ága, amely az idők során egyre erőteljesebb lett, és végül le is vált a klasszikus cserkészetről.

Európában ezzel egy időben, de az amerikai példától és az európai cserkészettől függetlenül szintén kitüntetett figyelmet kapott az észak-amerikai indiánok kultúrája. Sok országban jöttek létre a téma tanulmányozására, tárgyak gyűjtésére fókuszáló csoportok; tevékenységük másik alappillére az öltözetek elkészítése és zenés-táncos összejöveteleken való bemutatása volt. A legintenzívebb mozgalmi élet Nagy-Britanniában és Németországban zajlott. Az indián és a cowboyéletforma fölédzése, illetve a különféle tevékenységi formák eltérő hangsúlyokat kaphattak az egyes országokban, bizonyos művelői pedig komoly tudományos eredményeket is fölmutathattak.

Karl May könyvei elsősorban német nyelvterületen gyakoroltak nagy befolyást, és ez a hatás kiterjedt az egész Osztrák–Magyar Monarchiára. Németország mellett (ahol ma is több ezren hódolnak e szenvedélynek) ezekben az országokban vált jellemzővé az indián ruhában való táborozás szokása.

A második világháború után lendült fel világszerte igazán a mozgalom, kibővülve a kortárs társadalmi, politikai kérdések képviselésével, és újdonságnak számított a családok bevonása a korábbi férfijátékokba. Komoly üzleti háttér is létrejött a ruhák és a tárgyak importjára, illetve az ezek készítéséhez szükséges alapanyagok biztosítására.

Magyarországon az első között alakult ilyen csoport, valójában – egy ott élő családtagnak köszönhetően – sokkal inkább az amerikai cserkészet, mint az európai trendek hatására. (A róluk megjelent korabeli újságcikkek nyomán aztán hamarosan más hasonló „törzsek” is születtek, és bizonyíthatóan kapcsolatban álltak az egyik legkorábbi müncheni westernklubbal is.) Az 1920-as évek közepén Baktay Ervin, az ismert India-kutató és művész barátai vadnyugati játékokat kezdtek játszani. Télen lakásokban havonta rendeztek összejöveteleket, évente pedig műtermekben „meetingeket”, ahol cowboyöltözékben és -nevekkel parádéztek, nyaranta pedig a Dunakanyarban, a Kisoroszi térségében lévő valamelyik szigeten ütöttek indián tábornok. Olvasmányélményeik, a vadnyugati filmek és Baktay Amerikában élő bátyjától kapott könyvek alapján próbálták meg felidézni és átélni a 19. század végi Amerika vadnyugati világát, romantikáját. A rendelkezésükre álló adatok alapján igyekeztek minél autentikusabb öltözeteket és eszközöket készíteni, amit csak lehetett, saját kezűleg. A vadnyugati játékokról és szellemi-tárgyi környezetükről több cikk is olvasható a Baktayról megjelent *Az indológus indián* című kötetben (KELÉNYI, szerk. 2014. 263–283).

A résztvevők számára ez több volt, mint pusztán játék: életfilozófiát, erkölcsöt, világszemléletet alapoztak ezekre az ideálokra. A természetközeli élet vágya, a környezet tisztelte, a vele való harmonikus együttélés igénye párosult az ebből fakadó nehézségek leküzdésének és férfias elviselésének céljával. Az egymásra találás, a folyamatos együttműködés életre szóló bizalom és barátságok megalapozója lett. Az anyagi javak halmozása helyett a szellemi örömök és a tudás keresése, a kreativitás és a kétkézi munka megbecsülése, egyfajta puritánság, egymás segítése

1. kép. Rönkház építése
Kisoroszi, 1976
Ismeretlen személy felvétele
Lorencz József tulajdona

2. kép. Állnak a falak
Kisoroszi, 1976
Ismeretlen személy felvétele
Lorencz József tulajdona

jelentette a követendő célt. Ezek az értékek mélyen beépültek a résztvevők személyiségébe, és továbbadták a fiatalabb generációknak is, erkölcsi tartást, lelki erőt biztosítva számukra. Mindez a szocialista időkben tapasztalt nemkívánatos hatósági figyelem idején, illetve a fogyasztói társadalom csábításaival szemben is hasznosnak bizonyult.

Az alapítók többsége viszonylag rugalmasan dolgozott, maga Baktay is csak a háború után került be a kötött munkarendű múzeumi munkakörbe. Többségük szabadfoglalkozású művészember volt, akik megengedhették maguknak, hogy nyáron több hétre elvonuljanak a világtól. A dunai szigetre való kiköltözés akkoriban még kellő elszigeteltséget biztosított, ha kapcsolatba akartak kerülni a civilizációval, kenuba ültek, és a tulsó partra eveztek. Igazi, időnként vaskos humorral fűszerezett férfimulatság volt. Nőket Baktay nem tűrt meg a táborban, legfeljebb rövid látogatás erejéig, de azt sem vette szívesen. Csak jóval később, a második generáció belépésével vált mindez családi programmá.

A Duna akkori állapota még lehetővé tette, hogy abban fürödjének. Ivóvizüket is onnan nyerték, egyszerű tisztítási eljárással, egy vászon borszűrő alkalmazásával. Élelmezésük meglehetősen egyszerű volt, naponta főztek a sátorponyvával fedett „konyhában”, többnyire szabad tűzön készült ételeket. A hitelesség kedvéért a honi bográcsolás sem volt szokásos, hanem a vadnyugati tűzrakás és edényzet volt a minta. Alkoholt, édességet sem fogyasztottak, legfeljebb, ha vendég érkezett, és hozott magával némi bort és süteményt. Azon igyekeztek, hogy semmi ne zökentse ki őket abból az illúzióból, hogy akár valahol a vadnyugaton is lehetnének.

A tábori élethez szükséges tárgyakat, öltözeteket lehetőség szerint maguk készítették, esetleg a fémmunkákhoz (például dárdahegyek) vettek igénybe külső segítséget, vagy a kezelhetetlenül nagy sátorponyvákat varratták autóponyva-készítővel. A leleményesség, a kézi munka nagy megbecsülésnek örvendett, és elvárták, hogy ki-ki képes legyen saját ruhadarabjainak, fegyvereinek elkészítésére. A ruhák és a toldások megalkotásához Seaton *The Book of Woodcraft and Indian Lore* (SEATON 1912) című könyvét használták. Ezt az amerikai cserkészek számára írta, akik között az 1910-es évektől kezdődően erőteljes volt egy indián mintát követő vonulat. Az anyaghasználat, a szabások és a díszítések az ő javaslataira és az akkoriban beszerezhető kevés, főként szépiro-

3. kép. Tetőgerenda beemelése

Kisoroszi, 1976

Ismeretlen személy felvétele

Lorencz József tulajdona

4. kép. Tetőszerkezet készítése

Kisoroszi, 1976

Ismeretlen személy felvétele

Lorencz József tulajdona

dalmi műre alapozódtak. Teljesen normális dolognak számított, hogy komoly férfiak, magas rangú hivatalnokok, tudományos kutatók szabadidejükben gyöngyszövéssel bíbelődjének, mokaszint hímezzenek, tollkoronát készítsenek. A cowboyöltözetek összeállítása egyszerűbb volt, de nem kímélték a költségeket, ha egy-egy eredeti kalapot, csizmát vagy sarkantyút kellett beszerezni.

Lorencz 1948-ban, második generációként csatlakozott a „törzshöz”. Baktay 1955-ös távozása után aztán mintegy ötven évig tartotta életben a játékot. Ebben az időben már nők és gyerekek is csatlakoztak, teljes családok vettek részt a táborozásban, az unokák generációja azonban már nem vitte tovább a hagyományt. A táborozás 2005-ös befejezése után Lorencz az általa használt fontosabb tárgyakat a korábban Kisorosziban, ma pedig Dunaharaszttiban látható „Baktay Ervin indián-cowboy múzeum”-ban gyűjtötte össze és állította ki, és a kiállítás jelenlegi helyének megtartása mellett 2016-ban a Néprajzi Múzeumnak ajándékozta.

A táborozók télen Kisorosziban bérelt helyiségekben tárolták a nagyméretű kellékeket: sátorrudakat, ponyvákat, kenukat és más felszerelési tárgyakat. Kezdetektől fogva vágytak arra, hogy saját bázisuk legyen, ahol ezt a tárolást megoldhatnák, és ahová a táborozások közti időben is ellátogathatnának. A korábbi szabadfoglalkozású társaság hosszú vakációi már nem voltak lehetségesek, a rövid nyári szabadság mellett fölértékelődtek a családi hétfvégék is. Azonban egy-két napra igen nehézkes lett volna tábort verni.

Az 1970-es években a helyi lakosok az önkormányzattól visszakapták korábbi zártkertjeiket, és sokan gyorsan túladtak rajtuk. A törzstagok közül, aki tehette, lecsapott a lehetőségre. Ekkor sikerült Lorenczéknek is megvásárolni egy területet. Ma két rönkház áll egymás közelében az erdő szélén, a másik tulajdonosa egy, szintén a környéken táborozó szomszédos „indián törzs” kicsit fiatalabb tagja. A két ház nagyjából egy időben épült, 1976–1977-ben lett kész. Van még egy hasonló jellegű épület távolabb, szintén szomszéd törzstag a tulajdonosa, mások viszont „civil” házat építettek. A kerítés nélküli területen a harmadik épület Lorencz lányáé (aki mellesleg gyermekkorában anyjával együtt szintén az indián táborban töltötte a nyarakat). Bár ők nem akartak ennyire romantikus körülmények között pihenni, hogy azért ne üssön el nagyon a környezettől, apja kérésére „early American” stílusú, gerendavázis épületet emeltek.

5. kép. Házavató ünnepség

Kisoroszi, 1976

Ismeretlen személy felvétele

Lorencz József tulajdona

Maga a ranchház hengeres farönkökből épült, alacsony sátoztetején palafedéssel. Egyszintes, négyszögletes épület, bejárata előtt faoszlopokkal alátámasztott fedett terrasszal, „patióval”. A ház oldalához téglából rakott, széles kandallókémény támaszkodik. Lorencz elmondása szerint a ház mása az indián regényeket író Szürke Bagoly otthonának, amelynek fényképét az egyik könyvében látta. Ugyancsak inspirációt jelentett, amikor Amerikában meglátogatta ott élő testvérét, és megnézték egy kétszáz éves rönkházat. Az építésztechnikus öccsel elbeszélgettek arról, hogy azok a pionírok, akik ezeket az épületeket emelték, zömükben amatőrök voltak e téren, korábban más szakmájuk volt, akár irodákban is dolgozhattak, tehát semmilyen tapasztalattal nem rendelkeztek. Lorencz úgy vélte, ő is képes lehet megépíteni egy ilyen házat. Segítségére voltak egy amerikai kézikönyvből fénymásolt lapok is, amelyeket testvére küldött meg számára.

Mivel a villamosenergia-iparágban dolgozott, módjában állt megvásárolni leselejtezett vezetőtartó oszlopokat. A kellően ódon külsejű rönkök egyetlen hátránya a meglehetősen kátrányszag volt, amely a tartósítósanyagból áradt. Ez azonban nem szegte kedvét. Teherautóval annak a kelenvölgyi háznak a kertjébe szállította a faanyagot, ahol ifjú házasként egy rokonnál laktak. Gondos tervezés után nekilátott kifaragni a kötéseket. Egy éven keresztül farigcsált kizárólag kézi szerszámokkal, hiszen a vadonban sincsen villanyfűrész, és a kihívás része volt, hogy hasonló körülmények között is képes legyen véghezvinni a feladatot. Az íves csapolások pontosságát indigóval ellenőrizte¹. A számozott gerendákat a következő évben szállították a helyszínre, ahol a törzstagok egy hétvége alatt fölállították a betontuskók alkotta alapra a falakat. A tervezéskor arra is figyelemmel kellett lenni, hogy a gerendák keresztmetszete nem szabályos, mindegyik vékonyodik az egyik vége felé. Ezért váltakozó irányban kellett egymáshoz illeszteni őket. Kötelekkel húzták pontosan meghatározott helyükre a rönköket, és elkészült a tető tartószerkezete is. Az alacsony oromfalat egyre csökkenő méretű rönkök alkotják, erre kerültek a tetőt tartó gerendák, a szelemenek. Némileg könnyítette a

¹ A kifaragott illesztések közé indigó lapot helyezett, amely megfestette a további mélyítést igénylő részeket.

6. kép. Lorencz József ranchháza
Kisoroszi, 2016
Kerék Eszter felvétele

7. kép. A saját építésű kandalló
Kisoroszi, 2016
Kerék Eszter felvétele

8. kép. Az ágy fölött saját készítésű tolldísz, öv és késtokok

Kisoroszi, 2016

Kerék Eszter felvétele

9. kép. A Baktay-táborból származó asztal és bádogedények

Kisoroszi, 2016

Kerék Eszter felvétele

10. kép. A konyhakocsi, „chuckwagon” a kertben
Kisoroszi, 2016
Kerék Eszter felvétele

11. kép. Lorencz József a konyhakocsi
ponyvája alatt főz
Kisoroszi, 2016
Kerék Eszter felvétele

12. kép. A konyhakocsi lehajtható ajtaja mögött tárolóhelyek vannak

Kisoroszi, 2016

Kerék Eszter felvétele

13. kép. Lorencz József táborozáskor használt tipije a kertben

Kisoroszi, 2016

Kerék Eszter felvétele

dolgot, hogy a csapatban voltak mérnökmemberek is, akik a váratlanul adódó problémákat gyorsan megoldották. A társaság nőtagjai biztosították az enni-innivalót a megfáradt férfiaknak, akik szerint „az egész egy nagy, vidám buli volt”. Egy 8 mm-es filmet is forgattak az eseményről, és fényképek is készültek.

Az illesztés szögek nélkül történt; ha szükség volt néhol toldásra, rögzítésre, kováccsal csináltatott vaskapcsokat használt. A gerendák közötti hézagokat drótvázra kent misung (homok, cement és víz keveréke) tölti ki. Az ablakokat fatáblákkal lehet fedni. A nyári hónapokban kellemesen hűvös a helyiség.

A téglakandallót is az amerikai könyvből kimásolt terv alapján építette, ott általánosnak mondható a házilagos kivitelezés. Az évek során az ismerősök, barátok számára húsnál is több kandallót épített meg. Mérete elmarad a hatalmas amerikai tűzterek mögött, amelyekben akár egy felnőtt ember is elfér, és amelyekben sütés-főzés zajlott. Itt csak hangulati elem, és kiegészítő fűtés az őszi-téli hónapokban, körülvéve régi konyhai eszközökkel. A fűtést amúgy egy olajkályha biztosítja, amelynek az eredeti borítása helyett Lorencz készített ideillő stílusú burkolatot.

Az eredeti ház egyetlen helyiségből állt. A kandalló két oldalán egy-egy, rönkökből saját kezűleg összerótt ágy van, a szoba másik végében pedig nagyméretű asztal paddal és székekkel, tálalószekrénykével. Az asztal a Baktay-féle táborból származik, az 1930-as években asztalos által készített bútordarabnál érkeztek az alapítók. Óriási becsben tartják, a patina megőrzése érdekében még lesúrolni sem volt szabad, hiszen „e mellett ült Baktay”. Rajta az egykori táborból származó zománcozott bádogtányérok sorakoznak.

A földön fekvő, navahónak látszó szőnyegek a békéscsabai szőnegrövidítőknél készültek, Lorencz mintái alapján, amúgy műszálás „ringliből” (textilipari hulladék anyagból), megtévesztően hű kivitelben. A kandalló fölött a falon egy 1894-es Winchester puska másolata látható. A háború előtt valódi lőfegyverek voltak, de 1945 után erről szó sem lehetett többé. Játék pisztolyokat vettek, vagy az ócskapiacra összeszedett alkatrészekből, vízvezetékcsövekből állítottak össze ehhez hasonló másolatokat.

14. kép. Tűzhely, fekvőhely és „backrest” a tipiben

Kisoroszi, 2016

Kerék Eszter felvétele

A falakon tolldíszek, kalapok, indiánokat ábrázoló reprodukciók, a művész törzstagok által készített festmények láthatók, és természetesen Baktay fotója. A kályha mögött (ugyancsak saját készítésű) navahó homokkép díszíti a hővédő lemezt. A pad fölötti falon Lorencz első, azóta tönkrement kenujának orra emlékeztet a kezdeti időkre. A használhatatlanná vált vízi járművet annak idején ünnepélyes „kenutemetés” keretei között elégették, az orrot a lángokból mentette ki emlékül. A berendezés egyesíti a telepesek, a prériindiánok és az amerikai délnyugat tárgyi világát.

Lorencz nagybátyja asztalosműhelyében gyerekkorától kezdve nagy érdeklődéssel tanulgatta a szakmát, így nem esett neheze rá megfelelő bútorokat és használati tárgyakat készíteni. Óriási lelkesedéssel alakította környezetét, ahol a legapróbb részlet sem lóghat ki, semmi nem rombolhatja le az illúziót. Egyes tárgyak, bútorok egészen máshonnan érkeztek, de mivel stílusukban tökéletesen illeszkednek, bebocsátást nyertek, mint például a terasz székei, amelyek a vendéglős nagypapa 1910-es kerthelyiségéből valók, vagy a kinti pad, amely az említett nagybácsi vízsgamunkája volt a József főherceg kerti bútoraira hirdetett pályázaton.

Amikor a ház épült, a természeti környezet szinte érintetlen volt, a faluban marhacsorda vonult, az emberek ismerték egymást. Idővel bevezették a villanyt („akkor a feleségem tv-t kívánt – ez egy dőfés volt a lelkembe!” – mesélte Lorencz; a készüléket ma egy kanadai juharszirupgyűjtőket ábrázoló textilborítás álcázza). Később lett víz és csatorna is, nyaralók jöttek, az állattartást meg is tiltották a településen.

A civilizáció és a kényelem betörését a törzstagok többnyire veszteségként élték meg, amely megszüntette a visszahúzódó, romlatlan és puritán életformát, viszont ez tette lehetővé, hogy még ma, idősebb korukban is élvezhessék a hely szépségét.

Érthető módon a ház (ma már sajnos nem élő) asszonya nem kívánt egy nyáron át romantikusan táboroznál főzőcskézni a család számára, így a víz bevezetése után az épület kis toldalékot kapott, apró konyhával és zuhanyozóval egészült ki. Ezek egy zárt ajtó mögött vannak, be sem léphetünk oda, mert tönkretették volna a hangulatot. Nyári zuhanyozásra kiválóan alkalmas a préryn közlekedő gőzmozdonyok feltöltésére szolgáló, lábakon álló nagy fa víztartályok formájára készült kerti tusoló is.

Lorencz a maga számára vadnyugati módon, a kerti konyhakocsinál főz. A ponyvával fedett, lovak vontatta kocsai (*chuckwagon*) éléskamraként és konyhaként szolgált a prérin vándorló cowboyok számára. Hátsó ajtaja asztalszerűen lenyitható, mögötte polcok, fiókok húzódnak meg a konyhai eszközök számára. Természetesen a kocsai felépítménye is saját gyártású, a romos szerkezből származó kerekeket és az alvázat vásárolta. A mögötte kifeszített hosszú ponyvatető alatt folyik a főzés. Lorencz büszkén mutatja a vasrács alatt „indian módra”, takarékosan rakott tüzet: a csillag alakban fölhalmozott kis ágacskáknak csak a vége ég, mégis remekül fölforrósítja a föltöltött edényt. Régi, patinás edények, fából eszközölt polcok, tartók veszik körül a konyhában ügyködőt. A víz sem műanyag kannában, hanem kis, csapos fahordóban van. „Reggelente egy órát is elszöszmötölök a reggelivel, szalonnát, rántottát sütök, üldögelek a tűz mellett” – meséli Lorencz, miközben a tűz fölé lógatott bádoggannában fő a kávé. A tűzhely tulajdonképpen egy sekély gödör, mellette egy mélyebbel a szakács lábai számára. Kis lábas vasrácsra lehet a főzőedényeket helyezni, vagy a földre szúrt vasállványról kampóval belógatni. Szükség esetén alacsony, körben a földre tűzött vékony pálcákra erősített ponyvakerítés nyújt védelmet a szél ellen.

Különleges edény a *Dutch oven*, amelyben nyílt tűzön is remek süteményt lehet készíteni. A lábakon álló, kerek vasedénynek fogantyúval ellátott, magas peremű, jól záródó teteje van, amelyre paraszat lehet pakolni: így alul-fölül sül a tészta.

A vadnyugati konyhaművészet oly mértékben elbűvölte Lorenczet, hogy két szakácskönyvet is összeállított a témában. A nagyobbik, *Eastern-Western szakácskönyv* (LORENCZ 1995) csak néhány példányban, házi használatra készült, barátok, törzstagok kaptak belőle. A mutatós kiállítású könyvben a receptek között a témához kapcsolódó rajzok, karikatúrák kaptak helyet. Elsősorban olyan kevésbé ismert ételeket válogatott bele, amelyek a korai bevándorlókhoz vagy az őslakosokhoz köthetők, és amelyek szabad tűzön vagy kandallóban készíthetők el.

A másik, könyvesbolti forgalomba is került kiadványt Borsányi Lászlóval közösen jegyzi, ez a kis füzetke: *Mit ettek a Vadnyugat hősei?* címmel jelent meg (BORSÁNYI–LORENCZ 1988). A receptek mellett életképeket és konyhai eszközök rajzait is tartalmazza, némi ismeretterjesztéssel fűszerezve.

A kert másik ékessége egy indian tipi. A kúp alakú sátor ötven éven keresztül volt Lorencz lakhelye a szigeti táborozások során. A négy méter átmérőjű, kis tipik egy személy számára nyújtottak kényelmes szállást, később, a családi táborozások alkalmával már többen is aludtak bennük. A csúcsaiknál összekötözött rudak autóponyva-készítőnél csináltatott borítást kaptak. Eredetileg piros színe a külső oldalon már kifakult, de festése ma is ép. A ponyvákat ki-ki saját maga díszítette hígított olajfestékkel. Aki nagyon nem boldogult vele, igénybe vehette a festőművésznak is tanult Baktay segítségét. Ennek a sátornak az alján széles fekete csík húzódik, nagy fehér pöttyökkel. Lorencz elmondása szerint ez feketeláb minta (ez a törzs volt az első, amellyel Baktay táborában megismerkedtek, és amelynek tárgyait leginkább utánozni kívánták). A fekete felület a préri földjét ábrázolja, a fehér körök pedig a tavakat. A sátor tetején háromszög alakú füstterelő lapok találhatók hasonló mintázattal, de itt az éjszakai eget és a csillagokat jelképezik.

Bent, a tipi bejáratához közel kis, kövekkel körülvett tűzrakó hely van. Az indiánok itt készítették az ételeiket, a táborozók azonban csak az esti hangulat fokozására használták. A közös étkezés az erre a célra kialakított, ponyvával fedett „szalonban” történt. Az alacsony fekvőhelyre szalmazsákot tettek, a kényelmet az otthonról hozott kispárna és pléd biztosította. Kint és bent egyaránt használták a vízszintes fűzfavesszőkből összerótt, trapéz alakú háttámaszt (*backrest*), amelynek három lábával állítható a dőlésszöge attól függően, hogy például étkezéshez vagy pihenéshez szolgál-e éppen. A sátorrudak közé körben zsinórt feszítettek ki, ezen tárolták a ruháikat. Ebben a sátorban most Lorencz és barátai által készített, használt tárgyak és ruhák lógnak róla, kisebb kiállítást alkotva.

A tipi nyáron melegebb, mint a ház, bár az alul fölthajtott ponyva és a füstnyílás között mozgó levegő nyújt némi enyhülést. Mostanában leginkább a társas összejövetelek színtere. Ha összejön a törzs ma is élő, és leginkább Kisorosziban üdülő hat-hét tagja, esténként szívesen időznek a sátorban égő tűz körül. A táborozást és a téli szalonokat ma már a havonkénti „civil” (vagyis nem beöltözös) baráti összejövetelek váltották föl, ahol földézik a felejthetetlen, életre szóló ideálokat adó és barátságokat megalapozó közös élményeket, emlékeket. 2016 nyarán éppen a ranchház 40. születésnapját ünnepelték meg.

BORSÁNYI László – LORENCZ József

1988 Mit ettek a Vadnyugat hősei? Budapest, Ezerjő.

HEGYMEGI KISS Áron

- 2014a Baktay és a Wild West Zree Meetingek. In KELÉNYI Béla (szerk.): Az indológus indián. Baktay Ervin emlékezete. Budapest, Szépművészeti Múzeum – Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum, 263–272.
- 2014b Perjéssy László (Szürke Sólyom) tábori rajzai. In KELÉNYI Béla (szerk.): Az indológus indián. Baktay Ervin emlékezete. Budapest, Szépművészeti Múzeum – Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum, 282–283.

LORENCZ József

- 1995 Eastern–Western szakácskönyv. Budapest, Dunaprint.
- 2014 Baktay és az indián játékok. In KELÉNYI Béla (szerk.): Az indológus indián. Baktay Ervin emlékezete. Budapest, Szépművészeti Múzeum – Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum, 273–281.

SETON, Ernest Thompson

1912 The Book of Woodcraft and Indian Lore. Garden City, N. Y., Doubleday, Page & Company.

FŐZY, VILMA

Wild West log cabin in the Danube Bend

For decades from the 1920s, parallel with international trends emerging at the time, Ervin Baktay, the renowned India researcher and his friends played Wild West games: in the winters they gathered for meetings in cowboy dress and in summers they held Indian camps. In the 1970s József Lorencz (Eagle Feather), a member of the second generation of the tribe, built a log cabin based on Wild West models, on Szentendre Island, near the site where the camps were held. Like the 19th century Wild West pioneers, he built it himself using hand tools to shape the logs, he built the fireplace, made the furniture and other objects. The furnishings combine the material world of the settlers, the Prairie Indians and the American South-West and he made an effort to remain within the theme in even the minor details. The house was the setting for a puritanical, back-to-nature and romantic way of life that took as its example the world and morals of Indian novels and western films. A canvas-covered chuck wagon of the kind used on the prairies, that he had made himself, stood in the garden and in the summer there was also an Indian tipi that had been used for earlier camps.

Alföldy Flóra – egy fiatal fotóamatőr Bácskából

A Néprajzi Osztály fényképgyűjteménye a 19. század elején

Bátky Zsigmond *Néprajzi Értesítő*-ben közölt beszámolója szerint a Néprajzi Osztály fényképgyűjteményében a magyar anyag hozzávetőleg kétezer képből állt 1902-ben. Megjegyzi, hogy a felvételek többségét az ott dolgozó munkatársak készítették, „csak kis része került más úton osztályunkba” (BÁTKY 1902. 356). Ő maga ezekben az években többek között Kalotaszegen, Borsod, Zala és Vas megyében gyűjt, ekkor készülnek fotósorozatai, egyebek mellett Tardon, Mezőkövesden, Bakon, Kustánszegen, Kondorfán és számos környező településen. A múzeum munkatársainak fotóin kívül a 19. század első évtizedeiben készített felvételeket Szinte Gábor a Székelyföldön, Divald Kornél Sáros vármegyében, Kóris Kálmán Borsodban és Csíkbán, Perger Vince Baján és környékén, König György Erdélyben és a Partiumban, Móricz Zsigmond Szatmárban és Temes megyében, Sági János a Balaton környékén, Huszka József Fogaras, Udvarhely, Nógrád és Bereg megyében, Sebestyén Gyula Pozsony megyében, valamint más amatőr vagy hivatásos fotográfusok az ország különböző részein, akiknek munkái a következő évtizedekben gyarapították a Néprajzi Osztály gyűjteményét. A múzeum képeinek készítői ekkor szinte kizárólag férfiak, Luby Margit neve tűnik fel majdnem egyedüli nőként, aki ezekben az években Máramaros és Szatmár megyében készített felvételeket. Ebbe a fényképgyűjteményi miliőbe kerül be egy másik amatőr fotográfusnő, Alföldy Flóra harminchárom darab felvétele 1907-ben. A fotók átadásának körülményeiről vagy nem készültek dokumentumok, vagy nem maradtak meg. Két egymással nem egyező információt tartalmaz két egykorú irat. Az 1907-es havi bontású múzeumi gyarapodási jelentés szerint a zombori illetőségű személy négy darab fényképet ajándékozott a múzeum számára (NMI 10/1907. IX.). Ennek magyarázata lehetne, hogy a többi esetleg vásárlás útján került a múzeumba, azonban az ugyanez évi *Néprajzi Értesítő*-ben megjelent beszámoló mind a harminchárom darab fényképet ajándékként említi (SEMAYER 1907. 314). A bekerülés kérdései mellett ugyancsak ismeretlen, hogy mik lehettek a válogatás kritériumai, illetve a zombori fotós kapcsolata a múzeummal.

Egy zombori család legidősebb lánya

Alföldy Flóra személye és fotóstevékenysége is feltáratlan volt 2015 őszéig, amikor a Néprajzi Múzeumban őrzött felvételeit bemutattuk a Párizsi Magyar Intézetben a *Műkedvelő pillanatképek. Vajdaság a 20. század kezdetén egy amatőr fotográfusnő szemével* című kiállításon. Életéről és munkásságáról továbbra is kevés adat áll rendelkezésünkre. Felmenői, akik 1745 után költöztek Zomborba, illetve Nemesmiliticsre a Nyitra megyei Mártonfalváról, 1666-ban kaptak nemesi oklevelet, és 1804 óta használták a Nemesmiliticsi előnevet (SZLUHA 2002. 19). Flóra Nemesmiliticsi Alföldy Gedeon és Falcione Mária legidősebb gyermekeként született 1882-ben. A Zomborban közjegyzőként dolgozó édesapa a családi krónika szerint rendkívül gazdag volt. Flóra két öccse, Géza és Tibor közül az idősebbik még gyermekkorában elhunyt, és az ő egészségi állapota is igen gyenge volt már kora ifjúságától fogva. Későbbi férje családjának leszármazottai úgy emlékeznek, hogy bicegett is. 1908-ban feleségül ment a legendásan vonzó külsejű ügyvédhez, dr. Késmárky Bélához, akiről az a hír járta, annyira megnyerő volt, hogy az iránta érzett reménytelen szerelem miatt lett egy fiatal lány öngyilkos a városban (KÉSMÁRKY, szerk. 1999. 72). A családi visszaemlékezés szerint a házaspár első gyermeke 1910-ben született, a zombori temetőben álló sírkő felirata szerint azonban Késmárky Etelka 1909-ben látta meg a napvilágot, és még ugyanebben az évben el is hunyt. 1911-ben ismét leánygyermekük született, az ifjabbik Flóra, majd „1912-ben újra más állapotban volt. Rossz egészségi állapota miatt (talán tbc-s volt?) abbáziai villájukban

1. kép. Szénahordás

Felsőroglatica (Gornja Rogatica), 1907 előtt

Alföldy Flóra felvétele

Néprajzi Múzeum; F 8478

időzött a hideg idő beállta után, majd meginduló szülési fájdalmakkal, orvosi tanács ellenére indult haza vasúton, társalkodónőjével. Szilveszter napján értek Zomborba, még azon a napon halott gyermeket szült és ő maga is meghalt.” (KÉSMÁRKY, szerk. 1999. 73.) Azonban mind a halott anyakönyv, mind a korabeli újságok híradása szerint Alföldy Flóra Budapesten hunyt el – talán májzsugorodásban – az 1912. év utolsó napján. A *Zombor és vidéke* című lap január 5-i híradása szerint 1913. január 3-án gyászolók százai kísérték utolsó útjára. Ugyanez a hír azonban azt is tudtul adja, hogy férje „rajongásig szeretett hitvese halálát túlélni” nem tudván a temetés másnapján öngyilkos lett (EGY ELŐKÉLT CSALÁD 1913. 3, 4).

Amatőr mozgalom a 20. század hajnalán

Alföldy Flóra számára adott volt mind a kellő tanultságot, műveltséget és érdeklődést biztosító szellemi környezet, mind a fotózás költséges felszereléséhez szükséges anyagi háttér, így egyikévé tudott válni Bácskában a kor meghatározó női amatőr fotósainak. Három évtizednyi életét éppen a 19–20. század fordulóján élte, amely az amatőr fotózás virágkorát jelentette, és számos műkedvelő fényképészegyesület, amatőr fotóklub megalakulását hozta. 1904-től saját újságja is volt e műfaj művelőinek *Az Amatőr* címmel, amely a kiállítások mellett hírt adott „az összes hazai és külföldi felfedezésekről és kísérletekről s minden, a fotografálás területén elért eredményről” (PROGRAMUNK 1904. 1), valamint tanáccsal szolgált mind kezdőknek, mind művész fotográfusok-

2. kép. Gyermekek mulatsága

Zombor (Sombor), 1907 előtt

Alföldy Flóra felvétele

Néprajzi Múzeum; F 8480

nak. Bácskában – országosan is az elsők között – alakult meg 1901-ben az újvidéki fotóklub (MATIC é. n. 533.), amelyet néhány évre rá követett az Alföldy szülővárosában alakult Műkedvelő Fényképezők Egyesülete. Az ekkor harminc tagot számláló egyesület fotósai havonta gyűltek össze vetítőestélyekre, ahol bírálták, véleményezték egymás alkotásait, valamint közös kirándulásokat szerveztek a környék váraihoz, régészeti emlékeihez és a vidék néprajzi jellegzetességeit őrző falvakba. A Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat, látva a műkedvelő fényképészek értékes fotódokumentációs tevékenységét, együttműködésre kérte fel őket, hogy fotókkal gazdagítsák a társulat néprajzi és régészeti-dokumentációs gyűjteményét (Csoór, szerk. 1910. 90).

A műkedvelő fotósoknak és az amatőr fotográfianak a településen betöltött szerepét mutatja, hogy Budapestet és Nagyváradot követően Zombor volt a harmadik az országban, ahol országos hatáskörű és igen nagy jelentőségű amatőr fényképészeti kiállítást rendeztek, amelyet pályázat előzött meg. A város vértanú szülőtte, az Aradon kivégzett Schweidel József tábornok szobrának 1905. május 18-i, délelőtti avatása után került sor fél 12-kor a városháza nagytermében az országos műkedvelő fényképészeti kiállítás megnyitójára. A tárlaton a századforduló Magyarországnak jelentős amatőr fotósai szerepeltek felvételeikkel, például Joanovich Pál és Esterházy Mihály grófok, valamint Kankovszky Ervin és a debreceni Haranghy György, akiknek ugyancsak számos fotóját őrzi a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteménye. Az amatőr fényképészek felvételei között Alföldy Flórának több táj- és csoportképét is bemutatták a tárlaton, sőt a huszonegy díjazott közt harmadik helyezést ért el egyedüli nőként az *Idylle a Sikarában* című alkotásával (A ZOMBORI ORSZÁGOS 1905. 195–197).

3. kép. Majális
Zombor (Sombor), 1907 előtt
Alföldy Flóra felvétele
Néprajzi Múzeum; F 8499

4. kép. Koldusok
Zombor (Sombor), 1907 előtt
Alföldy Flóra felvétele
Néprajzi Múzeum; F 8502

5. kép. Tekőárus cigány asszony
Zombor (Sombor), 1907 előtt
Alföldy Flóra felvétele
Néprajzi Múzeum; F 8500

6. kép. Német asztaltársaság
Zombor (Sombor), 1907 előtt
Alföldy Flóra felvétele
Néprajzi Múzeum; F 8481

Nők fényképezőgéppel

Alföldy aktívan részt vett városának amatőr-fotós-életében is. Tagja volt a Műkedvelő Fényképezők Egyesületének, amely megalakulásától kezdve fogadta a fotózás iránt érdeklődő hölgyeket is, akik nem csupán tagok, de tisztségviselők is lehettek az egyesületben. A hat választmányi tag között két nő is szerepelt ekkor, egyikük a fiatal Alföldy.

A fotózás új tevékenység, a hivatásos fényképészet új szakma volt a 19. században, nem voltak hosszú évszázados, kialakult hagyományai, így nemileg sem voltak meghatározott feladatkörök, vagyis hagyományosan férfitevékenységek. Feltalálásától kezdve a fotózás szinte minden területén jelen voltak a nők, noha jóval kevesebben, mint férfi társaik, leginkább készségek szerint szakosodva egy-egy részterületre. Gyakran a hivatásos fotósok mellett dolgoztak segédként, retusőrként, ahol pontosságuknak, ügyességüknek és kifinomult érzékenységüknek vették nagy hasznát (E. CSORBA 1997). A kisegítő munkák mellett a fényképkészítésből is kivették részüket, azonban elenyésző számban lettek hivatásos, műteremmel rendelkező fényképészek, inkább az amatőrmozgalomban vettek részt, műkedvelőként tevékenykedtek. Az *Amatőr* 1905. június 1-jei számában Kohlman Artúr buzdítja a hölgyeket a műkedvelő fényképezésre, sőt arra, hogy hivatásként válasszák ezt a tevékenységet: „[...] a nők a fényképezés művészetében mily jól érvényesülhetnek. Könnyedség,

»»

8. kép. Szerb körmenet
Zombor (Sombor), 1907 előtt
Alföldy Flóra felvétele
Néprajzi Múzeum; F 8493

»»

9. kép. A Zombori Függetlenségi Párt
zászlóavatási ünnepe 1906. június 17-én
Zombor (Sombor), 1906
Alföldy Flóra felvétele
Néprajzi Múzeum; F 8495

7. kép. Koszorúárúsítás mindenszentek napján
Zombor (Sombor), 1907 előtt
Alföldy Flóra felvétele
Néprajzi Múzeum; F 8488

10. kép. Szerb lakodalom

Zombor (Sombor), 1907 előtt

Alföldy Flóra felvétele

Néprajzi Múzeum; F 8496

báj, finom ízlés, intelligencia és az érzelmek gazdagsága és minóciózus pedantéria mellett is gazdag fantázia, valamint ötletes leleményesség az, a mi a nőt úgyszólván predesztinálja a fényképezésre. És intelligens nőnek szebb szórakozást, – de életpályát sem – képzelhetünk, mint a milyen a fényképezés.” (KOHLMAN 1905. 194, 195.) Angliában 1901-ben nyitotta meg Lady Augusta Mostyn – aki nővérével együtt maga is kimagaslóan sikeres műkedvelő fényképész volt – a Mostyn Művészeti Galériát, amely kifejezetten női alkotók munkáinak bemutatására szakosodott (WARNER MARIEN 2011. 108).

A fényképező Alföldy Flóra

A különböző helyi és országos lapokban fellelhető fényképfelvételek és adatok tanúsága szerint Alföldy jelentős fotóstevékenységet folytatott, számos korabeli médiummal tartotta a kapcsolatot, és rendszeresen pályázott, kiállított helyi, országos, sőt nemzetközi tárlatokon is. Az ekkortájt, 1904-ben megalakult *Bácsország* című folyóirat számára Alföldy rendszeresen készített felvételeket, és az első számai egyikében az újság *A mi amatőrjeink* címen Alföldy fotósmunkásságát méltatja, kiemelve, hogy „amatőrképei Párizsban is feltűnést keltettek” (A MI AMATŐRJEINK 1904. 14). A helyi lapokon túl országos médiumok, például a Budapesten kiadott *Új Idők* vagy a *Tolnai Világlapja* is többször közölte Alföldy képeit (*ÚJ IDŐK* 1905. 423; *TOLNAI VILÁGLAPJA* 1904. 793). A *Pesti Hírlap* 1907. márciusi száma pedig a Magyar Amatőrök Országos Szövetsége által Budapesten szervezett kiállításról számol be, amelyen Alföldy *Jégvágás* című képével szerepelt (*PESTI HÍRLAP* 1907. 6).

A Néprajzi Múzeum számára átadott felvételek kiválasztása mögött húzódó koncepciót nem ismerjük, de az anyagot szemlélve úgy tűnik, mintha készítőjük néhány képbe sűrítve kívánt

volna áttekintést nyújtani Bácska természeti, földrajzi és társadalmi adottságairól. Képeinek túlnyomó része szülővárosában készült, azonban néhány fotó erejéig felvillannak vidéki utazásainak helyszínei, Ada, Felső-Roglatica, Óbecse, Apatin, sőt Pécs és Fiume is. A kor technikai felkészültsége ugyan lehetővé tette a beltéri fotózást, azonban a kültéren, jobb fényviszonyok között való fényképezés kevesebb felszerelést igényelt, egyszerűbb volt. Talán ez is magyarázhatja, hogy Alföldy felvételei mind a szabadban készültek. A társadalom széles skálája jelenik meg rajtuk, vidéki parasztok, városi polgárok, koldusok, különböző korosztályok, hol beállított képen, hol munka, játék vagy vásárlás közben. Ez a közel három tucat felvétel hű lenyomata Bácska számos bevándorlási és betelepítési hullám eredményeként létrejött, soknemzetiségű és ebből következően vallási szempontból is sokszínű társadalmának. Öltözékükről vagy egyéb apró sajátosságaikról válik világossá az alanyok nemzetisége. Ilyen két lakodalmas képen a lovak délszláv szokás szerinti, szöttesekkel való díszítése, amelyből kiderül, hogy egy szerb család ünnepi pillanatait örökíti meg a felvétel. Zomborban évente négy országos vásárt rendeztek, ezek, valamint a keddi és pénteki hetivásárok kedvelt helyszínei voltak Alföldynek. Háziasszonyként valószínűleg személyesen ismerte a kofákat, árusokat, akik így nagyobb természetességgel álltak a még nem mindennaposnak számító fényképezőgép elé. Az épített környezetet tekintve jól kitapinthatók a városfejlődés sajátosságai, ahol a külső városrészekben földszintes, nádtetős házak között játszanak a mezítláb gyerekek, miközben a körmenet már emeletes polgárházak között zajlik, és a belvárosi Szabadság téren napernyős hölgyek, girardi kalapos lányok sétálnak a vármegyeháza előtt a Zombori Függetlenségi Párt zászlóavatási ünnepségén.

A zombori Műkedvelő Fényképezők Egyesületének tagjaként Alföldy éveken keresztül fotózta Bácska hétköznapi és ünnepi pillanatait. Az egylet tagjainak fotói – így Alföldy is – a Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat néprajzi gyűjteményébe kerültek.

A társulat 1918-ban feloszlott, a gazdag anyag szétszóródott, később részben magántulajdonba, részben különböző délvidéki múzeumok gyűjteményébe került, számos esetben azonosítatlannul, így Alföldy Flóra fotóhagyatékának feltérképezése akadályokba ütközik.

Alföldytől ugyan nem sok felvételt őriz a Néprajzi Múzeum, jelentősége mégis nagy, ugyanis képei részben a legkorábbiak között vannak erről a vidékről, részben olyan településeken is készültek, amelyekről más fényképes dokumentációt nem őriz a múzeum fotótára. Mindössze néhány bácskai fotó található a fényképgyűjteményben az 1900-as évek legelejéről, Lichtneckert József néhány felvétele 1905-ből, valamint Krump Vilmos képei 1909-ből, aki ugyancsak zombori illetőségű volt, és Alföldyvel egy időben tagja a Műkedvelő Fényképezők Egyesületének. A múzeum részéről Semayer Vilbáld gyűjtött és fotózott Zomborban 1913-ban, majd két évtizednyi szünet után Boros Lajos, Erney József és Gönyey Sándor felvételei kerültek be az 1930-as években Zomborból, máig utolsóként. Alföldy Flóra Adán, Felső-Roglaticán, Óbecsén és Apatinban készült felvételei pedig mindmáig az egyetlenek ezekről a településekről.

Számos kisebb-nagyobb felfedezésre váró egysége van a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteményének, ahol a hiányos adatolás miatt egyáltalán nem vagy alig-alig tudunk valamit a felvételek készítőiről, tárgyairól, helyszíneiről, a képek készítésének és bekerülésének körülményeiről, így minden rész kutatás közelebb visz a gyűjtemény egészének feltárásához, megismeréséhez.

11. kép. Alföldy Flóra és férje családi síremléke Zombor (Sombor), 2016
Gebauer Hanga felvétele

Irodalom

BÁTKY Zsigmond

1902 A magyarországi gyűjtemény. In NAGY Géza et al.: A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. Alapításának századik évfordulója alkalmából. Budapest, Hornyánszky, 349-356.

CSOÓR Gáspár (szerk.)

1910 Műkedvelő fényképezők egyesülete. In Csoór Gáspár (szerk.): A bácskai társadalom. Budapest, József Kir. Herceg Szanatórium Egyesület, 90.

E. CSORBA Csilla

1997 Magyar női fotográfusok a századfordulón. A kísérletezéstől az önmegvalósításig. Fotóművészet, XL. évf. 3-4. sz. Internetcím: (Letöltés: 2016. december 19-én.)

EGY ELŐKELŐ CSALÁD

1913 Egy előkelő család tragédiája. Zombor és Vidéke, január 5. 3.

KÉSMÁRKY István (szerk.)

1999 Családfák és családi krónika: Késmárky és a vele rokon Vissy, Vojnits, Zákó, Domonkos és más családok. Budapest, Késmárky István.

KOHLMAN Artúr

1905 Képeinkről. Az Amatőr, 17. sz. 194-195.

MATIC, Jelena

é. n. Fotografija u Vojvodini tokom XX veka. 533. Internetcím: (Letöltés: 2015. szeptember 10-én.)

A MI AMATŐRJEINK

1904 A mi amatőrjeink. Bácsországi, I. évf. 3. sz. 14.

PESTI HÍRLAP

1907. márc. 31. 29. évf. 78. sz. 6.

PROGRAMUNK

1904 Programunk. Amatőr, 1. sz. 1.

SEMAYER Vilibáld

1907 Múzeumi ügyek. Néprajzi Értesítő, 8. évf. 314.

SZLUHA Márton

2002 Bács-Bodrog vármegye nemes családjai. Budapest, Heraldika.

TOLNAI VILÁGLAPJA

1904. jún. 26. IV. évf. 26. sz. 793.

ÚJ IDŐK

1905 okt. 29. XI. évf. 44. sz. 423.

WARNER MARIEN, Mary

2011 A fotográfia nagykönyve. A fényképezés kultúrtörténete. Budapest, Typotex.

A ZOMBORI ORSZÁGOS

1905 A zombori országos amatőr fényképkiallítás. Az Amatőr, 17. sz. 195-197.

Flóra Alföldy – a young amateur photographer from the Bácska region

The name of Flóra Alföldy, a young woman who died early, appeared as an amateur photographer in Zombor and vicinity in the early 1900s. In 1905 she was the only woman to win a prize in an amateur photographic exhibition with over 500 entries. During her short career her work appeared in many exhibitions, and her photographs were also published in various magazines.

In 1907 she donated 33 paper prints to the Museum of Ethnography, but no records regarding the circumstances or the reason for the donation have survived. We do not know what connection the photographer had to the museum, why she gave exactly this number of prints or why she chose to leave these particular images to posterity.

The diverse inhabitants of Alföldy's native town (Zombor) and the surrounding countryside appear on the images. The photographs taken with the sensitivity of the female eye give a glimpse into the life situation of the different strata, the everyday life and festive events of this multi-ethnic region.

Budapest, 1940/19. sz.

HIVATALOS IGAZOLVÁNY.

Alulírott hivatalosan igazolom,
hogy a mellékelt fénykép PETRICH
KATALIN ^{urát} ~~urát~~ ^{urhölgyet} ábrázolja, aki 1908.
év október hó 20. -n született
Budapest -n;

s apja: Petrich Gyula
anyja: Jurány Katalin ^{ur} ~~urhölgy~~

PETRICH KATALIN ^{urhölgy}
a dr. gr. Teleki Pál m. kir. miniszterelnök
Ur legfőbb irányítása mellett működő Ország-
os Táj- és Népkutató Intézet tagja és az
Intézet megbízásából Tolna

vármegye területén földrajzi, néprajzi és szociográfiai tanulmányokat
végez az Intézet kutatócsoportja keretében.

Felkérem az egyházi és világi hatóságokat és nemzeti kultu-
ránk minden hívét, hogy Petrich Katalin ^{urát} ~~urát~~ ^{urhölgyet}
nemzeti érdekű tudományos munkájában támogatni szíveskedjék.

Az igazolvány érvényes 1940. év augusztus hó 25. -ig.

Budapest, 1940. évi július hó 3. napján.

S. Kádár László

az Országos Táj- és Népkutató Intézet
ügyvezető igazgatója, egyetemi magántanár.

Rimóc, Tard, Kiskunhalas és Sárpilis néprajzi képei

Petrich Katalin rajztanár, képzőművész hagyatéka a Néprajzi Múzeumban

A Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma 2016-ban vásárolta meg Petrich Katalin rajztanár, festőművész néprajzi vonatkozású hagyatékának egy jelentős részét, amely a néprajzi gyűjtéseken készült vázlatfüzeteket, leveleket, dokumentumokat és a néprajzi gyűjtések hatására született képzőművészeti alkotásokat tartalmazza.¹ Petrich Katalin tevékenysége szorosan összekapcsolódott az 1930-as évek végén kibontakozó falukutató mozgalommal, és személyén keresztül, a megmaradt dokumentumoknak és képzőművészeti alkotásoknak köszönhetően pontosan rekonstruálható, hogy a hagyományos paraszti élet tanulmányozása, kutatása miként épült be egy képzőművész szerteágazó tevékenységébe, amiről helyszíni fotók, rajzok, majd vázlatok és a kész festmények, grafikák tanúskodnak. Petrich Katalin néprajzi vonatkozású hagyatéka azért is különleges gyarapodásnak számít, mert lánya, Petneki Katalin részletesen feldolgozta életútját a családi emlékezet és a rendelkezésre álló dokumentumok alapján. Ez a tanulmány a formált feldolgozás olvasható ezen bevezető után. A feldolgozás és a dokumentumok egy ritka, személyes megélés és tapasztalat perspektívájából mutatják, hogy miként zajlottak a mindennapokban, az 1930–1940-es években a képzőművészeti alkotótáborok, a legendás táj- és népkutató táborok, vagy hogy miként élte meg a falusi kultúrával való találkozást egy frissen végzett városi értelmiségi képzőművész.

Petrich Katalin – mint Petneki Katalin írásából is kiderül – a mohácsi alkotótábort követően mesterét, Glatz Oszkárt követve, az ő hatására ment inspirációt, témát keresni a korszakban nagyon divatos, felkapott palóc településre, Rimócra, majd 1937-ben már saját elhatározásból és olvasmányainak hatására Tardra. A paraszti kultúra iránti érdeklődése előadások hallgatásával és a korszak néprajzi-szociográfiai könyveinek olvasásával párosult. Sőt rögtön bekapcsolódott a Györfy István vezetésével alakított Táj- és Népkutató Központ munkájába, amelynek célja éppen a paraszti-vidéki kultúrának minden romantikus szemlélettől mentes megismertetése volt, valós tapasztalatok alapján többek között a budapesti egyetemi ifjúsággal (GYÖRFFY 1939; GRANASZTÓI 2009; KÓSA 1982; PALÁDI-KOVÁCS 2002).

Petrich Katalin részt vett 1939 nyarán az első, Györfy István közreműködésével szervezett tábor munkájában is Kiskunhalason. Ő is, mint a tábor többi résztvevője néhány napot egy Halas környéki tanyán töltött, ahol fotózott, rajzolt. A kiskunhalasi tábor résztvevői által készített fényképek elkallódtak, így különösen nagy eszmei értéke van az általa készített képeknek, vázlatfüzetében található rajzoknak. Ennek a tábornak a munkájába csak részlegesen kapcsolódhatott be, neve nem szerepel a résztvevők listáján.

Egy évvel később a sárpilisi kutatótábor tagjai között viszont már ott találjuk Kresz Mária, Kovács Ágnes és Majláth Jolán társaságában. Ez volt a különleges „női tábor”, amelyet csak fiatal egyetemista lányok, kutatók alkottak. Újváriné Kerékgyártó Adrienne volt a tábor egyik szervezője, aki egyben a képzőművészeti egyetemet végzettek vagy hallgatókat hívta a „népkutató táborokba” azzal a céllal, hogy rajzokon, akvarelleken minél alaposabban örökössék meg a látottakat, például a tárgyi kultúrát, a népviseletet. Kifejezetten művészeti táborokat is szervezett többek között Csíkménaságba (1941–1942) vagy Bácsjózseffalvára (bácskai táj- és népkutató tábor). Az utóbbi táborba is hívták Petrich Katalint, de tanári munkája miatt feltehetően már nem ment el.

Kresz Mária visszaemlékezésében a táj- és népkutató mozgalom kapcsán kiemelte Györffy István szemléletformáló szerepét, aki a társadalomkutatásra is nagy hangsúlyt fektetett. Az előkészítő-felkészítő órákon szociográfiai képzést is kaptak a résztvevők 1939-ben vagy az 1940-es évek elején, amelyet Mády Zoltán tartott (KRESZ 1986. 29, 30). Györffy István váratlan halála után 1939-ben Mády Zoltán készítette fel a táborok résztvevőit a kutatási feladatokra. Ekkor ismerkedtek meg a falvak társadalmi, gazdasági, néprajzi sajátosságaival.

Mády Zoltán a sárpilisi tábor munkájában is aktívan részt vett, ő szerkesztett a tábor kutatásainak eredményeiből 1941-ben egy kötetet *Tanulmányok egy sárközi falu társadalmából* címmel (MÁDY 1941). Ebben a tábor céljairól, sajátosságairól is említést tesz:

„A kísérletnek – hiszen a társadalomkutatás történetében nem ismerünk hasonló összetételű csoport munkálkodására példát – elsősorban nevelői célja volt: megismertetni a résztvevőkkel a magyar népeletet, egy nehéz kérdésekkel ugyancsak telített táj, illetve falu társadalmának tanulmányozása közben. [...] A csoport tagjai elsősorban olyan kérdésekkel foglalkoztak, amelyek iránt a női lélek fogékonyabb és a nő szem érzékenyebb: a gyermekek iskolai és iskolán kívüli életével, a nagyleányok és asszonyok társadalmával, a női viselettel és népművészettel stb.” (MÁDY 1941. 3.)

A kutatócsapat tagjai szorosan együttműködve dolgoztak, bár szétszórtnak laktak a faluban családoknál, és aktívan részt vettek a falu mindennapi életében. A kutatótáborban keletkezett gyűjtési naplók és fényképek többsége a tábort ekkor már szervező Államtudományi Intézetbe, majd onnan a teljes anyag 1949-ben a Néprajzi Múzeumba került. Petrich Katalinnak közel nyolcvan sárpilisi fényképfelvétele található a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteményében, és egy vázlatfüzete a kéziratgyűjteményben.² Ezt egészítik ki a hagyatékból származó dokumentumok, fényképek. Kovács Ágnesen kívül csak ő fényképezett Sárpilisen. Képeinek tematikája változatos, de a táborban kutatott témák hangsúlyosan megjelennek, mint a gyerekjáték, a hintázás, a „bandázás”, a lányok viselete, anyák és gyerekeik, másrészt a falu életének, épített környezetének sorozatai a Dunával, lakóházakkal, a mosás, a szántás, a törekszedés stb. Petrich Katalin készítette a tábor résztvevőiről fennmaradt csoportképet is.³

A Mády Zoltán szerkesztette kötetben csak az egyes tanulmányok címlapján található egy-egy nyitó fénykép (összesen négy darab), amelyek közül egy, *A nevelés Sárpilisen* című tanulmány (Zentai Etelka) első oldalán a helyi bíró kisfiát, Szőke Pityut ábrázoló kép biztosan Petrich Katalin felvétele (MÁDY 1941. 39). Rajzai egy másik, Kerékgyártó Adrienne által készített kiadványban jelentek volna meg, de ennek kézírata sem lelhető fel napjainkban.

Petrich Katalin hagyatéka különösen értékes a Néprajzi Múzeum számára, mert megismerhetővé válnak egy személyes élettörténeten és annak dokumentumain keresztül az 1930–1940-es évek falukutató mozgalmában részt vevő fiatal egyetemisták motivációi, tevékenysége és a mozgalom szemléletformáló hatása. (1. kép)

² F 267973–268012, 268043–268075, NM EA 7768.

³ NM F 267986.

Irodalom

GRANASZTÓI Péter

2009 Tanyai naplók, 1939. július. I. Táj- és Népkutató Tábor, Kiskunhalas. Korall 35 sz. 99–140.

GYÖRFFY István

1939 A néphagyomány és nemzeti művelődés. Budapest, Egyetemi Néprajzi Intézet. (A magyar táj- és népismeret könyvtára, 1.)

KÓSA László

1982 Táj- és Népkutató Központ. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon 5. Budapest, Akadémiai Kiadó, 146–147.

KRESZ Mária

1986 Mi lesz a nagy értékű anyag sorsa? Honismeret, 14. évf. 3. sz. 29–30.

MÁDY Zoltán

1941 Bevezető. In MÁDY Zoltán (szerk.): Tanulmányok egy sárközi falu társadalmából. Budapest, Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya, 3–6.

MÁDY Zoltán (szerk.)

1941 Tanulmányok egy sárközi falu társadalmából. Budapest, Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

2002 Társadalomtudományok és a falukutatás. In uő: Tárgyunk az időben. Debrecen, Ethnica, 19–40.

Festészet és falukutató

Petrich Katalin néprajzi kutatásai az 1930–1940-es években

Jelen tanulmányban édesanyám, Petneki Jenőné született Petrich Katalin (1908–1987) hagyatékában megmaradt dokumentumok (levelek, naplók, fotók, rajzok) alapján az 1930–1940-es években végzett falukutató tevékenységének történetét kívánom bemutatni. Azt, ahogy egy képzőművészeti főiskolát végzett, polgári családból származó festőművész művésztelepeken, önálló tanulmányútjain és végül szervezett kutatások formájában megéli, tanulmányozza a falusi életet, ábrázolja, dokumentálja a paraszti kultúrát, és a látottakat folyamatosan beépíti művészi munkásságába.

Főiskolai tanulmányok és művésztelepek

Petrich Katalin, akit otthon mindenki Katónak hívott, és ő is így használta a nevét, 1908. október 20-án született egy budai polgári családban.¹ Már gyermekkorában nagyon jól rajzolt, így az elemi, majd a polgári iskola elvégzése után a Fővárosi Iparrajziskolába ment grafika szakra. 1928-ban a Képzőművészeti Főiskolára jelentkezett Glatz Oszkár² osztályába. Glatz egyénisége pozitívan hatott rá – minden bizonnyal jól tudta tanítványait lelkesíteni. Már az első év végén, 1929-ben Sopronba művésztelepre kerülhettek az ifjú növendékek. Itt próbálhatták ki magukat, kereshettek kedvükre való témákat. Petrich Kató eleinte statikus képeket készített a városról, régi, boltíves udvarokról, az Ikva patak partjáról, Sopron és Bánfalva utcáiról. Ám amikor átköltöztek Brennbergbányára, képein már emberábrázolás is szerepelt: nemcsak a művésztelepen rajzoló kollégái jelentek meg, hanem a bányánál dolgozó emberek is.

A két következő művésztelep Mohácson volt 1931 és 1932 nyarán, amelyen néhány művésztársával vett részt. Ebben a Duna-parti kisvárosban váltak számára meghatározó élménnyé a népviseletben járó asszonyok, emberek. A színes viselet nagy benyomást tehetett rá, mert ekkor kezdett el gyűjteni mellényeket, főkötőket, hímzett szalagokat stb. És a népviseletben járó sokárok kerültek képeinek középpontjába. 1931. július 23-án hazaküldött levelében a munkájáról így számolt be:

„[...] Ma végre volt modellünk, egy kis sokác lány, de az eszemadták nagyon drágán adják magukat, 70 fillért ígértünk egy délelőtre, s ma délután már beállított a mamája, hogy az kevés,

1. kép. Petrich Kató és Rohacsek Anni festik a modellt ülő kislányt, Maricát Mohács, 1931

Ismeretlen fényképész felvétele, fekete-fehér pozitív, 9x6,5 cm
Magántulajdon

¹ Édesanyja német származású, református budai polgári család legidősebb lánya, Jurány Katalin (1887–1932). Az édesapa, Petrich Gyula (1872–1962) vidéki katolikus családból származott, a Calderoni cégnél kereskedőinasból lett a tanszerosztály vezetője, majd 1927-ben megalapította saját tanszerüzletét.

² Glatz Oszkár (1875–1958) festőművész, 1912–1938 között a Képzőművészeti Főiskola tanára.

ők szegények, másutt jobban kereshet, ha többet nem adhatunk, akkor holnap nem jön. Most elkezdtem egy nagy vásznat, ez nagy méreg, hát kénytelenek vagyunk 3 napra 4 pengőt adni. Ez személyenként és naponként 45 fillér, hát nem túl sok.” (1. kép.)

1931 nyarán nagy ünnepségek voltak Mohácson, mivel tíz éve volt annak, hogy felszabadult a város a szerb megszállás alól. Ennek emlékére egy nagyobb kiállítást rendeztek. Ennek keretében a Korona Szálló-ban állították ki a festőművész-növendékek képeit is. Petrich Kató 1931. szeptember 2-án kelt levelében számolt be a kiállításról:

„[...] Akkor nyílt meg a kiállítás is a megszállási anyagból és ugyanott br. Nyáry Albert, a magyar–lengyel szövetség elnöke is állított ki egy pár – hogy úgy mondjam – festményt 60–300 pengőig. Persze egy se kelt el. Anni csinált 10 kis pasztellt sokác alakokkal, Manka³ egyet, én hármat, csak ripsz-ropsz, és kiállítottuk Nyári mellé 2, 3, 4 és 5 pengős árban. Én kettőt (egy-egy sokác menyecske) 2-ért, egyet háromért tettem ki. Vasárnap zárult és Kazi⁴ mondta, hogy csak egy kelt el, az is az én 3 pengősöm. A pécsi múzeum vette meg.⁵ [...] Sokác legény iszik egy bendisből, egy menyecske előtte áll.”

A festőművész-növendékeknek annyira tetszett a sokác viselet, hogy természetesen felpróbálták a díszesen hímzett ruhákat (2. kép).

Mohácsról 1932. augusztus 24-én hazaküldött levelében konkrét képet is megemlít: „Ebéd után festettem az óvodában a szövőasszonyos képeken egész 6-ig. Utána ecsetmosás, ez a legunalmasabb.”

A főiskolai évek alatt több művésztelepen már nem vett részt, mivel édesanyja 1932-ben súlyos betegségben negyvenöt évesen elhunyt. Megözvegyült apja és két fivére pedig igényelték jelenlétét. 1934-ben diplomázott a Képzőművészeti Főiskolán, ahol középiskolai rajztanári oklevelet szerzett.

Diploma után: tanulmányutak vidéken

Mielőtt elfoglalta volna első (helyettes) tanári állását, 1934 nyarán újra művésztelepre ment rajzolni, festeni, ezúttal Pécsre. A művésztelep központja Pécssett volt, a Makár utca 32.-ben található elemi iskolában⁶, de egy közeli faluban, Kökényben is sok időt töltöttek. A művésztelep körülményeiről a már korábban odaérkezett barátnője, Dirmayer Marianne ezt írta 1934 júliusában:

„[...] Hát tudod, most vasárnap d.e. van, és Pécs igen szép, szebb, mint gondoltam. De Kökény mégis sokkal szebb. Tudod, ott is van hegy és sok girbe-görbe utcácska, sok templom, rengeteg háztető, a kémények mellett cicákkal. És a székesegyház kívülről! Belül is szép, de igazán úgy örülök itt ennek az egésznek, s különösen most, szinte nem is vagyok egészen magamnál. [...] Ha látnád azokat a gyönyörű finom fehér fejdíszes Holbein-fejeket! A fiatalok is szépek. De az öregek!

Csodásak. Látni kell. Minden arc egy művészi élmény – nem csoda, hogy az ember egész lázba jön tőlük. [...] Végigjártuk az egész falut, egy embert dudáltattunk, valami bús melódiát játszott, egy nagyon kedves sokác legény kalauzolt. 2-kor kezdődött a tánc a csárdában. Külön a lányok, s külön a legények egy nagy körbe összefogódnak, s halálosan komolyan lépegetnek, valami különös ritmusa van az egésznek, nem volt könnyű megtanulni, de a Lenke⁷ be akart állni a lányok közé és kidobták. Hát csak nem fognak konkurenciát megtúrni. Édes a fejdíszük a fiataloknak. Hát még a hajviseletük, direkt művészi. A hajukat szappannal ragasztják

3 Dirmayer Marianne, szintén festőművész-növendék Glatz Oszkár-nál és barátjánál.

4 Dr. vitéz Horváth Kázmér (1893–1973) jogász, abban az időben Mohács aljegyzője, egyben a művésztelep „telepatyja” és az ünnepségek fő szervezője volt.

5 A pécsi múzeum ma (2016) nem tud a képről.

6 Ma ez az épület az Alkotmány utca 38., a Pécsi Tudományegyetem 1. számú gyakorló általános iskolája.

7 Undi Lenke (1928–1933 között a Képzőművészeti Főiskola hallgatója volt).

2. kép. Petrich Kató, Rohacsék Anni és Dirmayer Marianne sokác népviseletben
Mohács, 1931

Ismeretlen fényképész felvétele, fekete-fehér pozitív, 7x6 cm
Néprajzi Múzeum, ÁEA 21/2016_1

le. Képzeld el, kékbe játszó fekete haj, kint az egész homlok, én nem jól rajzoltam. A fejdísz (pocelica) is magasabb valamivel. Fekete selyem teljesen az archoz, ill. a fejhez simul, s az arcnál egy vékony sárga sáv – gyönyörű fej – az öregeké kivétel nélkül fehér – különben kár lerajzolni, mert így csak elmegy a kedve tőle.”

Petrich Kató kökényi élményeiről augusztus 29-én kelt levelében így számolt be az otthoniaknak:

„[...] Már egészen itthon vagyok Kökényben, és sokkal jobban tetszik, mint mikor először láttam. Nagy dombok, tehének, csuda zöld kaszálók, benne kék inges, fehér gatyás figurák, fűzfák – a másik oldalon erdő, fenyőillat, dombtető és messze kilátás Pécsre, a Zengőre. Aztán sokácok, a menyecskék az érdekes magas fejdíszükkel, tarkán, az öregek fehér-feketében és a kislányok frizurája! Az valami borzasztó! Egyszer a héten, vasárnap lesznek megfésülve, de akkor nagyon – 25 ágú széles copfban van feltűzve a hajuk.”

A kökényi művésztelepről azonban nemcsak a levelek tudósítanak, hanem a helyi lapok is:

„[...] A művésztelep tagjai közül váltakozó létszámmal laknak itt fiúk és lányok. Egy-két hetet itt töltenek a remek kökényi völgyben. Élvezve és megörököltve a táj

3. kép. Hímzés minta alapú kézimunka-terv
Petrich Katalin vázlatfüzetéből
Pécs, 1934
tusrajz, 20,5 × 16 cm
Néprajzi Múzeum, ÁEA 2016_2

4. kép. Mise a templomban
Észak-Magyarország, 1934
Petrich Katalin felvétele, fekete-fehér pozitív, 9 × 6,5 cm
Néprajzi Múzeum ÁEA 21/2016_3

5. kép. Templomajtóban térdeplő asszonyok

Észak-Magyarország, 1934

Petrich Katalin vázlata, ceruzarajz, 15 × 11 cm

Néprajzi Múzeum ÁEA 21/2016_4

6. kép. Templomban térdeplő asszonyok

Észak-Magyarország, 1935 körül

Petrich Katalin festménye, jelezve PK., pasztell, 28 × 39 cm

Néprajzi Múzeum ÁEA 21/2016_5

szépségeit és a festői viseletű sokác lakókat. Jelenleg csak négyen tartózkodnak kint: Dirmayer Marian, Petrich Kató, Rohacsek Anni⁸ és a Pécssett jól ismert Döbrentei Gábor, a telep vezetője.” (GEISZLER 1934. 7.)

Egy hónappal később, szeptember 30-án pedig beszámoló jelent meg a lapban a művésztelep lakóinak alkotásaiból nyílt kiállításról.¹⁰ Mindenkiről ír egy-két mondatot az ismeretlen szerző. Petrich Katóról a következőket írta:

„Petrich Kató szeretettel tolmácsolja festői élményeit impresszionista felfogással, nagy természet-szeretetről tanúskodva. Különösen finom színben és rajzban egyaránt »Pista« című képe. A »Szüret« igen szép és közvetlen.”¹¹

Petrich Kató a pécsi művésztelepről szinte azonnal első munkahelyére, Kőszegre ment, ahol helyettes rajztanárként és internátusi nevelőként dolgozott egy tanévet a Gyurácz Ferenc Evangélikus Leánylíceumban. Rajz mellett még kézimunkát is tanított. Erről a következőket tudhatjuk meg az iskola évkönyvéből:

„A kézimunka az I.–IV. osztályok rendkívüli tárgya volt, heti 2-2 órában. A kézimunka tanításában a középiskolai tantervhez ragaszkodott. Ennek keretén belül határozott célkitűzése az

8 Rohacsek Anna (1904–1953, 1940-tól Martinszky Jánosné), festőművész-növendék, Petrich Kató barátnője.

9 Gábor Geiszler Emil (1911–1998) festőművész, a művésztelep egyik résztvevője is volt.

10 Dunántúl, 1934. szeptember 30. „A képzőművészeti főiskola pécsi művésztelepének kiállítását szombaton nyitották meg”. Itt az összes résztvevő nevét felsorolták már: első helyen a telep vezetője, Döbrentei Gábor szerepel, utána Rohacsek Anni, majd Heil Ferenc, Dirmayer Marianne, Gábor Geiszler Emil, Gyarmathy Tihamér, Petrich Kató, Kele Sándor, Boros Ila, Domján Ilus.

11 Az itt megemlített képek sorsáról nem tudunk.

7. kép. Mise a templomban

Észak-Magyarország, 1935 körül

Petrich Katalin festménye, pasztellkréta, 40 × 39 cm

Néprajzi Múzeum, ÁEA 21/2016_6

volt, hogy megismertesse a tanulókat a magyar népművészet formavilágával, hogy a különböző magyar vidékek népművészetét felismerje, s midőn ezekben már otthon érzi magát, önállóan, hamisítatlan magyaros stílusban tervezhessen. Olyan feladatokon dolgoztak a növendékek, amelyeken alkalmuk volt ízlésüket, tervező képességüket kibontani, fejleszteni és emellett a rendes és pontos munkát a szabásban és varrásban megszokni. Így többek között az I. osztály saját készítésű horgolt betétet, a II. osztály sárközi hímzéssel tervezett kiegészítést készített. A III. osztály a rajzterem függönyeit varrta magatervezte rátétdíszítéssel, a IV. osztály növendékei magyaros blúzt, mellényt varrtak és hímeztek, stb.” (ARATÓ 1935. 78; 3. kép.)

Kőszegi állását azonban nem hosszabbították meg. 1935 nyarán Nógrád megyébe ment festői témákat keresni. Ez minden bizonnyal Glatz Oszkár hatása, hiszen a Mester rendszeresen Bujákra ment dolgozni. Petrich Kató azonban nem akart a Mester terhére lenni, így egy másik nógrádi falut választott, Rimócot. Apja ugyanis ezt írta július 18-án: „Lám, a Dirmayer meg Bujákon van, ott, ahol a Mester, amely nagyon szép legyen, de te a mester miatt nem akartál menni.” 1935. július 23-án nyílt lapot küldött haza apjának és testvéreinek Rimócról. Ebben a következőt említi meg: „Vasárnap a templomban – pompásan nézett ki a nép – a lányok alig férnek be a templomajtón. A jövő vasárnap Pestre készülő bokrétságok próbálnak.”

Itt készülhettek a sokszoknyás alakokkal ábrázolt templombelső (4–7. kép). A képekről megállapítható, hogy a bejárat felől, illetve a karzatról készültek. Erre következtetni lehet a bátyjának, Petrich Ferencnek¹² írt augusztus 11-i leveléből is:

12 Petrich Ferenc (1905–1982).

8. kép. Petrich Kató rimóci népviseletben

Rimóc, 1935

Ismeretlen fényképész felvétele, pozitív kép, 9 × 6 cm

Néprajzi Múzeum, ÁEA 21/2016_7

„[...] A legnagyobb újságot most írom. Esik. Eső. És azért is ülök most itthon, vasárnap délelőtt, mert templomba készültem, de alig léptem ki az ajtón, elcsúsztam a sárban és ameddig lepucolkodtam, hát a beharangozó is elmúlt, későn meg nem szeretek menni, mert az borzasztó feltűnő, vagy egy rokolyatengeren kell keresztültörtetni a menyecskék közt, vagy ha a kórusra mennék fel, akkor a térdeplő atyafiak között keltek megbotránkozást.”

A sokszoknyás viseletet persze ő is felpróbálta, amelyben le is fényképezték. Csak azon sajnálkozott, hogy a fénykép nem színes. Az egyik fotó hátoldalára ezt írta: „Mint a képen látható, az ember nem tarthat Rimócon fogyókúrárt. És kár, hogy a piros csizmám nem látszik. Ruha és fejkendő májszínű (lila) selyem, elől nagy fekete kötény.”

Egy másik példány hátoldalán pedig ez áll: „De nem látni a májszínt, amiből a szoknyám és fejkendőm van. Ami oldalt kilátszik, az gyöngyös fékető. Igazán fájn volt. 11 szoknya. És: piros csizma!” (8. kép.)

Az egyik vázlatfüzetében együtt szerepelnek Kőszegen készített rajzok és rimóci képek. Kőszegre van egyértelmű utalás, Rimócot inkább a teljesen más jellegű témák különböztetik meg: míg Kőszegen az iskola, a tanulók és esetleg kolléganők szerepelnek a vázlatokon, illetve olyan városias jelenetek, mint a teniszezés, úgy a többi képen a paraszti élet momentumai jelennek meg. A rimóci képeken már érzékelhető, hogy kezd túllépni mestere falusi zsánerképstílusán és inkább a színek és formák harmóniáját kereste. Az eddigi leveleiből leginkább arról számolt be, hogy milyen körülmények között élt falun. Ám arra is felfigyelt, hogy a falusiaknak mi tűnik fel, egyre jobban kezdte érdekelni a falu élete. Mivel hiábavalónak tűnt az álláskeresés, egyedi grafikai megbízásokból próbált némi pénzt keresni, szabadidejét pedig tanulmányutakra fordította.

A falusi élet iránti tudatos érdeklődés

1937 augusztusában Matyóföldre, Tardra ment, ahol (levelezése alapján) szeptember közepéig Molnár Pál bíró címén volt elérhető. Itt kívánt képeket készíteni. A szállást a helyi tanító, Novothny László szerezte:

„Mélyen Tisztelt Tanárnő!

Bocsánatot kell kérjek, hogy ilyen késve válaszolok levelére, de nem voltam itthon s nem tudtam az ügyben intézkedni. Tegnap elintéztem a dolgot.

Van egy tiszta, bútorozott, padlós szoba külön bejárattal, három oldalról kap világitást. Ugyanott lehet kapni tejet, gyümölcsöt. A ház Molnár Pál községi bíróa, aki egy hétre kb. 5 P-t kér érte. Jövet Mezőkövesden kell leszállni a vonatról, azonban ott nem jó kocsit fogadni, mert drága, ellenben tessék írni a leendő házigazdának, ő ki fog menni az állomásra, csak azt tudja, hogy mikorra kell!

Molnár Pál a falu legtekintélyesebb gazdája, becsületes, jó gondolkodású ember, gyermek a háznál nincs, s nyugodtan lehet majd dolgozni. Nőtlen koromban én is abban a lakásban laktam három évig.

A lakás a falu közepén van, azt hiszem, a legteljesebb mértékben meg lesz vele elégedve.

Szíves értesítését kérem, hogy jó lesz-e? Mikor jön? Jó lenne, ha még ebben a hónapban, ugyanis én augusztus 2.-án fegyvergyakorlatra fogok bevonulni, s ha netán valamire szüksége lenne, úgy augusztusban nem tudok segítségére lenni.

Szíves válaszát várva, vagyok tisztelettel

T. 937. júl. 23.

Novothny László tanító”

Azért annyira nem lehetett jó az a szállás. A körülményekről leginkább a nagyapjának¹³ írt leveleiben számolt be őszintén. 1937. augusztus 11-én kelt levelében így ír:

„[...] A Pulex irritans¹⁴ hadak ma éjjel újabb támadást intéztek, minden óvintézkedések dacára – 2 járőrt kivégeztem, a harmadik túszt meg-

13 Id. Jurány Henrik.

14 Bolha.

szökött, valósággal a körmeim közül, és félóránként guerilla-hadjáratot intézett a »Kata«-lán¹⁵ erődök ellen. Már igazán kezd a dolog unalmasan kihúzódni, mint a spanyol háború – hála Isten, ez kevésbé veszélyes – mein einziger Trost.¹⁶ Máskülönben egy másik Brehm-kötetből is vannak lakótársaim, bár nem oly közvetlenek, mint Pulexék – nem mutatkoznak, csak hallatják magukat: Miki egérék cincognak és kaparásznak a fal mentén – még nem jöttek elő, de nagyon hallani, ahogy szaladgálnak a fal mögött.

Igazán alig tudom összeszedni gondolataimat – a »békés falusi csend« majd megőrjít – akár a Nagykörút forgatagában írnék. Kutya ugat, emberek kiabálnak, disznó rőfög, s mindezt túlversenyzik a libák és kacsák – egyiknek csúnyább a hangja, mint a másiknak, s oly intenzív!”

Mivel nem volt jövedelme, nagyon takarékosan élt, például nem evett rendszeresen főtt ételt. Apjának augusztus 6-án kelt levelében erről így számolt be:

„[...] A tanítónéval megegyeztem, hogy néha, előzetes bejelentésre kapok nála ebédet, azaz átküldi – miután érdeklődtem nála, hogy nem e tud valakit, akinél ehetnék néha, ha rendesebb főtt ételt kívánok, szóval 80 fillérért tőle kosztolok néha – már kétszer idáig – de igazán jó, és annyi, hogy vacsorára is bőven marad.”

Amúgy az otthonról küldött csomagokból étkezett, amelyek többnyire kekszeket és konzerveket tartalmaztak. A nagypapa csomagban küldött borjúpörkölt-konzervet, újságot, légyapapírt és ecseteket, amelyek a szeretet „látható jelei” voltak. És nyilván rengeteg légy volt a szobában. Augusztus 19-én kelt saját készítésű képeslapon (9. kép) így írt nagypapjának:

„Édes Nagypapa!

Túldoldali kép illusztrálni akarja a falusi élet előnyeit és hátrányait. Előny: az emberre jó szívvel gondolnak odahaza, sőt, ennek látható jeleit is adják; a hátrányok elég szembetűnőek, de mit se vonnak le a »látható jelek« élvezetéből, s az ezekért járó köszönet őszinteségéből.”

A levelekben kitért arra is, hogy mi fogta meg ott festői szempontból, illetve hogy mitől függ, hogy mit sikerül megfestenie. Leginkább avval volt gondja, hogy miképp kapjon modellt a képehez, mert fizetni érte nem tudott, így csak önkéntes modellre gondolhatott. Augusztus 6-i levelében apjának így ír: „[...] Idáig még inkább rajzoltam, skicceltem, szeretnék már festeni, csak ne lenne oly nehéz mindig modellt kapni, folyton dolguk van.”

Apjának írt augusztus 30-i levelében már biztos abban, hogy ősztől nem lesz állása, ezért még egy kicsit maradna, mert szép idő várható, és benne van a munkában.

„[...] Olyan szép volt a múltkor is az ég csodaszép fehér felhőkkel és elmentem akvarellezni az erdők felé, ahonnan messze látni hegyekre, mezőkre – és majd megpukkadtam, amikor észrevettem, hogy mindent hoztam, csak az akvarelltömböt hagytam otthon, amire fessek. Így hát nagy mérgemben egy kló-papírra voltam kénytelen vázlatot csinálni a szép tájról.”

9. kép. Tardi szobarészlet

Tard, 1937

Petrich Katalin rajza, tusrajz levelezőlapon,
15 × 10 cm

Néprajzi Múzeum, ÁEA 21/2016_8

15 Szójáték és egyben utalás a spanyol polgárháború híreire.

16 Magyarul: egyetlen vigaszom.

10. kép. Petrich Kató tardi népviseletben

Tard, 1937

Ismeretlen fényképész felvétele, pozitív kép, 8 × 6 cm

Néprajzi Múzeum, ÁEA 21/2016_9

11. kép. Tardi menyecske a rokkánál

Tard, 1937

Petrich Katalin festménye, barna papír, pasztellkréta, 32 × 46 cm

Néprajzi Múzeum, ÁEA 21/2016_10

Apja már másnap válaszolt neki, többek között ezt: „Ha most jobban tudsz modellt kapni és jobban festeni, csak maradj nyugodtan akár még egy hétig.”

Szeptember 7-én munkájáról számolt be:

„[...] Jelenleg legjobban örülök ez asszonynak, akihez most megyek festeni, 8-ra vár. Tegnap kezdtem el és még semmit se esett olyan jól festeni, mint őt. Sajnálom, hogy nem nagyobbban kezdtem el – és nem előbb akadtam rá. Igaz, hogy csak most kezdődik az az idő, mikor egy kicsit inkább ráérnek. Glatz mester írta (miután én írtam neki egy lapot Bujákra), hogy nem érti, hogy nem lehet modellt kapni, pénzért, napszáért. Csakhogy én nem sok modellt pénzt költöttem, inkább fénykép meg cukor fejében tudtam egy-két órára megkapni, akit festettem. A ruha-csere akció nem vált be¹⁷ – miután nem az a nyomorult Tard ez, ahogy képzeltem, s itt még a legszegényebb nő is néz arra, hogy a lityája hogy van fodrozva, stb.”

Ez a levél még beszámol arról is, hogy kipróbálta, milyen igazi népi ruhába öltözve lenni. Erről az akcióról fénykép is készült (10. kép).

„[...] Vasárnap »nehéz« napom volt, tardi menyecskének voltam öltözve egész nap, ami ugyancsak súlyos tehertétel volt a derekamra

¹⁷ Nyilván pesti, városi használt ruhát gondolt volna odaadni, mert a pesti modelleknel ez működött.

nézve, far-szoknyákkal és egyebekkel. De általános vélemény szerint sokkal jobban áll, mint a »slafrok«. Nagyon mulattam, hogy nem ismertek mindjárt fel és rettenően néztek, hogy ki ez az ismeretlen menyecske – mert ők minden születendő gyereket is ismernek. Na, majd fényképen meglátjuk, minő.”

A rokkánál ülő menyecske képe is Tardon készülhetett (11. kép).

Az itt töltött idő nemcsak Petrich Katóban hagyott mély benyomásokat, az ottani emberek is megkedvelték őt. Ennek bizonyítéka az a mintegy tucatnyi levél, amelyet tardiak, elsősorban Novák Andrásné Margit írt neki. Margit tagja volt a helyi Gyöngyösbokréta néptáncgyűttesnek, s így többször is járt velük Budapesten. A levelekből az is kitűnik, hogy nemcsak rajzolta az embereket, hanem kikérdezte, sőt énekellette is őket. (Hogy ennek mi volt a motivációja, nem derült ki.) Margit is többször énekelhetett neki, a levelekben pedig népdalok szövegét írta le, s azon sajnálkozott, hogy nem adhatja melléje a dallamot. Lehetséges, hogy fonográfot használt a hangfelvételekhez – édesapjának volt ilyen készüléke. A levelek hangvétele igen jósaos, szertetteljes, a kézírás iskolás, bár a helyesírást erősen nélkülözi. Sajnos a dátumok is hiányoznak, így csak a boríték pecsétjéről – ha egyáltalán az még megvan, vagy olvasható – és a tartalomból következtethetünk, hogy mikor írhatta. 1938-ban egész évben érkeztek levelek, lapok Tardról. Tartalma alapján ez lehetett az első levél hazautazása után:

„Kedves nacsága.

elsetecik gondolni milyen volt az öröm amikor a hozánkküldöt lapot megkaptuk demég nagyob lettvolna ha azt tecet volna írni hogy bíró úr tesék a szekeret küldení mert megyek vissza, kedves nacsága csak azt a pánapot vártavolna meg míg a szüret tartot, mert lese lehet írni ami a szüreten volt, az öreg pásztor becsípet a jó bortól és mindig danolt [...].”

Margit Petrich Kató szállásadója, Molnár Pál bíró nevében is írt néhányszor, mert a kézírás azonos. Egy 1939. december 3-án lepecsételt levélben Margit beszámolt a gyöngyösbokréta-csoport kassai bemutatkozásáról, és emlegette, hogy milyen jó volt, hogy a „nacsága” korábban mesélt Kassáról, hogy ott mi mindent lehet látni:

„[...] az egész család meg láta Kassát, voltunk a dómba és a rákóci fejedelem sírjánál [...] november 11dikén a gyöngyös bokréta fen volt kassán, voltunk 15öten avezetövel, az pedig Édes apám volt, mert Novotni tanító úrnak be kelet meni katonának, így édes apámat bírta meg a bokréta vezetésével [...].”

Néhány szót kell ejteni arról is, hogy mi lehetett annak hátterében, hogy tanulmányútjának célja ebben az évben pont Tard volt. Nem sokkal korábban, 1936-ban jelent meg ugyanis Szabó Zoltán *A tardi helyzet – cifra nyomorúság* című szociográfiai tanulmánya a Cserépfalvi Kiadónál. Szabó Zoltán könyvét ismerte, de Szabó Dezső és Kovács Imre írásai is hatással voltak rá.

Bizonytalan, hogy 1938 vagy 1939 őszén mikortól kapott helyettesítő tanári kinevezést a budapesti Szekeres Margit nyilvános jogú magán-leánygimnáziumában, mert a fennmaradt adatok ellentmondóak. Az iskolaalapító halálával 1940 tavaszán nemcsak az állása, de az iskola is megszűnt. Az iskolai munka mellett az 1939-es és 1940-es naptárja szerint már rendszeres résztvevője volt néprajzi tematikájú előadásoknak, és olvasmányai közé is ezek a témák tartoztak. Például a Belgrád rakparton lévő Turulvárban az alábbi, főleg parasztsággal foglalkozó előadásokat jegyezte fel noteszába:

„február 12. Kovács I: Társadalmi szelekció, Gáspár János dr.: Fordított irányú kiválasztás,

február 19. Barsi Dénes: Parasztkollégium, február 21. Veres Péter: Belső szelekció a parasztságban, Kovács Aladár: Népközeosztály [ez utóbbihoz kis megjegyzést írt:] Nemz. szoc. felszólaló].”

Olvasmányairól is sokat megtudhatunk, például február 18-án Németh László *Kisebbségben* című könyvét olvasta, de forgatta Malonyai Dezső *A magyar nép művészete* című többkötetes művét is. További olvasmányairól egy „*A falukutatás vázlatos irodalma* (Összeállította Hilscher

Zoltán dr.)” című dokumentumból kaphatunk képet. A lista nyolc oldalon tizenegy témacsoportba osztotta a falukutatás irodalmát, ezek némelyike mellett egy pipajel jelezhetette, amit elolvasott.¹⁸

Falukutatás az Országos Táj- és Népkutató Központ keretében

Az előadások hallgatása és a Hilscher (későbbi nevén Mády) Zoltán által összeállított irodalomjegyzék jelezte, hogy Petrich Kató már korai időszakában bekapcsolódott a Táj- és Népkutató Központ által szervezett kutatómunkába, így nem véletlen, hogy tagja volt az első táj- és népkutató tábornak is 1939-ben. A kiskunhalasi nyári kutatómunkáról azonban nem maradt irat a hagyatékban,¹⁹ csak a neki címzett levelekből lehet következtetni a kutatótábor személyes, megélt tapasztalataira. Leginformatívabbak apja levelei, melyeket Kiskunhalasra, Gusztosné címén az Árpád utca 43.-ba küldött. Július 5-én például ezt írta lányának:

„[...] Gondolhatod, hogy én nem vagyok nagyon tájékozva az egész kirándulásod erkölcsi, vagy anyagi hasznát hozó oldalával, de meglepett azon értesítésed, hogy Györfly²⁰ igazgató ajánlatára táplálkozásra vonatkozó adatokat fogsz gyűjteni, és hogy erre vonatkozólag még egy nagy könyvből tanulmányokat is kell csinálnod. Írod, hogy ez rajzolással is lesz egybekötve. Ez utóbbit meg is értem, de a táplálkozásra vonatkozó adatgyűjtés túlmegy már a fantáziámon [...].”

Ma már nehéz kideríteni, hogy itt mely képek készülhettek, mit rajzolt, mert a néprajzi tematikájú rajzokon nem találtam feljegyzést se időpontra, se a helyszínre vonatkozóan, és úgy tűnik, hogy egy-egy rajztömböt Petrich Kató több helyszínen is használt. Az itteni élményekről is csak egy, már Decsről feladott levélben találtam leírást, melynek dátuma 1939. július 16.

„[...] az elbeszéléssel visszamegyek az Alföldre, mert csak szerdán adtam fel egy ripsz-ropsz lapot Halason. T.i. akkor a piacon épp egy kocsit kerestem, amelyikkel kimehetnék egy tanyára. Halasnak óriási kiterjedése van, teleszórva tanyákkal,

ahonnan be szoktak jönni a piacra. Találtam is egy Dudás bácsit meg nénit, akik Szarkás Debeákról jöttek be, s mondták, hogy tudnak szállást adni. Vázlatkönyvvel, fényképezőgéppel meg fogkefével felszerelve ültem fel a kocsijukra és jó másfél órás út után érkeztünk ki a tanyájukra. A szobában a nagy ágyat kaptam én, a másikban az asszony a lányával aludt, az ember az egyik kisfiúval a konyhában, a másik az istállóban. Hát így. Kedves, jó emberek voltak, 5 holddal. A közelben egy juhász tanyázott, a legidillikusabb nomád életformák közt. Homokbuckába vajt „ház”, azaz egy helyiség 2 ágygal, 2 paddal, egy gyerek-kocsival és egy bölcsővel – ami nem sok fekvőhely, tekintve, hogy most várják a 9. gyereket! [12. kép.] Valami 120 saját birkája van. Jó messzire a bukkák közt van a karám, ott voltam egyszer fejésnél [13. kép], és számárháton jöttem vissza, aminek a hatását csak 2 nap múlva éreztem a combjaimon. A vidék tiszta homok, buckákkal, akác és gyönyörű kis nyárfaligetekkel, van szántó- és kukoricaföld is, néhol meg semmi, akár a scheweningeni tengerparton.²¹ Nem messze oda van a kövesút, a Kalocsa–Halas–Szeged autóbuszjárat. Azzal mentem vissza a városba péntek reggel.”

18 Ezek a következők: „Bodor Antal: A falukutatás vezérfonala. (Bp. 1935); Bodor Antal: A honismeret könyve. (Bp. 1935); Le Plai: Munkaviszonyok reformja. (Bp. 1903); Venczel József: A falumunka és az erdélyi falumunkamozgalom. (é. n.); Illyés Gyula: A puszták népe. (Bp. 1938); Kovács Imre: Néma forradalom. (Bp. 1937); Kovács Imre: A kivándorlás. (Bp. 1938); Weis István: A magyar falu. (Bp. 1935); Veres Péter: Számadás. (Bp. 1936); Féja Géza: Viharsarok. (Bp. 1937); Györfly István: Nagykunsági krónika. (Karcag, 1932); Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság. (Bp. 1938); Kós Károly: Kalotaszeg. (1932); Szabó Zoltán: A tardi helyzet. (Bp. 1936); Többen: Elsüllyedt falu a Dunántúl. (Bp. 1936).”

19 A tábor anyaga kutatható a Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményében (ltsz.: EA 7663–7677), valamint GRANASZTÓI Péter (2009) részletesen feldolgozta, és közölt részleteket.

20 Györfly István etnográfus, egyetemi tanár, a Táj- és Népkutató Központ vezetője és a kiskunhalasi tábor egyik szervezője volt.

21 Petrich Kató 1938 nyarán egy hónapos körutazást tett Hollandiában, ekkor járt a holland tengerparton is.

12. kép. Juhász és családja kunyhójuk előtt
Kiskunhalas, 1939

Petrich Katalin felvétele, pozitív kép, 6 × 9 cm
Néprajzi Múzeum, ÁEA 21/2016_11

13. kép. A juhot fejő juhász és a családi hajlék
Kiskunhalas, 1939

Petrich Katalin vázlatfüzetének lapja, tusrajz, 34 × 25 cm
Néprajzi Múzeum, ÁEA 21/2016_12

Ekkor utazott tovább Decsre, Tolna megyébe. Erről szintén az előbbi, július 16-án kelt levélben számol be az otthoniaknak:

„[...] Szombaton 4-kor keltem, 5.10-kor pedig már indultam vonattal. Bajánál át a Dunán, Bátaszéken átszálltam és ½ 10 körül értem ide. A bevált módszer szerint a koffert az állomáson hagytam és bementem a községbe a ref. paphoz. Tiszteletesné és leánya kedvesen segítségemre voltak és mindjárt szereztek egy jó lakást, rendes emberek (polgárok, azaz gazdálkodók) – világos, szőnyeges, fehér lakkozott bútort szobám van, összehasonlíthatatlanul gusztosabb, mint a Gusztos-féle²² – és olcsóbb: 60 fillér naponta.”

Decs melletti falu Sárpilis, amely a helyszíne volt 1940 nyarán az Országos Táj- és Népkutató Intézet sárpilis falukutató táborának, aminek tagja volt Petrich Kató is. Ekkor már hivatalos fényképes igazolványt is kapott²³, amelyet 1940. július 3-án állítottak ki, és augusztus 23-ig szólt. Ebben az igazolványban leírták feladatát is, miszerint „PETRICH KATALIN úrhölgy a dr. gr. Teleki Pál m. kir. miniszterelnök Úr legfőbb irányítása mellett működő Országos Táj- és Népkutató Intézet tagja és az Intézet megbízásából Tolna vármegye területén földrajzi, néprajzi és szociográfiai tanulmányokat végez az Intézet kutatócsoportja keretében.” Egyben felkéri „az egyházi és világi hatóságokat és nemzeti kultúránk minden hívét, hogy Petrich Katalin úrhölgyet nemzeti érdekű tudományos munkájában támogatni szíveskedjék”.

A dokumentum aláírója dr. Kádár László, az Országos Táj- és Népkutató Intézet ügyvezető igazgatója, egyetemi magántanár. Mivel Sárpilisről nem találtam leveleket, ahhoz hogy többet megtudjak erről a tanulmányútról, felkerestem a Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményét.

A sárpilis kutatócsoport a Néprajzi Múzeum archívumában őrzött iratok,²⁴ valamint a hagyatékban fennmaradt fénykép tanúsága szerint csupa nőből állt (14. kép, Petrich Kató sötét ruhában a szélén áll). A fotó hátoldalára csak két személy nevét írta fel Petrich Kató, akik ülnek: Kovács Ágnes és Kresz Panni (Mária). Az archívumban található csoportnaplóból kiderül,²⁵ hogy a kutatótábor 1940. július 26-tól augusztus 15-ig tartott, név szerint a csoport tagjai és fő kutatási témájuk a következők voltak: 1. Kazár Leona (gazdaságföldrajz), csoportvezető tanár, 2. Boruzs Ilona (népnyelv), 3. Kancsár Gizella (szociológia), 4. Kovács Ágnes (táplálkozás), 5. Kresz Mária (Panni; gyermek), 6. Zsigmond Elli és 7. Kovács Erzsébet (serdülő lányok), 8. Petrich Katalin (viselet, rajz). A napló azt is tartalmazza, hogy ki kinél lakott a faluban.

Hogy ott miképp élt, arról nem találtam feljegyzéseket, csupán annyi derül ki, hogy édesapja leveleit Magyar Bálint úr címére küldte. Petrich Kató a munka során rengeteg rajzot és vázlatot készített, részben rajztömbökbe, részben különálló lapokra. Rajzolás közben sokszor beszélgetett modelljeivel, a válaszokat pedig rögtön feljegyezte, többnyire a rajzok mellé, például az étkezési szokásokról is kérdezte az embereket (15. kép).

A különálló lapokról nem volt mindig könnyű megállapítani, hogy hol és mikor készültek. De a jegyzetekkel ellátott rajzokról feltételezhető, hogy vagy Kiskunhalason, illetve Decsen készültek 1939-ben, vagy Sárpilisben 1940-ben. Az itt készült rajzoknak számos hatását érezhetjük Petrich Kató művészi munkáiban. Egyes jelenetek megjelennek fametszeteken és későbbi illusztrációiban is (16. kép).

A táborban folyó munkáról is a csoportnaplóból értesülhetünk. Érkezés után az első délután közösen végigsétáltak a falun, „majd ki-ki a háziakkal ismerkedik. Látogatás a jegyzőnél. Létszám: 8 fő.” Július 31-én Petrich Kató neve mellett ez áll: „Viseletre vonatkozó rajzok.”²⁶

A vázlatfüzet, amelyről bizton állíthatjuk, hogy Sárpilisben vagy környékén, Tolna megyében készült, harminkét rajzot tartalmaz, és még néhány különálló lap is van, amely valószínűleg kiszakadhatott a mappából, de felismerhetően ebbe a körbe tartozik. A vázlatok a paraszti élet megfigyelése közben készültek, szinte filmszerűen, sorozatban, úgy hogy abból egy egész mozdulatsor összerakható (17. kép).²⁷ Ezt pedig fényképek is igazolják, hiszen számos fotót készített, amelyek a rajzokon is megjelennek (18–19. kép).

Bár a legtöbb információ a rajzlapokon szerepel, a hagyatékban található egy olyan beszámoló is, amely-

22 Kiskunhalason Gusztoséknál lakott, erre célóz.

23 Az igazolvány képét lásd Granasztói Péter tanulmányában.

24 Néprajzi Múzeum, kéziratgyűjtemény, ltsz.: EA 4440, 7752–7770.

25 Néprajzi Múzeum, ltsz.: EA 7752.

26 Néprajzi Múzeum, ltsz.: EA 7752.

27 Néprajzi Múzeum, ltsz.: EA 7768.

14. kép. A sárpilis falukutató csoport tagjai, Petrich Katalin sötét ruhában a szélén, akik ülnek: Kovács Ágnes és Kresz Panni (Mária)

Sárpilis, 1940

Petrich Katalin felvétele, 6 × 9 cm-es film

Néprajzi Múzeum, F 267986

15. kép. Szabadkéményes konyha

Sárköz, 1939-1940

Petrich Katalin vázlatfüzetének lapja, tusrajz, 10 × 15 cm

Néprajzi Múzeum, ÁEA

21/2016_13

16. kép. Szabadkéményes konyha

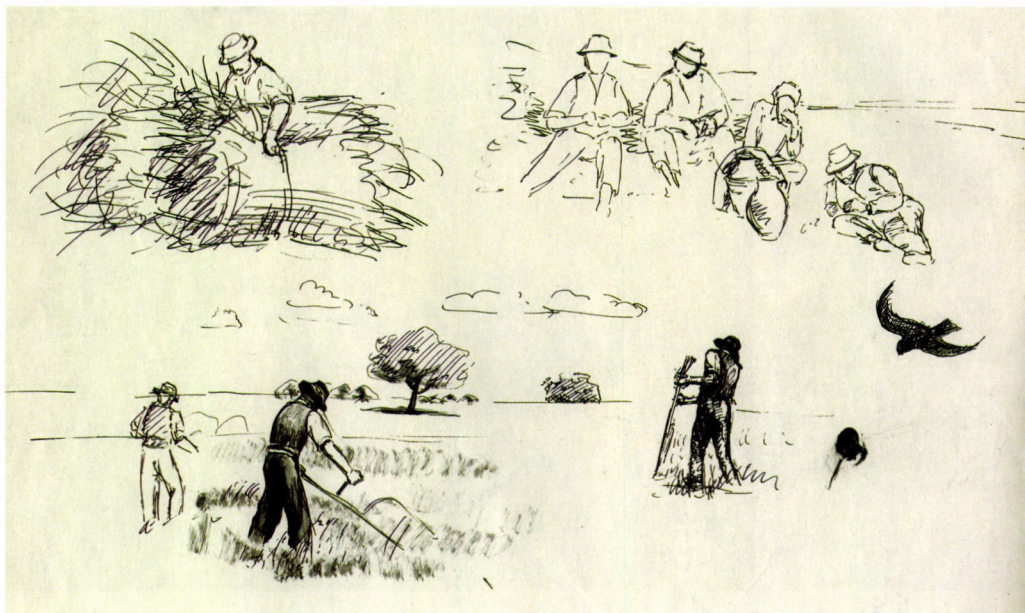
Sárköz, 1939-1940

Petrich Katalin fametszete, 22 × 25,5 cm

Néprajzi Múzeum, ÁEA

23/2016_14

17. kép. Vázlatsor mezőgazdasági munkafolyamatokról

Sárpilis, 1940

Petrich Katalin vázlatfüzetének lapja, tusrajz, 25 × 34 cm

Néprajzi Múzeum, ÁEA 21/2016_15

18. kép. Sarlóval arató asszony

Sárpilis, 1940

Petrich Katalin felvétele, pozitív kép, 9 × 7 cm

Néprajzi Múzeum, ÁEA 21/2016_16

19. kép. Kaszával arató férfi

Sárpilis, 1940

Petrich Katalin felvétele, pozitív kép, 9 × 7 cm

Néprajzi Múzeum, ÁEA 21/2016_17

nek első részében Petrich Kató leírta, amit hallott, majd zárójelben saját kommentárját fűzte hozzá:

„Öreg Asztalos János Sárpilisen lakik. Elmondja, hogy öregapja idejében a szomszédos Várdombon alig volt egy pár ház. »Oda akarták ezt a Pilist tenni, – mondja – de az emberek nem akartak odamenni, mert olyan háborús világ volt akkor. Így aztán németeket telepítettek oda. Hét petákért hozatták párját, annyiért adta ki Németország. Még az én gyerekkoromban úgy meg lehetett őket különböztetni a magyaroktól, mint a pulykatojást a tyúkétól. Olyan szeplősek voltak.«

(Bezzeg, ha ma végigmegy az ember a Várdombon, nem kell megkülönböztető szeplőjeleket keresni. A kerítésekre firkált horogkeresztek és „Heil Hitler”-ek nyilván bizonyítják, hogy a hétpetákos behozatal hogyan vert gyökeret.)”

Sárpilissel kapcsolatos egy későbbi, 1941. májusi pecséttel ellátott levelezőlap, amelyet dr. Újváriné Kerékgyártó Adrienne²⁸ írt Petrich Katónak, már a kecskeméti lakcímére.²⁹ Ebben egy tervezett kiadványhoz kért illusztrációkat, pontos leírással:

„[...] kérem, csináld meg tussal a következőket. 1. »tölgyfaleveles«-t fejlécnek kb. 3,5 × 12 cm csíkban. (A bevezetés fölé számom.) 2. »pöndölyös« hátrakötött fejű kisleány alakot, a tömbben lévő méretben, a melléjegyzett elnevezésekkel együtt. 3. »orgonaágbabá«-t légy szíves ugyanezen méretben tussal is megcsinálni, én ugyan szeretném ezt a tömbben lévő színesen lehozatni, de hátha nem lehet, s akkor is meglegyen legalább leközlhetően. (2, 3-ast a »kisleány« cikkhez szeretném.) Tehát ezt a színt is vágd ki a tömbből v. csináld meg még egyszer. 4. 6 db. női fejet helyezd el úgy, mint a vázlatfüzetben vannak, a méret kb. maradjon, mert jobb nagyobbba dolgozni, majd itt én a könyv tükrének megfelelően kicsinyítetem, a sorrendet balról vidd jobb felé. 5. Három fazekat rakj egymás mellé (rajz): »két-szakállú« + »egyszakállú« + fazékruhas. Kb. 14 cm hosszú téglalapba (tussal). 6 oldalas rajznak vállfoltos ing + szűkgyata 14 × 20 téglalapba. (Rajz) Arányokra vigyázz kicsit, én itt a vázlatban látom, eltoltam. – Tehát minden tussal; mindegyik rajz hátára írd fel az aláírást.”

A Néprajzi Múzeum archívumában őrzött vázlattömbben különálló kis lapokon (egy kivételével) megvannak a fenti levelezőlapon leírt ábrák.

A tervezett kiadvány tematikájáról, részleteiről nem találtunk adatot. A sárpilisi tábor kutatómunkájáról viszont egy tanulmánykötet megjelent Mády Zoltán bevezetőjével és négy résztvevő: Kovács Ágnes, Kovács Erzsébet, Kresz Mária és Zentai Etelka tanulmányaival, a gyermekélet, család, nevelés tematikában (MÁDY, szerk.1942).

A táborban készült anyagokat le kellett adni az intézetnek: „Megbeszélés szerint a jegyzeteket szeptember első napjaiban szolgáltatják be a csoport tagjai.” – Ez áll a csoportnaplóban.³⁰ Petrich Kató az anyag egy részét 1940-ben, más részét – főleg a fotókat – 1942-ben adta le.

Az Országos Táj- és Népkutató Intézet később is fenntartotta a kapcsolatot Petrich Katóval, mivel később is hívták népkutató nyári táborba. 1942-ben levelüket már Újvidékre³¹ kellett utána küldeni – de tudtommal nem vett részt a meghirdetett táboron. A feltételek se lehettek túl vonzóak a végre állami állásban lévő rajztanárnőnek. A levél ugyanis a következő ellenszolgáltatást ígerte: „Táboraink 1–3 hét időtartamúak lesznek, zömük július hónapra esik. Az utazás és táborozás összes költségeit Intézetünk fedezi, továbbá a résztvevők apró kiadásaira napi 50 fillér zsebpénzt ad.”

A Néprajzi Múzeum fényképgyűjteménye őriz még számos sárpilisi fotót is, amelyeket Petrich Kató készített, de a család nem ismert.³² Ami pedig megvolt otthon is, azokról nem tudtuk, hogy hol készültek, a múzeumi anyag segítségével sikerült azonosításuk. Az egyik sár-

28 Újváriné Kerékgyártó Adrienne etnográfus (1905–2006) a sárpilisi kutatótábor egyik vezetője volt. A csoportnapló alapján bizonyos, hogy Újváriné a „sárpilisi női tábor” augusztus 10–11-én felkereste, előtte pedig augusztus 8-án volt „Dr. Kádár László ellenőrző látogatása. Az addig tapasztaltakról megbeszélés.”

29 Az 1940–1941-es tanévben Kecskeméten tanított.

30 Néprajzi Múzeum, ltsz.: EA 7768.

31 Petrich Katalin 1941–1944 között Újvidéken tanított.

32 Néprajzi Múzeum fényképgyűjtemény, ltsz.: F 267973–268012, 268043–268075.

pilisi gyermekekről készült fotó (20. kép) később Petrich Kató 1950-es években készült tankönyv-illusztációiban jelent meg (21. kép).

A sárpilisi kutatómunkának 1943-ban még volt egy utóhangja: hiányzott a leadandó anyagok egy része. Tehát lehet, hogy mégse adott le mindent, s így maradt birtokunkban az a másik vázlatfüzet, amelyet most átadhattunk a Néprajzi Múzeumnak. Ugyanis az alábbi tartalmú levelet kapta:

„Kutatótáboraink anyagának átvizsgálása alkalmával megállapítottuk, hogy 1940 évi Sárközi kéziratos rajzos anyaggyűjtése nagyrészt hiányzik. Felkérjük tehát a régi együttműködés szellemében, szíveskedjék jegyzeteit és egyéb anyagát 1943. október 10-ig Osztályunknak beküldeni.”³³

A falukutatói tevékenység utóhatása tanári és művészi munkájára

Petrich Kató a kutatótábor után 1940. szeptember 3-án érkezett Kecskemétre, s másnap reggel 8-kor már a Horthy Miklós Református Tanítónőképző Intézet tanévnyitó konferenciáján ült. Ez az állás is csak helyettesítésről szólt egy tanévre, nem végleges kinevezés volt. Bár kevés dokumentum került elő a kecskeméti időszakról, sikerült kis cédulákon olyan jegyzeteket találni, hogy többek között mi foglalkoztatta szakmailag. Egy ceruzával készült szöveget találtam egy 1940-es falinaptár öt – november–decemberi – kitépt lapjának hátoldalán, melyekre Petrich Kató a néprajzi tudásról jegyezte le gondolatait. Ebben kifejti, hogy alapvető hiányosságnak tartja, hogy nem szerepel az iskolai tantervekben külön tárgyként a néprajzi tudás. Felsorolja indokait, hogy miért is olyan fontos ez, és ebben hangsúlyos szerepet kap, hogy az elcsatolt területeken, például Erdélyben a románoknál vagy megszállt országokban, mint Finnország, kiemelt szerepe van a néprajz, a néphagyományok oktatásának. Amíg ezt nem vezetik be, csak a lelkes tanárok munkájára lehet számítani. „A népi értékek, a néphagyományok megismerésében mi sem maradhatunk el. Ha a tantervben még nincs is benne, anélkül is megcsináljuk, mert nagy mulasztásokat kell pótolnunk. Meggyőződésem, hogy nemsokára előírják a néprajz tanítását, mert kénytelen lesz mindenki rájönni, milyen fontos ez nemzeti öntudatunk ébrentartása szempontjából.” Ezután pedig felvázolja, hogy mik lennének ennek a tárgynak a konkrét tartalmai.

A helyettes tanári minőségben dolgozó Petrich Katalin a líceum, gimnázium és tanítóképző csaknem összes osztályában, heti húsz órában tanított rajzot és kézimunkát, és a líceum első osztályának osztályfőnöke volt. Az intézmény 1940–1941-es évkönyvében olvashatunk tanári feladatairól, elvégzett munkájáról. Így kiderül, hogy rendezett egy rajz- és kézimunka-kiállítást.³⁴

33 A dokumentum kelt 1943. szeptember 20-án, aláírója dr. Mády Zoltán osztályvezető.

34 „A kiállított kézimunkák: I. osztály: varrási mintakendő, kispárna lyukashímzéssel; horgolt kerek terítőcsékek. II. osztály: Kötött zubony, csecsemőing; tüllrántás terítő. III. osztály: Párna tardi keresztzemes hímzéssel; ingváll írásos és szálánvarrott díszítéssel. IV. osztály: Párna vagy terítő, matyó surcrol, illetve matyó szűrőhímzésről vett hímzéssel. [...] A tanulók magyarságismeretének fejlesztésében a néprajznak jelentős szerep jutott. Minden tanuló néprajzi jegyzetet vezetett, melybe összegyűjtötte a rajz és kézimunka feladatokkal kapcsolatban álló vidékek néprajzi adatait. Egy-egy népművészetről híres helyről képet, rajzot, kézimunkát, térképet állítottak össze a növények. A népiskolai tanmenetekbe is sok feladat került a magyar népi tárgykörből.” (ÖLLÖS-GABALA, szerk. 1941. 62.)

35 Baranyi Károly szobrász, keramikus (1894–1978), akkor a Délvidéki Szépművéses Céh vezetője.

1941 őszén már Újvidéken tanított az állami leánygimnáziumban, ahol néhány hónap elteltével megkapta a végleges tanári kinevezését is. Sok hasonló sorsú fiatal tanár került ekkor Délvidékre. Bár itt is sok dolga volt a tanítással (nemcsak rajzot, hanem földrajzot és helyesírást is kellett tanítania, ráadásul az ötvennégy fős osztályban nem is tudott mindenki magyarul), de sokkal élénkebb társadalmi életet élhetett művészek – főleg festők és zenészek – között. Így az alkotókedve is visszatért, de kapott felkérést is, például egy képeslap grafikus tervezésére az apatini emlékműről. A hagyatékban fennmaradt, Baranyi Károly³⁵ nevére címzett, de el nem küldött képeslapra, amelyen látható, hogy az emlékművet népihímzés-motívumok fogják körbe, a következő szöveget írta: „Nagyszerű az apatini nyomda átalakító képessége – csak most látom, milyen szép magyarosat terveztem!”

A tanítás mellett aktív résztvevője lett a Délvidéki Szépművéses Céhnek, de rendszeresen járt kórusba is énekelni. 1942 folyamán itt ismerkedett meg későbbi férjé-

20. kép. Kislányok bandázása a „Most viszik, most viszik
Buborkáné lányát” dalra

Sárpilis, 1940

Petrich Katalin felvétele, 6 × 9 cm-es film

Néprajzi Múzeum, F268070

vel, Petneki Jenő³⁶ konzervatóriumi tanárral. 1944. január 6-án kötöttek házasságot. A falujárást és gyűjtést – bár csak rövid ideig – együtt is folytatták. 1943. szeptember 8-án Temerinben járt – hogy egyedül vagy vőlegényével, ezt nem tudjuk. Viszont azt igen, hogy Temerinben fényképek készültek odatelepített csángó gyerekekről, amint éppen lakodalmast játszanak, míg Moholon 1944-ben is készített néhány néprajzi fényképet.

Az 1943–1944-es tanév végén Újvidékről Budapestre jöttek, itt élték át az ostromot. 1945 után a család és a tanári munka került életének középpontjába. A legnagyobb változás számára leginkább az volt, hogy néhány év alatt eltűnt a számára ihletet adó falusi környezet. Továbbra is készített képeket, leginkább tájképeket, csendéleteket vagy portrékat festett, de már nem gondolt kiállításra. Pedig elismerően írtak róla 1943-ban, újvidéki időszakában: „Petrich Katalin képei a harmonikus színek és vonalak erényeivel ékeskednek. Mindig tartalmas és meggyerő, az újvidéki festőgárda egyik legmegkapóbb és leghatásosabb értéke.” (K. J. 1943. 571.) Az ötvenes években néhány évig megint állás nélkül volt, így került előtérbe az illusztráció mint műfaj. Férje szerkesztette 1951–1967 között az iskolai énekkönyveket, így természetesen adódott, hogy ő készítse hozzájuk az illusztrációkat. És hogy elkerülhesse az ideológiai jellegű ábrázolást, sokszor fordult népi motívumokhoz. Munkásságában itt véget ért ez a szakasz, de érdeklődése a bartóki tiszta forrás, a népi kultúra iránt haláláig megmaradt.

36 Petneki Jenő (1916–2003) egyházkar-
nagy, ének- és zenetanár.

9. DANIKÁNÉ LÁNYA

Most viszik, most viszik, Danikáné lányát,
Bíborban, bársonyban, gyöngyös koszorúban.
Már mi innen elmehetünk,
Többé vissza sem jöhetünk,
Lipitóri, lapatóri, dob-szerda.

21. kép. Énekkönyv az általános iskolák I-II. osztálya számára

Petrich Katalin illusztrációja

Tankönyvkiadó, Budapest, 1952, 78. oldal

Irodalom

ARATÓ István (szerk.)

1935 Rendkívüli tárgyak. A kőszegi Gyurácz Ferenc ág. hitv. ev. Leánynevelőintézet értesítője. XXXVI. évf. 72–79.

GEISZLER Emil

1934 Egy nap Kökényben a pécsi művésztelep tagjai között. Dunántúl, 1934. augusztus 28. XXIV. évf. 193. sz. 7.

GRANASZTÓI Péter

2009 Tanyai naplók, 1939. július. I. Táj- és Népkutató Tábor, Kiskunhalas. Korall, 35. évf. 99–140.

K. J.

1943 A Délvidéki Szépmíves Céh műteremkiállítása. Kalangya, XII. évf. 12. sz. 571–572. Inter-
netcím: . (Letöltés: 2016. július 4-én.)

MÁDY Zoltán (szerk.)

1942 Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról. Budapest, Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya.

ÖLLŐS Sarolta – GABALA Ibolya (szerk.)

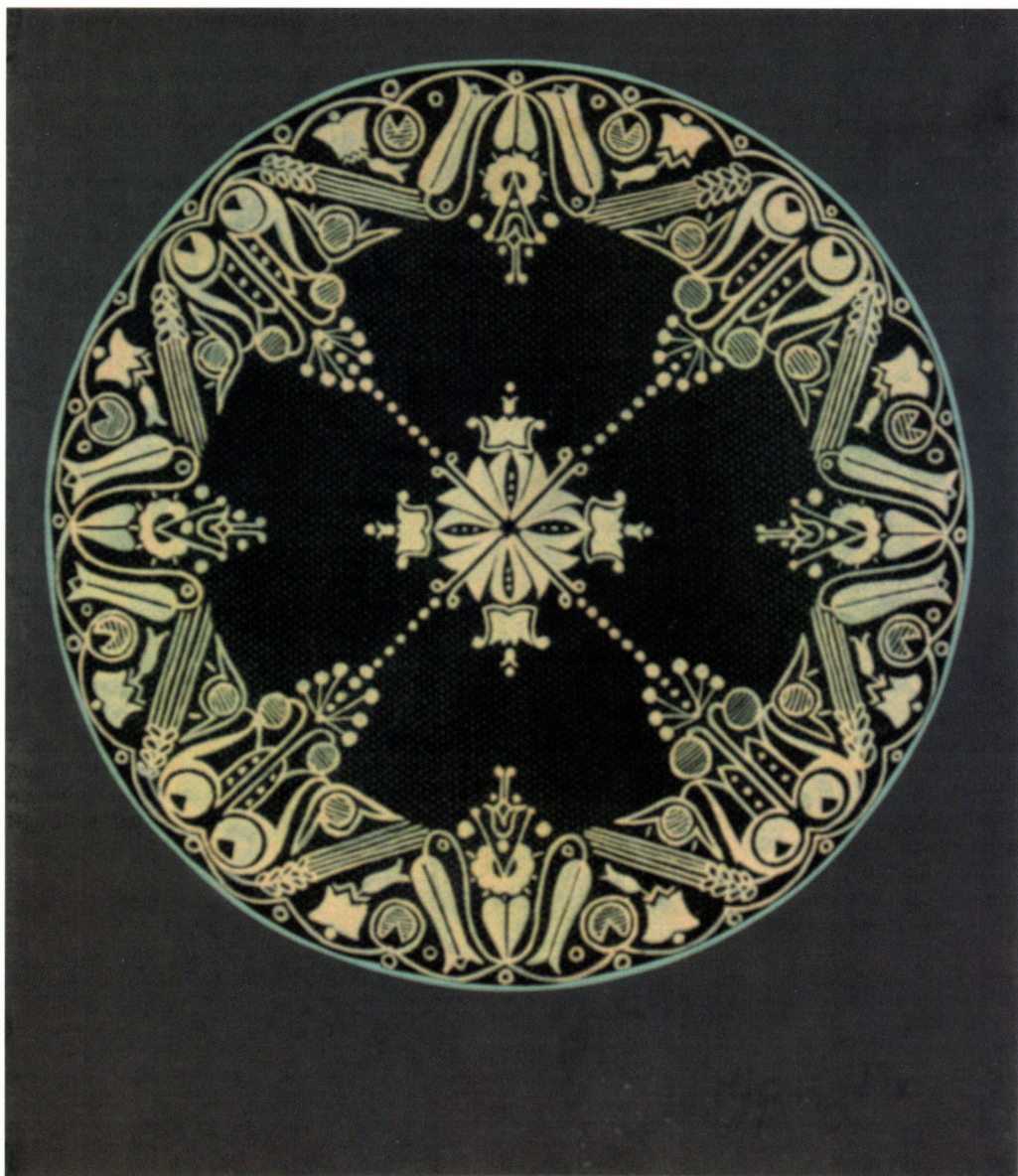
1941 A kecskeméti református nőnevelő-intézet leánygimnáziuma és líceuma, a Horthy Miklós református tanítónőképző-intézet és a Madas-árvaház évkönyve az 1940–41. iskolai évről: a leánygimnázium XIV., a líceum III., a tanítónőképző-intézet és a Madas-árvaház fennállásának XXIII. éve. Kecskemét, Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda-Részvénytársaság.

Painting and the study of village life

Ethnographic research by the drawing teacher and artist
Petrich Katalin in the 1930s-1940s

Katalin Petneki presents the activity of her mother, Mrs Jenő Petneki, née Katalin Petrich (1908-1987), painter and drawing teacher in the fields of ethnographic research and fine arts and analyses numerous documents (letters, diaries, photos, drawings) that have survived in the family legacy to show how they were connected. The painter Katalin Petrich grew up in an urban, bourgeois family. She first came into contact with peasant culture when she was staying in the Mohács artists' colony (1931, 1932). Later on independent study trips she studied, sketched and painted events of village life in Rimóca (1935) and Tard (1937). From 1939 she took part in an organised way in the work of the research camps of the National Regional and Folk Research Institute, mainly in Kiskunhalas, and then as a leading figure in the so-called women's camp in Sárpilis where she made large numbers of drawings and photographs. She also drew on her ethnographic research, photos and sketches to create works of art and book illustrations.

The special value of the career of Katalin Petrich and her legacy that is now preserved in the Museum of Ethnography is that the photos, objects, materials of ethnographic collecting trips and the resulting sketches, finished works and the documents that help to interpret them together give a uniquely complex picture of the search for directions characteristic of young artists in the interwar years inspired by ethnography, and of the influence of ethnography and the way folk culture was incorporated in her artistic oeuvre.

1. kép. Díszítmény terv

Budapest, 1930-as évek

Jeleszve György F. II., tempera, 30x30 cm

Képzőművészeti Egyetem Könyvtár Művészeti Gyűjteménye, 15-ös mappa 39-es számú rajz

Néprajzi elemek a Képzőművészeti Főiskola rajztanárképzésében

A Néprajzi Múzeum kéziratos, rajzos, fotó- és tárgyi anyagai között szép számban szerepelnek rajztanároktól származó néprajzi kutatások, gyűjtések és dokumentációk. A művészetben és a kultúrában sokoldalúan képzett és a vidéki társadalom életét jól ismerő rajztanárok már a 19. század végén bekapcsolódtak a művészettörténeti, archeológiai, műemlékvédelmi és néprajzi kutatásokba (TASNÁDI 2006. 76–80). Az első világháború utáni korszak rajztanári generációja, hasonlóan más értelmiségi csoportokhoz, érzékenyen reagált a gazdasági világválság által okozott, elsősorban a magyar falut érintő társadalmi problémákra. A két világháború között – a tudatos kultúrpolitikának köszönhetően – képzésük révén a rajztanárok aktív részesei voltak annak a falukutató mozgalomnak, mely a társadalom elé tárta a vidéki élet problémáit, felhívta a figyelmet a falusi emberek megélhetési nehézségeire, és kiutat keresett a súlyos szociális válságból.

A magyarországi korabeli rajztanárképzés legfontosabb bázisa a Budapesti Országos Mintarajztanoda, későbbi nevén, 1908-tól Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola volt, ahol Petrich Katalin rajztanár is tanult. Az ő életrajzát Petneki Katalin ismerteti, kutatótábori néprajzi munkásságát Granasztói Péter tárgyalja. Jelen tanulmány a rajztanárképzés néprajzi elemeire mutat rá a két világháború közötti képzőművészeti főiskolai oktatásban.

Petrich Katalin 1934-ben középiskolai rajztanári oklevelet, majd 1938-ban tanítóképző intézeti rajztanári képesítést szerzett.¹ Kitűnő munkának minősített szakdolgozatát 1934-ben MS mester munkáinak elemzéséből írta.²

A művészeti oktatás keretein belül a népi kultúra kutatásával és dokumentálásával is foglalkozó intézmény színvonalát és az iskola szellemiségét elsősorban az itt tanuló és innen kikerülő jó képzettségű rajztanárok munkássága igazolja.

Az 1871-ben alapított Mintarajztanoda oktatása kezdetben elsősorban a szakrajztanárok képzésére, a művészet és az ipar kölcsönhatásának ápolására és a hazai művészoktatásra terjedt ki. A szakosodott diákokat a képzőművészeti oktatás mellett aktívan bevonták a műemlékek dokumentálásába, a népművészeti alkotások tanulmányozásába. A művészeti nevelésben nemcsak a díszítőművészet és ékítménytan volt fontos, hanem a terepen folyó vidéki helyszíneken való rajzolás, dokumentálás, a falusi élet hiteles megragadása.

A diákok a népi tárgykultúrán keresztül tanulmányozhatták a népművészeti tárgyak anyagi és formai jellemzőjét is. Az iskola alapításának éveiben több itt végzett rajztanár vetette bele magát a magyar díszítőművészet, a népi építészet gyűjtésébe és felhasználásába, így például Huszka József,³ Dékány Árpád,⁴ Undi Mária⁵ (Spring-holtz Mariska) és mások. Az 1910-es években őket követték Szinte Gábor, Gróh István, Fábíán Gyula, Mihalik Gyula, Csete Balázs rajztanárok, akiknek néprajzi munkássága, gyűjtői szemlélete is ebből az alma materből táplálkozott (TASNÁDI 2005. 76). A következő nemzedék rajztanárai közül Újváriné Kerékgyártó Adrienne⁶ nevét kell kiemelnünk, aki 1928-ban fejezte be tanulmányait a Képzőművészeti Főiskolán. Ő lett később a sárpilisi néprajzi kutatótábor szervezője (KRESZ 1985. 79; 1986. 29, 30), amelybe Petrich Katalin

1 Mindkét díszes oklevél a család tulajdonában van, rajta az Országos Magyar Királyi Rajztanárvizsgáló Bizottság 28 tagjának aláírásával (Réti István, Nádler Róbert, Edvi Illés Aladár, Glatz Oszkár, Lyka Károly stb.).

2 Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtára, száma: G.I. 4/333, 22 oldal.

3 Rajztanár, ornamentikakutató (1855–1934).

4 Rajztanár, a kiskunhalasi csipke megteremtésében játszott nagy szerepet (1861–1931).

5 Grafikus, festő, bútortervező (1877–1959).

6 Elsők között doktorált női néprajzkutató, rajz- és kézimunkatanár (1905–2006).

is bekapcsolódott. Kerékgyártó Adrienne az 1930-as években óriási szerepet töltött be a magyar népi hímzések mintáinak összegyűjtésében, ismertetésében és oktatásában. A Magyar Királyi Állami Nőipariskola tanáraként részt vett az országos iparoktatásban is, a tanárok továbbképzésében, Györfy István támogatásával és irányításával a Néprajzi Múzeum munkatársaival együtt a népi díszítmények megismertetéséhez és annak modern magyar városi jellegű alkalmazásához adtak új szemléletet. Kerékgyártó Adrienne számtalan rajzos, fényképes illusztrált cikkben népszerűsítette a mintákat, például a *Muskátl*i című folyóiratban (KRESZ 1985. 78). Ebben az időszakban végezte rajztanári tanulmányait Fries Erzsébet is, aki a magyaros stílusú divatirányzat élenjáró tervezője lett. Ő már ahhoz az új generációhoz tartozott, amelynek tagjai a napi divatot összeegyeztették a magyaros díszítőmotívumokkal, népi szabásmintákkal és természetes alapanyagokkal (F. DÓZSA 1997. 100). A Képzőművészeti Főiskola és a Rákóczi téri Nőipariskola intézményei között együttműködés jött létre a rajztanárképzés területén már az 1910-es évektől. A főiskola rajztanítónő hallgatói nagyon fontos gyakorlati kézimunka-oktatásban részesültek, ennek érdekében heti tíz órában kötelesek voltak látogatni a Rákóczi téri intézményt.

A Képzőművészeti Főiskolán a művészi és rajztanári képzést igyekeztek egyensúlyban tartani, azonban az 1920-as évektől sokkal inkább a művészeti képzés került előtérbe, melynek oktatási területeivel, formáival, módszereivel jelen tanulmány nem foglalkozik. Ugyanakkor a főiskolai oktatásban azt követően is számtalan alkalommal szerepel a népi díszítőművészet, a néprajzi tárgyak formavilágának alkalmazása. Ennek a folyamatnak egyik mozgatórugója a két világháború közötti időszakban lendületet kapó, a népművészet megmentését (CSETE 1933. 2–16) és megszerettetését célzó rajztanári mozgalom, mely szervesen összekapcsolódott a nép-nemzeti tematika tantervben való megerősítésével és érvényesítésével. Ennek része volt a népi kultúra és díszítőművészet iránti érdeklődés is. A Rajztanárok Országos Egyesülete által kiadott *Rajzoktatás* című szakmai lap a leány-középiskolák rajzi tantervéhez a következőket írja: „a magyar díszítmény elemek rajzoltatására külön gondot kell fordítanunk éppen a leányiskolákban. A magyar intelligens nő tudjon egyszerű magyar formákból háztartásában szükséges egyszerű díszítményeket tervezni és szeresse ezt a nemzeti kincsünket.” (HOLLÓ 1928. 53.)

Éppen ezért a Képzőművészeti Főiskolán a rajztanárok képzésében a népművészet gyakorlati szemlélete is érvényesült; több alkalommal múzeumokba vitték a diákokat, többek közt a Néprajzi Múzeumba is, ahol elsősorban a magyar viseletanyaggal ismerkedtek, tájegységek népviseletét rajzolták, formáit és díszítőelemeit tanulmányozták.⁷ A szakvezető tanárok a félévenkénti értékelésben külön kiemelték a rajztanárjelöltek ilyen jellegű munkáit, 1926-ban az egyik tanulóól Baranszky Emil László szakvezető tanár ezt írta: „A Képzőművészeti Főiskolán a heti 40 óras elfoglaltságon túl a rajzdidaktikával foglalkozó szakvezető óráin a Dunántúl népművészeti és történelmi formakincs feltárásával foglalkozott. Tanulmányozta az idevágó szakmunkákat s ezen kívül a székesfehérvári múzeum továbbá a Budapesti Néprajzi Múzeum anyagát.” (TÓTH G. 1994. 284.)

Az iparművészeti tananyagban jelentős helyet foglalt el a kalotaszegi díszítés, a székely, illetve a sárközi ornamentika tanulmányozása és ezek újraértékelése, beépítése az újabb kompozíciókba, tervekbe. Ezt a szemléletet tükrözik azok a díszítménytervek az 1930-as évekből, melyek a Képzőművészeti Főiskola könyvtárában őrződtek meg. A negyvenkét darab különböző technikával készült grafikát a hallgatók készítették a főiskolai szakképzés során. A szakrális díszítménytervek (üvegablak, falkép, templombelső), szőnyegtervek, népi iparművészeti tervek (dísztál, könyvbitorító, mintalapok)⁸ elsősorban a népi díszítőművészetből merítenek, a kalotaszegi, sárközi hímzések mintakincséből, a képfestőminták és a festett bútorok díszítményeiből. (1. kép.)

A főiskolai rajztanári képzés szerves részét képviselték a középiskolai rajzi tantervek és tanmenetek, melyek alapján a leendő rajztanárok oktattak. Egy 1928-ban megjelent tanrend szerint a harmincegy hétre lebontott tervezet mindegyikében nagy számban szerepelnek a magyar díszítőművészet elemei. A vonalvezetési gyakorlatoknál, a foltszerű ábrázolásoknál, a sík formák raj-

zolásánál, a díszítőtervezésnél stb. megtaláljuk a matyó rózsákat, a cifraszűrök mintáit, a szücsmunkák motívumait.⁹

Petrich Katalin festőművész, rajztanár képzettségét, majd későbbi munkásságát is ez az oktatási rendszer határozta meg, így az ő pályája is több szálon kapcsolódott a népi kultúra, a falusi társadalom, a népművészet területei felé. Már egyetemi éveitől (1929 és 1934 között) meghatározó élményeket szerzett a nyári művész-

⁷ NMI 14/1935.

⁸ Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtára, ltsz.: 15/1-42. MKE, díszítménytervek az 1930-as évekből.

⁹ Rajzoktatás 1928. IV. tábla II. osztály tanmenetének gyakorlata.

telepeken, ahová a növendékeket vitték. Itt került először kapcsolatba a vidékkel, a falusi emberekkel. Érdeklődését, irányultságát valószínűleg az is befolyásolta, hogy tanulmányainak időszaka egybeesett a főiskolán bevezetett képzési reformokkal. Ezek a változtatások a művészeti és a pedagógiai-rajztanári képzés szétválasztására irányultak. 1930-ban az Országos Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskolának új felvételi, tanulmányi és fegyelmi szabályzata jelent meg, ezzel együtt az Országos Magyar Királyi Rajztanárvizsgáló Bizottság szervezete és a rajztanár-képesítő vizsgálatok szabályzata is változott. A szabályzat értelmében művészeti szakok (festészet, szobrászat) és tanári szakok alakultak a főiskolán.¹⁰ A speciális rajztanári végzettség a növendékeknek többé-kevésbé megélhetési forrást is jelentett, így többen, főleg a nők ezt a pályát választották, például Petrich Katalin is.

A hallgatók képzési irányát a főiskolán meghatározta az is, hogy ki a mesterük, kinek a művészetét, stílusát, útmutatásait követik, és melyik mester művésztelepére mennek nyári tanulmányútra, hiszen bizonyos alapképzéseken túl a diákok szabadon választhatják mestereiket. Az 1930 előtti évek jellemzően azt tükrözik, hogy a tanárok és a diákok konzervatív vagy reformer szemléletű táborba tartoztak (Révész 2013. 80). Ennek egyik példája az a sajtóvita, mely 1927-ben a főiskola két tanára, Vaszary János és Glatz Oszkár között zajlott. Vaszary a *Pesti Napló*-ban közölt egy tanulmányt, melyben a kortárs művészeti áramlatokat mutatta be a széles közönségnek, és kritizálta a naturalista hagyományokat követő kifejezőmódokat, például a népművészetből merítőket is. Válaszul Glatz elítélte a modern művészeti kísérleteket, és féktelennek, betegesnek nevezte őket (Révész 2013. 78). Így alakulhatott ki, hogy a rajztanár növendékek közül, akiket a falu és annak tárgyi kultúrája érdekelt, inkább Glatz Oszkárhoz¹¹ csatlakoztak, és az általa vezetett művésztelepeken vettek részt nyári gyakorlaton.

A Képzőművészeti Főiskola oktatásának 1922-től szerves részévé vált a nyári művésztelepeken való alkotás is. A főiskola reformja Lyka Károly rektorsága idején, az 1920-as évektől indult meg. Ennek egyik eredménye volt a Lyka Károly, Réti István, Glatz Oszkár és Csók István által támogatott nagybányai, szolnoki és kecskeméti művésztelep mintájára megvalósított nyári kurzusok létrehozása. A magyar művésznövendékek a vidéki művésztelepeken a fővárosi mindennapi életből, családjuktól elszakadva tapasztalhatták meg a magyar vidék jellegét, a szabadságot, a művészi önállóságot. A településen a főiskola felvette a kapcsolatot a helyi vezetéssel és értelmiséggel, valamint a jobb módú családokkal, földbirtokosokkal (Tóth K. 2013. 183), szállást, étkeztetést biztosítottak a családoknál, fizette a modellt ülőket, megszervezte az alkotások bemutatását kiállítások alkalmával. A befogadó városok, települések is nagymértékben hozzájárultak a művésztelepek sikeréhez. A helyi értelmiség és sajtó nemcsak az étkezéshez, a szórakozáshoz, a képek piaci értékesítéséhez járult hozzá, hanem művészként is becsülte a hallgatókat, és igyekezett a kedvükben járni. A közösségi programok szervezése hozzátartozott a nyári alkotótáborok programjához. Ezek között gyakran kirándulások, múzeumok, kiállítások látogatása, a helyi népviselet, népszokások, lakodalmak megtekintése szerepelt. Például már az első pécsi művésztelep programjának része volt (1922-ben) a sokác népviselet tanulmányozása, melynek céljából Udvardra vitték a növendékeket.¹² Minden tanárnak megvoltak a kedvenc helyszínei, így például Rudnay Gyula Hódmezővásárhelyre, Makóra, Szegedre, Révész Imre Kecskemétre, Glatz Oszkár Mohácsra és Sopronba vitte növendékeit (1920–1932 között), s a vidéki művésztelepeken való tapasztalatszerzést, alkotást fontosabbnak tartotta a hallgatók egész éven át tartó tanulásánál. „A természet egészen megváltoztatja a fiatal művésznövendékek felfogását, s a tanár beavatkozása nélkül is egyszerű eredményeket érnek el. A vidék páratlan arányú mozgalma az egész magyar művészet jövőjére nagy kihatással lesz.” (Idézi Tóth K. 2013. 183.) Az iskola 1927–1928-as évkönyve arról tudósít, hogy „Glatz Oszkár tanár irányítása alatt Mohácson és Szombathelyen valamint Sopronban 15 növendék folytatott nyári stúdiumokat [...] Glatz Oszkár tanár közbenjárására sikerült még több hallgató részére a nyár folyamán a Dunántúlon elhelyezést és plain air munkalehetőséget biztosítani.” (ÉVKÖNYV 1928. 10.)

Glatz Oszkár alkotómunkájának megtermékenyítő közegét jóval korábban, az 1900-as évek elején a Nógrád megyei Bujákon találta meg, ahol naturalista ábrázolásmódjával portrékat, zsánerképeket készített. Ugyanakkor a népi kultúra felemelése iránti igényből támo-

10 Az előző időszakhoz viszonyítva a kö-zépiskolai rajztanárképzés ideje négy évről öt évre emelkedett, és nemcsak középiskolára, hanem tanítóképző intézetre, felső ipariskolára stb. adott képesítést.

11 1914–1919 és 1922–1938 között tanított a főiskolán, 1925–1927 között rektor is volt.

12 Ezen a kiránduláson a növendékek és a tanárok is részt vettek, köztük Csók István is, aki a pécsi művésztelep programjának megfogalmazója volt (Tóth K. 2013. 179).

gatta a Gyöngyösbokréta mozgalmat, így a bujádi néptáncsoportot is, előadásával, ünnepi beszédeivel hívta fel a figyelmet a népi életmód és a népviselet szépségeire, s olykor szélsőségektől sem mentes újságcikkeket írt, agitációs szónoklatokat is tartott.¹³

A mesterek hatása és a nyári művésztelepeken tapasztalt élmények meghatározták a festőművész rajztanárok szemléletét a paraszti kultúráról, hisz részt vevő megfigyelőként ott voltak a mindennapokban, a munkafolyamatokat rögzítették, az ünnepeket, az ünnepi viseleteket dokumentálták, a helyi szokásokat megfigyelték. Ugyanolyan erővel hatott Petrich Katóra a sokácok egzotikus viselete, tánca, akárcsak Csók Istvánra az 1900-as évek elején, amikor megfestette a sokác *Szénagyűjtőket* vagy a *Pihenő sokác leányokat* mint „a természeti nép orientális eszményét” (Révész 2014). A nyári művésztelepeken a hallgatók beöltöztek, templomba mentek, mulatságba jártak, életre szóló barátságokat kötöttek. A beöltözésről Petrich Kató is többször ír: Mohácson sokác viseletbe öltözött barátnőivel,¹⁴ később rimóci és tardi menyecskeként láthatjuk a fényképeken. A levelei arra utalnak, hogy ilyenkor tanulta meg az egyes viseletek nevét, funkcióját, jelrendszerét, másrészt ilyenkor kerülhettek szorosabb kapcsolatba a helyi asszonyokkal, hiszen az ő ruháikat viselték, ők segítettek megfelelő módon felöltetni az egyes darabokat. A népviselet elsődleges kapcsolatot teremtett a rajztanár-, művésznövendékek és a helyi közösség között. Nem véletlen a népviseleti darabok gyűjtése ebben az időszakban. Nemcsak a híres festőművészek képtárában fordultak elő a népviseleti darabok, hímzésminták hanem a rajz- és kézimunkatanárok gyűjteményében is elengedhetetlen forrásanyagnak számítottak a hímzés- és szövés technikák miatt.¹⁵

Petrich Katalin a Képzőművészeti Főiskolán folytatott tanulmányai során megtapasztalta meseteri, Glatz Oszkár, Szőnyi István, Csók István és Edvi Illés Aladár falusi kultúra iránti rajongását, a népviselet esztétikája és a díszítőművészet iránti érdeklődését. A nyári művésztelepeken eltöltött idő óriási hatással volt szakmai érdeklődésére, személyes kapcsolataira, a vidéki életmód megismerésére, megértésére. Ezek az élmények és gyakorlati tapasztalatok minden bizonnyal hasznosak voltak a későbbi terepen végzett néprajzi kutatótábori munkák során is.

13 Forrás: <http://artportal.hu/lexikon/muveszek/glatz-oszkar-568>.

14 Fénykép a Petneki család tulajdonában.

15 Petrich Katalin gyűjteményében is szerepelnek a baranyai, somogyi főkötők, a sokác ingek, a kalotaszegi kendők, a hímzéssel díszített kézelők és más népviseleti darabok. A gyűjtemény a család tulajdonában van.

Irodalom

CSETE Balázs

1933 A magyar népművészet megmentése. Rajzoktatás. A Magyar Rajztanárok Országos Egyesületének Közlönye, 36. évf. 2–16.

F. DÓZSA Katalin

1997 Budapest – divatváros. A magyar divattervezés rövid története. Tanulmányok Budapest Múltjából, 26. évf. 89–110. Internetcím: . december 13-án.)

ÉVKÖNYV

1928 Az Országos Magyar Királyi Képző-művészeti Főiskola évkönyve az 1927–1928. tanévről. Országos Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola. Budapest, Phöbus Nyomda.

HOLLÓ Károly

1928 Útmutató a leányközépiskolák rajzi tantervéhez. Rajzoktatás. A Magyar Rajztanárok Országos Egyesületének Közlönye, 31. évf. 48–55.

KRESZ Mária

- 1985 Kerékgyártó Adrien köszöntése. Néprajzi Hírek, 14. évf. 2. sz. 77–80.
- 1986 Mi lesz a nagy értékű anyag sorsa? Honismeret, 14. évf. 3. sz. 29–30.

MORVAY Péter

1986 Emlékezés az egykori táj- és népkutató táborokra. Honismeret, 14. évf. 3. sz. 22–24.

AZ ORSZÁGOS MAGYAR

1927–1928 Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Főiskola évkönyve az 1927–1928. tanévről. Budapest, Országos Magyar Királyi Iparművészeti Főiskola.

RÉVÉSZ Emese

- 2013 Reformok évtizede a Képzőművészeti Főiskolán 1920–1932. In BLASKÓNÉ MAJKÓ Katalin – KOPÓCSY Anna – NAGY Ildikó – RÉVÉSZ Emese – ZSÁKOVICS Ferenc (szerk.): Reformok évtizede a Képzőművészeti Főiskolán 1920–1932. Kiállítás a Magyar Képzőművészeti Főiskola 140. évfordulójára. Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 65–94.
- 2014 Csók István festészete. Internetcím: . december 11-jén.)

TASNÁDI Zsuzsanna

2006 Vidéki rajztanárok a műemlékvédelem és a néprajz korai történetében. In FEJŐS Zoltán (szerk.): Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Kiállítási katalógus. Budapest, Néprajzi Múzeum, 76–80.

TÓTH Gábor

1994 A Tanítóképző-intézeti rajztanárképzés. Magyar Pedagógia, 94. évf. 3–4. sz. 275–291.

TÓTH Károly

2013 A Képzőművészeti Főiskola vidéki művésztelepei (1920–1932). In BLASKÓNÉ MAJKÓ Katalin – KOPÓCSY Anna – NAGY Ildikó – RÉVÉSZ Emese – ZSÁKOVICS Ferenc (szerk.): Reformok évtizede a Képzőművészeti Főiskolán 1920–1932. Kiállítás a Magyar Képzőművészeti Főiskola 140. évfordulójára. Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 169–188.

Ethnographical elements in the training of drawing teachers at the College of Fine Arts

Through the work of Katalin Petrich, drawing teacher and painter, the article looks at the training given in the college in the interwar years where the use of folk decorative art and the forms of ethnographic objects was an integral part of the approach. The main driving force behind this process was the movement of drawing teachers aimed at rescuing and popularising folk art that gained impetus during this period and was closely linked to the increased emphasis placed in the curriculum on folk and national themes. The College of Fine Arts took trainee drawing teachers not only to museums but also into the field where they documented objects of folk culture, met and lived among villagers. Their experiences at the summer artists' colonies and the influence of the masters determined the attitude of the artist-drawing teachers to peasant culture. As the example of Katalin Petrich also shows, these impressions and practical experiences proved useful later when they did work in the field in ethnographic research camps.

CSALOG ZSOLT ELFELEJTETT MUNKÁI

A következő tanulmányok a 2016. május 24-én a Néprajzi Múzeumban tartott, *A társadalomkutató Csalog Zsolt* című emlékkonferencián elhangzott előadások szerkesztett, részben kibővített változatai. Az esemény aktualitását az intézmény frissen megjelent *Szalmakosarak* című tárgykatalógusa és Csalog Zsolt születésének 80. évfordulója adta.

PÓCS ÉVA

Csalog Zsolt, a néprajzkutató

Ha Csalog Zsolt egész életművét tekintjük, nem kap benne sok helyet a néprajztudomány, pályájának legkezdetibb szakaszában azonban, amelyet jól ismertem, a fő helyet ez foglalta el.¹ Azután összes tevékenységi köre közül ez maradt abba leghamarabb, de miután elkezdett régészkedni és ezzel párhuzamosan írni, azért sokáig jelen volt a néprajz iránti érdeklődése, olykor egy-egy nagyobb alkalmi feladat kapcsán tevékenysége is.

Gondolkoztam, vajon mi vonzotta őt a néprajzhoz – erről nem beszéltünk soha, valahogy természetesen látszott, hogy néprajzot tanul (a régészet és a történelem mellett; történelem szakos csak azért volt, mert egyetemre jelentkezésének évében nem lehetett muzeológus szakokat tanári szak nélkül felvenni). Csak arra tudok gondolni, hogy elsősorban Vajda László, az etnológus volt a csábító, aki édesapjának jó barátja volt, és a Szentesi Múzeumban, illetve régész apja, Csalog József egy ásatásán többször voltak együtt, és úgy tudom, ő vetette fel, hogy a régészet mellett vagy helyett néprajz szakra is jelentkezzen. Vajda akkor tanított is a tanszéken, ő volt végig Zsolt kedvenc tanára, majd jó barátunkká is lett.

Zsolt az egyetemi évek alatt többször hangoztatta, hogy etnológus szeretne lenni, ami az akkori szóhasználatban Európán kívüli népekkel foglalkozó antropológust jelentett. Vajda a szemináriumain még témákat is ajánlgatott neki, vallásantropológiai feladatokat távoli földrészekén végzendő terepmunkával, sőt – Szokotra szigeten – régészeti ásatásokkal kombinálva, és nem győzte hangoztatni, hogy milyen sokat vár Zsolttól. Persze akkor ilyesmire semmiféle kilátás nem volt, úgyhogy ő, realisan látva a lehetőségeket, magyar néprajzosnak készült, miközben írói ábrándjai és kísérletezgetései is voltak, sőt, egy sikertelen színiakadémiai felvételi után jött az egyetemre, és később, már a szolnoki évek alatt filmrendezőnek is felvételizett, ismét sikertelenül. A maga számára írt lírai följegyzéseken kívül a rádió egy irodalmi rovatára számára küldött be egy rövid prózát, sőt azt is kijelentette egyszer egy barátjának, hogy ő fogja megújítani a magyar drámát. A barát ezt gyerekes ábrándnak minősítette – s voltaképpen az is volt.

¹ Csalog Zsolttal 1959 nyarán kötöttünk házasságot, 1960 májusában, egyetemi államilagunk előtt néhány nappal született meg első gyermekünk.

Azonban mindezek mellett volt egy dolog, amit ő céltudatosan és határozottan elkezdett művelni, és ez a magyar néprajz volt. Dégh Linda és Katona Imre folklórszemináriumai iránt kevésbé lelkesedett, Barabás Jenő tárgyi néprajzi szemináriumán azonban írt néhány sikerült dolgozatot, és – még elsőéves korában, amikor tulajdonképpen csak vendéghallgató volt – díjat nyert a Néprajzi Múzeum országos gyűjtőpályázatán *Kocsi és szekér Szentes környékén* című dolgozatával, amelyben tárgyszeretétét és rajzkészségét egyaránt kamatoztatta. (Ez azután később megjelent a Néprajzi Közleményekben [CSALOG 1965].) Legfőképpen egy kedves paraszt ismerőse a szentesi tanyákról vonzotta ehhez a témához, akit egyébként is többször meglátogatott a nyári szünidőben, csak úgy, beszélgetni. Ennek az öreg barátnak a járműveit mérte fel és rajzolta le, és tőle gyűjtötte össze aprólékosan a terminológiát.

Biztos vagyok benne, hogy a pályára – Vajda László személye mellett – még két dolog: a falu és a falusi emberek iránti rokonszenve is vonzotta. Ekkoriban szerette hangoztatni „narodnyikságát”, és kedvenc olvasmányai ez idő tájt olyan parasztokról író szerzők művei voltak, mint Władysław Reymont vagy Jean Giono, vagy olyan falusi idilleket festő költők, mint Francis Jammes; kedvenc regényhőse pedig Colas Breugnon, Romain Rolland burgundiai paraszt mesterembere, majd később Joó György, a „boldog ember”. De a falusiak tárgyi világa is érdekelte, maguk a tárgyak is. A Szekszárdon, Keszthelyen, Jászberényben, majd Szentesen az apja múzeumaiban látott néprajzi tárgyakat szerette rajzolgatni, később fényképezni is: nem tudományos céllal, csak kedvelésből. Ami rajztudását illeti, meg kell jegyeznem, hogy noha mindig szeretett érdekes vagy szép tárgyakat lerajzolni, soha nem gondolta, hogy művészi tehetsége volna ilyen téren, ő csak igen pontosan és szépen másolt, munkája iránti hallatlan lelkiismeretessége ebben is megnyilvánult. Ez azután jól jött akkor, amikor az 1960-as évek végétől szabadúszó íróként és szociológusként néprajzi könyvek illusztrálásával szerzett mellékes jövedelmet, sőt olykor ez volt fő jövedelmi forrása. Talán nem ismert tény, hogy egyebek mellett Gáborján Alice és Manga János népművészeti kötetait illusztrálta (GÁBORJÁN 1969; MANGA 1976), vagy olyan rangos műveket is, mint Bodrogi Tibor *Indonézia művészete* című kötete vagy Boglár Lajossal közös *Törzsi művészet* albuma (BODROGI, szerk. 1971; BODROGI-BOGLÁR, szerk. 1981). De sokan tudták a szakmában, hogy szeret tárgyakat rajzolni, egy-egy alkalmi illusztrációra is fel-felkérték, például Dömötör Tekla egyszer telefonált, hogy ugyan rajzoljon neki Zsolt holnapra egy kőbölcsőben fekvő csecsemő Mithrást a *Népszokások költészete* könyvéhez (DÖMÖTÖR 1974), mert kimaradt az illusztráció helye, de a kép elveszett.

Noha a díszítőművészet mint tanulmányozásra méltó tudományos téma nem érdekelte, ezekben az illusztrációkban mégiscsak megnyilvánul a rajzkészség, illetve a tárgyakhoz mint műtárgyakhoz való viszonyulás mellett néprajzi szaktudása is. Az sem véletlen, hogy amikor néprajzot művelt, az valahogy mindig a tárgyi világgal függött össze, amit rajzolni is lehetett. Erre példa szakdolgozata is a kosárfonás spiráltechnikáiról, amelyet nagy ambícióval és élvezettel készített Tálasi István professzornak; ekkor már letett tengerentúli kutatási ábrándjairól, nemcsak azért, mert Vajda időközben messzire távozott az egyetemről. Ebben a dolgozatban egyébként szerencsésen egyesíteni tudta édesapjától örökölt, régészet iránti elkötelezettségét a Vajda Lászlótól szerzett, néprajz iránti inspirációval (egyébként a témát is apjától örökölte),² bár – mint mondtam – nála a régészet mindig a néprajz utáni második helyet foglalta el, akkor is, amikor ténylegesen régészként tevékenykedett Szolnokon.

Az egyetem elvégzése után már egy újszülöttel a kosárban Szolnokra költöztünk. Ide, őszintén szólva, nem vonzott bennünket semmi, csak éppen itt volt hely két muzeológus számára, illetve ilyen szempontból Kalocsa és Szolnok között kellett választanunk. Zsolt szíve szerint néprajzosnak ment volna, de mivel számomra csak a néprajz adódott lehetőségként, neki régész állást kellett keresnie, mivel természetesen egy városban akartunk telepedni. Azután megszerettük Szolnokot, vagy inkább a Tiszát és a szolnoki múzeumot, mégpedig elsősorban azért, mert a múzeumban szinte semmi sem volt egy kevés, alkalmi leletmentésekből származó régészeti anyagon, valamint egy műgyűjtőtől származó kis jászszági viseletgyűjteményen kívül: gyakorlatilag létre kellett hoznunk egy komoly megyei múzeumi gyűjteményt. (Azért azután hamar találtunk jó barátokat is Szolnokon, és amire nem számítottunk: kultúrát is, jó színházat, képzőművészetet.)

Mikor a múzeumba kerültünk, még raktári polcok sem voltak, magunk kezdtük összeszögezni hulladék deszkákból őket. Voltak viszont Zsolt számára kezdetől fogva az építkezések, csatornázások, útépítések révén sürgős leletmentések, számomra pedig jó sok

2 A szakdolgozaton alapuló tanulmányai: CSALOG 1962; 1963.

1. kép. Szolnok megye néprajzi atlaszával kapcsolatos megbeszélés Szolnokon, 1965 tavaszán a Magyar néprajzi atlasz és a készülő Baranya megye néprajzi atlasza munkatársai, valamint a megye muzeológusai között. A képen, Tisza-parti séta után: Csalog Zsolt, Szilágyi Miklós, Szolnoky Lajos (mögötte Szűcs Sándor), Kaposvári Gyula, Barabás Jenő, Tóth János, Pócs Éva, Morvay Judit, Diószegi Vilmos, Kisbán Eszter, Mándoki László

Ismeretlen fényképész felvétele

2. kép. Pesti vendégekkel a szolnoki Damjanich János Múzeum előtt 1962 őszén: Csalog Zsolt, Pócs Éva, Dömötör Tekla, Dégh Linda, Vázsonyi Endre

Ismeretlen fényképész felvétele

pénz tárggyűjtésre (és sok alkalom is: akkor még nem kezdték a turisták és a műgyűjtők kiüríteni a padlásokat és a fészereket). Neki azonnal el kellett kezdenie a leletmentés mellett a sokszor laikusok által begyűjtött régi anyagok leltározásával a régészeti munkát, nem volt ideje tündődni azon, hogy milyen néprajzi témát szeretne kutatni, bár nagyvonalú múzeumigazgatónk, Kaposvári Gyula egyáltalán nem tiltotta ezt meg, illetve Zsoltra bízta, hogy eldöntse, hogy mi a legsürgősebb elvégzendő feladata.

Ettől kezdve tehát elsősorban régész volt Csalog Zsolt, de érdeklődését nem vesztette el a néprajz iránt. Nemcsak hogy figyelemmel kísérte az én tevékenységemet, hanem segített is: például a gyűjtött tárgyak beszállításában vagy első és egyetlen néprajzi kiállításom megrendezésében, és elvárta, hogy a legszebb tárgyakat (például egy-egy szép tiszafüredi vagy mezőcsáti butellát vagy kancsót) először szabályellenesen a lakásunkba hozzam be, és pár napig dísz tárgyként nézges-sük őket, mielőtt beviszem a múzeumba beletárolni. Mindig izgatottan várta, hogy hozok-e be Szolnokra a frissen gyűjtött tárgyak között csúcsos mustszűrő kast vagy csúcsos – egyetlen szét-ágazó ág mellékági köré font – méhkast, vagy külön fenék nélküli, hajlított vesszők befonásával készült „garabolyt”: ezt a kétfajta fonástechnikát tartotta ő a legarchaikusabbnak, a kosárformák őseinek. A kosarak témája iránti érdeklődése tehát sokáig ott lappangott a háttérben.

A *Magyar néprajzi atlasz* gyűjtésének indulása alkalmat adott Zsoltnak a néprajzba való alkalmi visszakapcsolódásra, amelynek során gyűjtőmunkát is vállalt, már szolnoki létünk alatt is, később azután a feldolgozásban is részt vett. Az atlaszfeldolgozó munkát már az 1970-es években, Budapesten végezte. A mintegy ötven térkép elkészítésében szakmai elkötelezettsége és ügyszeretete is megnyilvánult, de ezt elsősorban kenyérkereső munkának tekintette állástalansága idején; sok olyan témát elvállalt, amelyre nem volt más jelentkező, és valakinek el kellett végeznie (az ünnepi szokások, lakodalom, temetkezés témái ilyenek voltak).³ Ebből igazán csak a fejfák térképei⁴ érdekelték, és egy kérdés, amely kisebb kutatási témává nőtte ki magát nála: a keresztnevadás szokásai. Ebből nemcsak a sok térképet készítette el nagy lelkesedéssel,⁵ hanem egy-két kisebb tanulmányt is írt, egyedül és Mándoki Lászlóval közösen (CSALOG 1975; MÁNDOKI–CSALOG 1970), ami párhuzamosan futott, és jól összevágott a Központi Statisztikai Hivatal számára bér munkában készített családstatisztikák munkálataival.

Volt azonban még Szolnokon egy másik néprajzi atlasz-projekt, amelybe sokkal nagyobb lelkesedéssel kapcsolódott be Zsolt: Szolnok megye néprajzi atlaszának⁶ munkálatai. Ennek tervét ketten közösen dolgoztuk ki, lépésről lépésre, egymásnak adva a szót vacsorai beszélgetések közben. (Az előkészületekbe azután múzeumunk új tagjai és a megye más muzeológusai, valamint az országos atlasz szerkesztői – Barabás Jenő, Diószegi Vilmos, Morvay Judit – is bekapcsolódtak; több igen kellemes „atlasz-előkészítő” szimpózium folyt le Szolnokon ez idő tájt.) A kérdések kidolgozásából Zsolt alaposan kivette a részét, számos jó ötlete volt olyan témákban, amelyek a nagy néprajzi atlaszban nem szerepeltek, például vándorárusok, idénymunkások, búcsúk, a települések közötti házassági kapcsolatok, amelyeket azután a feldolgozás során is vállalt; ő készítette el ezekhez a kérdésekhez a térképeket és kommentárokat is.⁷ E témák preferálásában már akkor egyre több teret követelő szociológiai érdeklődése is megnyilvánult: az emberek közti különböző kapcsolathálók kerültek terítékre bennük.

Elmondható mindezekkel a munkákkal kapcsolatban, hogy maga a jól végzett munka öröme szinte akkora élvezetet okozott Csalog Zsoltnak, mint a munka tárgya: szeretett pontosan, szépen dolgozni, bármilyen szellemi feladatot kapott. Kivétel volt ez alól mégis, ha feleslegesnek, elvégzésre méltatlannak találta a munkát, ilyenkor már nem volt annyira lelkiismeretes: említhetem példának erre azt a néhány hónapot, amikor Tarnay Margit halála után a Néprajzi Társaság „titkár-nője” volt anyagi szükségből, és e hivatalában feladatuk kapta az *Ethnographia* mutatójának elkészítését, amiből bizony alig végzett valamit; meg is kapta érte a magáét Ortutay professzor úrtól. Erről az esetről bizonyára mindenki tud, aki akkoriban, az 1960-as évek végén a Néprajzi Kutatócsoport dolgozója volt, mert a professor úr nagyon hangosan tudott ordítani, ha mérges volt valakire.

3 BARABÁS, szerk. 1987–1992; Csalog Zsolt munkái a VIII. kötetben az 513–519., 533–535. és 560–567. számú térképek a lakodalom, a karácsonyfa-állítás és a pásztorünnepek témakörében.

4 BARABÁS, szerk. 1987–1992; Csalog Zsolt munkái a IX. kötetben a 585–592. számú térképek a temetkezés, temető témaköréből.

5 BARABÁS, szerk. 1987–1992; a VII. kötet 583–587. számú térképei a névadási szokások témáiból.

6 SZABÓ–CSALOG 1974; 1975; SZABÓ–GULYÁS–CSALOG 2001; 2005.

7 SZABÓ–CSALOG 1974; 1975; SZABÓ–GULYÁS–CSALOG 2001; 2005; a 30–31., 112–114., 162–173., 186–206. témák térképei és kommentárjai.

Szolnokról öt év után Pestre költöztünk; ennek két fő oka volt: az egyik, hogy nem volt Szolnokon lakásunk, egy szobában laktunk két, sőt elköltözésünkkor már három gyerekkel a múzeum raktárából kialakított kis lakásban, és Pesten, a Szinyei Merse utcában adódott valamilyen családi lakáslehetőség. A másik ok az volt, hogy én aspiráns lettem az ELTE Folklore Tanszékén, és ösztöndíjam alatt fel kellett függesztenem múzeumi állásomat. De Zsolt akkorra már meglehetősen kiábrándult a szolnoki régészkedésből, vagy talán helyesebb, ha azt mondom, hogy jobban érdekelté valami egészen más: a földbe rejtett több ezer éves csontvázak helyett az élő emberek. Nagyon sokat ásatott szolnoki muzeológusként, és felteszem, hogy ásatási naplói, jelentései mintaszerűek voltak, sőt, időközben volt egy kutatási témája, amelybe elég mélyen beleásta magát: az Árpád-kori temetők sírjainak tájolása, írt is erről egy tanulmányt. Volt egy másik kedvenc elmélete is Szolnok megye neolitikus leletei kapcsán, amelynek bizonyításához számtalan táblázatot készített, egyáltalán, valamilyen ok miatt izgalmas korszaknak találta a neolitikumot. Ezen időszakban történt nemcsak a filmrendezéssel kapcsolatos kísérlete, hanem egy ghánai – többéves – muzeológusi állás lehetősége is akkoriban merült föl, ami ugyan többek között a család anyagi helyzetén volt hivatva javítani, de mégis mond valamit a régészeti munka iránti elégedetlenségéről is. De mi érdekelté a régészet helyett? Úgy gondolom, hogy nagyjából még mindig a néprajz, de ebben is elsősorban eljövendő szociográfusi és írói pályafutásának fő témája, az ember. Ásatásai után kivétel nélkül mindig az ásatómunkásairól mesélt lelkesen, a falusiakról, akik a terepen körülvették, és soha nem a talált leletekről. És megkezdte a tőlük hallott történetek feljegyzését. Ez azonban nem néprajzi gyűjtés volt, hanem szociográfiai munkásságának kezdete.

Mégis, úgy látszik, a régészetben való kisebb csalódásai közepette (és a már Szolnokon megkezdett szépirodalmi tevékenység mellett) még mindig a néprajzot tartotta fő „szakmájának”, és továbbra is vagy újra etnográfus szeretett volna lenni. Erre vall, hogy Pestre kerülésünk során először is néprajzi körökben próbált állást keresni; de csak arra kapott lehetőséget, hogy a Néprajzi Múzeumban kiállításrendezések során dekorációs munkát végezzen, vagy a Néprajzi Társaság titkáráként tevékenykedjen, majd rövid ideig a Szabadtéri Néprajzi Múzeum szerződéses munkatársaként dunántúli házak bontási munkálataiban vett részt. Pesten ilyen körülmények között gyorsan első helyre került érdeklődésében a szociológia és a szociográfia, és persze folytatta irodalmi próbálkozásait.

Még egyszer tért vissza életébe komoly formában a néprajztudomány, mégpedig a *Magyar néprajzi atlasz* révén. Engem szeretett volna Barabás Jenő a jugoszláviai magyar falvakba küldeni, de éppen harmadik gyerekünk született meg akkor, és így adódott, hogy Zsolt vállalta el a jugoszláviai kutatópontokon való gyűjtést, Füzes Endrével kettesben. Több hónapot töltött ott, és bárki, akinek dolga volt az atlaszkérdőívek feldolgozásával, tanúsíthatja, hogy Zsolt a legszakszerűbb, leglelkkiismeretesebb, egyben legeredményesebb gyűjtők közé tartozott, akinél a dokumentáció is mindig mintaszerűen pontos és rendezett volt. Hogy újra belelendült a néprajzi tematikába a jugoszláviai atlaszgyűjtés során, ezt hazaküldött levelei tanúsítják, amelyek szerint a székyekevei lakodalom egyes eseményeinek leírásától kezdve a szlovéniai zárványfalvakban megőrzött nyugati magyar dialektus érdekes nyelvi fordulataiig sokféle néprajzi sajátság iránt mutatott nagy érdeklődést, sőt lelkesedést. Lelkesedése ekkor sem volt persze pusztán néprajzi: levelei vagy későbbi beszámolóí tanúsága szerint a hetvenhárom vármegyét visszakövetelő öreg bácskai magyarral folytatott vitája Trianonról vagy a bácskai gazdák által kizsákmányolt bosnyák vendégmunkások sorsa ugyanúgy lázba hozta, mint egy-egy érdekes, számára addig ismeretlen néprajzi jelenség.

Ez volt az utolsó fellángolás: ezután már egyre inkább átadta a néprajzkutató Csalog Zsolt a terepet az írónak és szociográfusnak. Néprajzos múltját azonban sohasem tagadta meg, sőt, ez tekinthető későbbi tevékenységei egyik legfontosabb alapjának.

Irodalom

BARABÁS Jenő (szerk.)

1987–1992 Magyar néprajzi atlasz I–IX. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BODROGI Tibor (szerk.)

1971 Indonézia művészete. Budapest, Corvina.

BODROGI Tibor – BOGLÁR Lajos (szerk.)

1981 Törzsi művészet I–II. Budapest, Corvina.

CSALOG Zsolt

- 1962 A magyar népi fonástechnikák típusai. Ethnographia, LXXIII. évf. 302–323.
- 1963 A kosárfonás ún. spiráltechnikája a magyar nyelvterületen. Néprajzi Értesítő, LIV. évf. 5–34.
- 1965 A kocsi és a szekér Szentes környékén. Néprajzi Közlemények, 10. évf. 1–2. sz. 3–44.
- 1975 Keresztnévadás Visontán. In BAKÓ Ferenc (szerk.): Visonta: fejezetek a falu történetéből. Eger, 133–143.

DÖMÖTÖR Tekla

1974 A népszokások költészete. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GÁBORJÁN Alice

1969 Magyar népviseletek. Budapest, Corvina.

MÁNDOKI László – CSALOG Zsolt

1970 Divatjelenségek a magyar falusi keresztnévadásban. In KÁZMÉR Miklós – VÉGH József (szerk.): Névtudományi előadások II. Névtudományi konferencia, Budapest 1969. szept. 2–4. Budapest, Akadémiai Kiadó, 145–152. (Nyelvtudományi értekezések, 70.)

MANGA János

1976 Magyar pásztorfaragások. Budapest, Corvina.

SZABÓ László – CSALOG Zsolt (szerk.)

- 1974 Szolnok megye néprajzi atlasza I. 1. Szolnok, Damjanich János Múzeum
- 1975 Szolnok megye néprajzi atlasza I. 2. Szolnok, Damjanich János Múzeum

SZABÓ László – GULYÁS Éva – CSALOG Zsolt (szerk.)

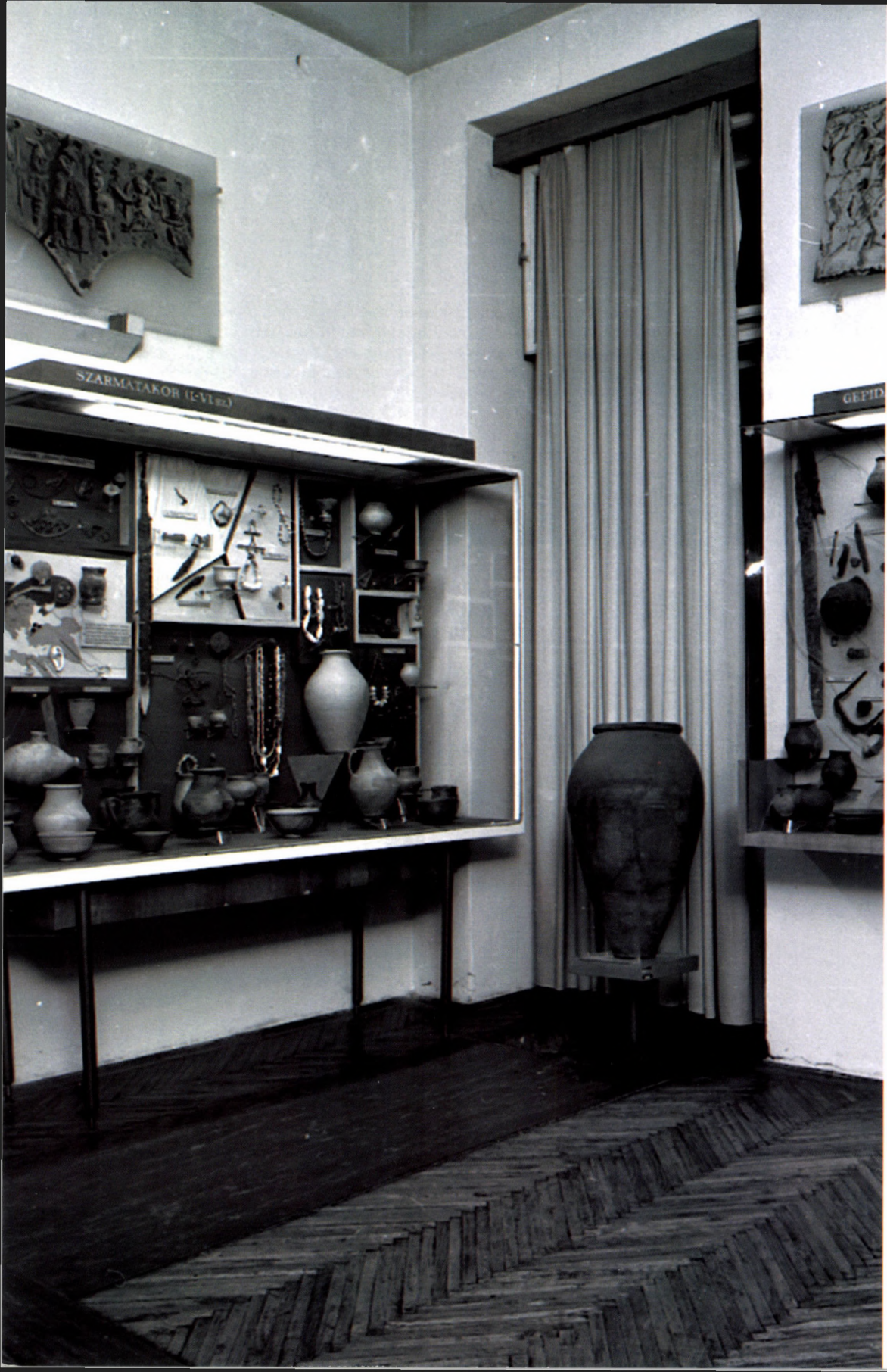
2001 Szolnok megye néprajzi atlasza II. 1. Szolnok, Damjanich János Múzeum

SZABÓ László – GULYÁS Éva – CSALOG Zsolt (szerk.)

2005 Szolnok megye néprajzi atlasza II. 2. Szolnok, Damjanich János Múzeum

Zsolt Csalog, the ethnographic researcher

From 1955-1960 Zsolt Csalog studied ethnology and archaeology at the Eötvös Loránd University. He prepared for a career as an ethnologist and although he did not have an official, paid position as an ethnographer either in the five years he was employed by the Damjanich János Museum in Szolnok or during the following "freelance" years, during the period of roughly ten years at the beginning of his career he was in fact also engaged in ethnology as a profession. His main area of interest was the world of objects (especially woven containers), and he also studied possible connections between archaeology and the material world of ethnology. He also played an active part in the work of collecting and processing material for the Atlas of Hungarian Folk Culture, in the creation of the Atlas of Folk Culture of Szolnok County, in curating ethnographic exhibitions, and as a graphic artist in illustrating ethnological and anthropological books. His ethnological interest and activity also provided an important basis for his later sociological and literary activity.

Csalog Zsolt, a régész

Egy valomással kell kezdenem: sajnos nem ismertem személyesen Csalog Zsoltot, mindössze egyszer találkoztam vele, igaz, regényes körülmények között. Athénban ücsörgött egy téren két szolnoki ismerőssémmel, Simon Ferenc szobrászművésszel és Lukácsy Huba gimnáziumi tanár úrral, amikor mi is épp arra jártunk. Már ők is véletlenül futottak össze, de hogy újabb szolnoki bukkant fel, annyira valószínű volt, hogy hirtelenjében több palack számoszi bort kellett rá meginunk.

Én nagyon jól tudtam, hogy ő kicsoda, mert barátnőmtől, a fájdalmasan korán elhunyt Stanczik Ilonától sok vidám ásatási történetet hallottam róla, a ma már történelemmé vált Tisza II. feltárása kapcsán.

Később Szolnokra kerültem, és túlzás nélkül állíthatom, hogy azóta napi kapcsolatban vagyok Csalog Zsolttal: forgatom a lendületes, szép írásával telerótt leltárkönyveket, pakolom a raktárban az általa felcímkézett dobozokat, olvasom az ásatási jelentéseit, publikációit. És hallok a múzeumban máig róla keringő történeteket, mert olyan színfolt volt ő a Damjanich Múzeum életében, hogy emléke ötven év után sem fakult meg.

Amikor ezt a megtisztelő felkérést kaptam, a 21. századi technikát húztam elő, hogy pontosítsam ismereteimet: beírtam nevét a gugliba. Kiderült, hogy a Wikipédia ismeri Csalog Zsolt nevét, de nagyon megdöbbentem – kicsit fel is háborodtam –, hogy íróként, szociológusként, szociográfusként tartják számon, és alig említik, hogy régész is volt. Pedig számomra – és a szolnoki múzeum számára – Csalog Zsolt mindig is régész volt, méghozzá kiváló képességű, hatalmas munkabírási régész, aki egy személyben indította el a megye rendszeres régészeti kutatásait.

1960-ban, közvetlenül az egyetem elvégzése után került a szolnoki Damjanich János Múzeumba, és 1966-ig dolgozott ott. Ez alatt a néhány év alatt többet tett, mint sok kolléga egy egész pályafutás alatt. A régészeti érdeklődésre predesztinálva volt, hiszen édesapja, Csalog József is régész, aki egy időben a jászberényi Jász Múzeum igazgatója is volt. Apjához hasonlóan Zsolt is az őskorral foglalkozott, azon belül is a rézkor kutatása volt érdeklődésének középpontjában – már ha hagyták ezzel foglalkozni. Ugyanis mint a megye egyetlen régészének mindent kellett ásnia, ami veszélybe került. Ő maga írta, hogy ezek a korai hatvanas évek jelentették a szolnoki múzeum életében a régészeti kutatások fellendülésének időszakát – hadd tegyem hozzá, az ő jóvoltából. A mezőgazdaság erőteljes gépesítése, a 40-50 cm-re lehatoló mélysántás következtében az ötvenes évek végére korábban nem látott módon indultak pusztulásnak a megye régészeti lelőhelyei, és Csalog Zsoltra várt, hogy ezeket a végső megsemmisülés elől megmentse. Olyan, mára ikonikussá vált ásatásokat vezetett, mint a törökszentmiklós-surjányi szkíta és szarmata temető, a rákóczi-falva-kastélydombi késő bronzkori temető, a tiszaszőlős-csákányszegi rézkori és szkíta település, a kenderes-kulisi és -telekhalmi rézkori telep, a tiszaszőlős-csontosparti újkőkori telep feltárása. (1–2. kép) 1964-től csatlakozott ahhoz a több megyét érintő projekthez, mely a Tisza II. vízlépcső építése során pusztulásra és elárasztásra ítélt lelőhelyeket mentette: ekkor Abádszalók-Bere és Telekhát több korszakot is érintő településén kutatott, Tiszafüred, Fertői-halmon és a Majoroshalmon középső és késő bronzkori temetőt ásott meg.

Eközben kényszerűen asszisztálnia kellett egy különösen tragikus esethez. 1964-ben, a hatalmas tiszai árvíz idején Csalog Zsolt szeme láttára éjjel-nappal dolgozó munkagépek pusztították el a Tiszafüred melletti páratlan értékű középső bronzkori többretegű települést, az Ásotthalmot, hogy az elhordott földből töltést építsenek az árral veszélyeztetett gátszakaszon. Bronzkoros régészként nem merem elképzelni azt az elkeseredést és tehetetlen dühöt, amelyet ekkor érezhetett. Ne feledjük, 1964-et írunk, amikor szó se volt a mai örökségvédelmi gyakorlatról, Csalog Zsolt mindössze annyit tudott tenni, hogy kikönyörögte, hogy legalább egy apró csonkja megma-

1. kép. Ásatás, Rákóczi-falva-Kastélydomb

Csalog Zsolt felvétele, 1962

Damjanich János Múzeum fotótára

2. kép. Ásatás, Tiszaszőlős – Csontospart 1961-1962

Csalog Zsolt felvétele, 1961-1962

Damjanich János Múzeum fotótára

3. kép. Régészeti állandó kiállítás

Csalog Zsolt felvétele, 1964

Damjanich János Múzeum fotótára

radhasson az európai hírű lelőhelynek. A máskor oly hajlékony tollú Zsolt szikár, szófukar módon, néhány rövid mondatban számol be az esetről a *Múzeumi Levelek* hasábjain, de épp emiatt érzem-tudom, hogy ez számára szinte feldolgozhatatlan trauma lehetett.

Ami régészeti pályafutásában különösen tiszteletet parancsoló, hogy az általa kiásott leleteket egytől egyig be is leltározta. Összesen négy leltárkönyvet írt tele, de nem ám a ma használatos, vékonyka kis kötetekből, hanem a régi típusú, két-háromszáz lapos formátumúból. Azt pedig már végképp nem értem, hogy miképpen maradt arra is ideje, hogy emellett a múzeum összes korábban felgyűlt leletanyagát is leltárba vegye. Neki köszönhető, hogy az 1940-es, 1950-es évek óta a raktárban kallódó tárgyak nem váltak az enyészet martalékává, mert Csalog Zsolt gondoskodott adatolásukról, leltárba vételükről. Ő dolgozta fel a múzeum régészeti gyűjteményét megalapozó 19. század végi író-hírlapíró, amatőr régész, Hild Viktor teljes hagyatékát – gondosan megőrizve a Hild által a tárgyakra kötözött kis, fémkeretes cédulákat, melyek mára maguk is muzeális értéké nemesültek. De beletárolta Kalicz Nándor teljes tiszazugi terepbejárásának anyagát, a jászberény-cserőhalmi kelta és késő bronzkori temetőt, a múzeumalapító Balogh Béla hagyatékát, a Szolnok, Attila úti késő bronzkori kincsleletet, a szolnoki várból származó hatalmas szórványanyagot és mindenféle, az 1950-es években innen-onnan begyűjtött leletet, melyek nélkül mai ismeretanyagunk a megye régészeti lelőhelyeiről csak töredékes torzó lenne.

Sajnos a szolnok-szandai Netovább csárda mellett az ötvenes években feltárt több száz síros temetőnek csak a szarmata korú anyagát leltározhatta be, a gepida korú részéhez nem fért hozzá, mert az ásatók évtizedeken keresztül halogatták a feldolgozást. Megjegyzem, a gepida anyag ma sincs beletárolva, vagyis mindenki jobban járt volna, ha annak idején Zsoltra bízzák a tárgyakat, mert akkor rendben lenne, és nem keveredett volna össze olyan végzetesen, hogy Bóna Istvánnak és Cseh János népvándorlás koros kollégáinknak többéves munkájukba került az azonosításuk és közlésük.

Csalog Zsolt nekikezdett egy óriási könyvtári adatgyűjtésnek is, melynek célja az összes megyei lelőhely említésének kicédulázása volt, a régészeti irodalom 19. századi kezdeteitől fogva.

Ez a – modern kifejezéssel élve – adatbázis ugyan töredékes maradt, de a múzeum adattárában ma is megtalálhatók kézíratos cédulái, várva a muzeológia sorsának jobbra fordulását, amikor valaki kézbe veszi és kiértékeli őket.

Szerencsére tudományos pályafutásának nyomtatásban is megjelent jó pár eredménye – biztosan kevesebb, mint amennyit szeretett volna megvalósítani, de amit hátrahagyott, ma is alapvető jelentőségű. Az ő közléséből ismerhetünk két fontos temetőt, a jászberény-cserőhalmi pili nyi sírokat és a jászberény-borsóhalmi rézkori temetőt – ez utóbbi egyébként édesapja ásatása volt. Majd 1962-ben az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain közzétette a rézkori edények díszítéséről szóló – szinte forradalmi – értékezését, amely tanulmány a ma oly divatos kísérleti régészet első magyarországi példája.

Es ezzel még egyáltalán nem ért véget Csalog Zsolt régészeti munkásságának ismertetése, pedig sok mai régésznek már ez is messze meghaladja a képességeit.

1964 áprilisában nyílt meg a megye első állandó régészeti kiállítása, melynek koncepcióját Csalog Zsolt állította össze, a tárgyakat ő válogatta, és a kivitelezésben is tevékenyen részt vett. Ez a kiállítás 1975-ig volt látogatható – így nekem volt szerencsém gimnazistaként még előben is látni –, de fotódokumentációja is fennmaradt. Ennek alapján tudjuk, hogy ez a kiállítás nemcsak a 20. század derekán, de ma is tökéletesen vállalható, rendkívül gazdag, szípkázó ötletekkel teli, élvezetes és nagyon alaposan átgondolt-megkomponált tárlat volt. Nem hiszem, hogy abban az időben volt még egy olyan intézmény az országban – beleértve a Nemzeti Múzeumot is –, melynek régészeti kiállításában ennyi rekonstrukció, magyarázó ábra lett volna. Jól emlékszem, hogy történelemre-régészetre fogékony tinédzserként mennyi órát töltöttem el Csalog Zsolt tárlói előtt, hosszan böngészve a rövid, de célra törő feliratokat, a sok-sok különleges és szépséges tárgyat, bámulva a tőszegi bronzkori település rekonstruált metszettelát. (3. kép) Azóta már három állandó régészeti kiállítást is rendeztem, de félek, egyszer sem sikerült még csak megközelítenem sem azt a precíz, didaktikus, de egyáltalán nem unalmas vagy érdektelen stílust, melyet Csalog Zsolt ötven éve kitalált. Ha valaki azt hiszi, hogy egy kiállítás attól jó, hogy teletömjük érintőképernyős monitorokkal, zenélő, világító, izgó-mozgó interaktív játékokkal, annak szívesen figyelmebe ajánlanám ezt a kiállítást. Valamint ezt a tanulságos mondatot, melyet ő írt a kiállítás koncepciójáról: „A szakma részéről elhangzott (áruljuk el: általában igen kedvező) bírálatok vetették fel, hogy vajon eléggé közérthető-e, nem túl nehéz-e a kiállítás? E kérdésre határozott nemmel felelhetünk. Súlyos hiba volna a népművelést az osztály legrosszabb tanulójához vagy, mint mondani szokás, az ideálisan tudatlan Mari nénihez szabni.”

A korábban említett Wikipédia-szócikk azt írja, hogy Csalog Zsolt 1966 után kezdett el írni. Hát nem. A *Múzeumi Levelek*ben vagy épp a *Jászok*ban megjelent ásatási beszámolóit, a régészettel, múzeumi munkával foglalkozó szépszámú írása a tudományos ismeretterjesztés szépirodalmi értékű teljesítményei. Érzékeny és érzéketlen sorokat olvashatunk a rákócziálvi, surjányi, abádszalóki ásatásokról vagy épp a jégkor emberéről, vagy a régész munkájáról. Felelevenített egy 19. századi műfajt, az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain olvasható ásatási levelek műfaját, mely könnyed, közérthető egyszerűséggel, de mindenkor tudományos alapossággal szól ásatásokról, leletekről. Ennek a műfajnak Móra Ferenc volt legkiválóbb művelője, és Csalog Zsolt méltó követője volt. Őszintén sajnálom, hogy pályája elkanyarodott a régészettől, mert szakmánk egy felkészült, kiváló tollú író, nagy mesemondót veszített el.

Ez a pár mondat természetesen nem lehet Csalog Zsolt régészeti munkásságának mélyre hatoló értékelése. De örömmel mondhatom el Önöknek, hogy ez sem várat már sokat magára, hiszen Szilágyi Márton tollából a közelmúltban készült el az a doktori disszertáció, mely részletesen feldolgozza és elemzi Csalog Zsolt rézkori ásatásainak eredményeit, és így kerek egésszé válhat Csalog Zsolt életműve.

Zsolt Csalog, the archaeologist

Zsolt Csalog worked as an archaeologist in the Damjanich János Museum in Szolnok between 1960 and 1966. His task was to lay the foundations of the collection. He classified and inventoried all the archaeological material collected earlier. It is thanks to him that the objects left neglected in the stores since the 1940s and 1950s have not been lost. At the same time he also conducted his own excavations, concentrating mainly on the Bronze Age. But he also carried out rescue excavations in all prehistoric periods in Tiszaszőlős, Törökszentmiklós, Kenderes, Rákóczi falva, Tiszafüred and Abádszalók. He also inventoried his own finds in an exemplary way. He began to create a database of find sites in the county, with a card index of references to the county in the archaeological literature. In addition to this vast work of systematisation, he had time for scholarly communications. His popular science writings are works of literary merit that reveal Zsolt Csalog's talent as a writer. His name is also associated with creation of the county's first permanent independent archaeological exhibition.

The rich work done by Zsolt Csalog has influenced the life of the museum in a way that is still felt today. His figure is still a living memory in the museum.

Csalog Zsolt és a cigányok

„...szeretem és félttem a cigányokat [...] de rajtuk kívül társadalmunk egészét is félttem...”

Hogyan lett a cigányok kutatója – az önmitológia

„Hogy a romákkal hogy kerültem össze?” Több interjúbán is elmesélte Csalog Zsolt kapcsolata a cigányokkal és a cigánykutatással. Ezekből rekonstruálhatjuk önmitológiáját, mely két jelentős mozzanatra épül: egy szolidaritási gesztusra és a megtalálására. A *Beszélő*ben, egy Daróczi Ágnesnek adott interjúbán így fogalmazott:

„Még akkor nem írtam rendszeresen. Hanem régész voltam, ásattam és ásatásokat vezettem. Mint néprajzost érdekeltek [mármint a cigányok], de nem nagyon tudtam, hogy lehet őket megközelíteni, meg hogy is van az, hogy én elmegyek egy telepre és akkor oda leülök a tábortűzhöz? – Nem tudtam, hogy ezt hogy lehet megoldani. Az ásató munkásaim között viszont voltak cigányok, és rettenetesen feldúlt, amikor láttam, hogy a parasztok hogy bánnak velük.”¹ (DARÓCZI 1997.)

Csalog tehát a cigányok mellé állt, s levonta a máig érvényes konzekvenciát: „És ez általános tapasztalat, hogy ha egy néprajzos egy faluban parasztokkal akar foglalkozni, akkor nem állhat szóba cigányokkal, az ottani cigányokkal. És fordítva. Nem tűrik egymást.” A cigányokkal való jó kapcsolatának híre ment baráti körében, s ennek tudta be élete legnagyobb változását:

„’70 decemberében volt. Becsengetett a Kemény Pista, azt mondta: »Szervusz, én vagyok a Kemény Pista.« Azt mondja: »Gyere velünk cigányokat kutatni!« Mondom: – Jó! De azért gyere be, ülj le! – És attól kezdve próbált lebeszélni róla. Mondta, hogy hát mi nem tudunk még csak egy szerződést sem adni, hanem ha van kedved otthagyni az állásodat – a Néprajzi Múzeumban dolgoztam akkor –, akkor jöhetsz, és havonta meghosszabbított szerződésekkel, amíg tart az egész munka, addig csinálhatod. Mondom: – Jó, igen. Holnap felmondok a Néprajzi Múzeumban. És azt mondja: [...] »Gondold meg azért.« – Hát, mondom, mit akarsz, mit mondtál a kapuban, a bejáratnál, hogy menjek veletek cigányokat kutatni? Megyek!”

1 És folytatódik az interjú: „Tiszaszőlősen – eléggé a régéssz pályám elején – volt egy Jóska nevű fiatal, aranyos, kedves, jó munkás cigány srác a brigádban, amely ilyenkor alkalmi módon toborzódik, aki kapható a faluban, akit meg lehet találni, az jöhet. Nem munkanélküliek voltak akkor még, hanem többnyire rokkantak, meg esetleg táppénzcsalók, akik mellette egy-két hétig dolgoztak nekem. Egyszer csak jön a hangadó, félre von engem, és azt mondja, hogy a Jóska ki kell rúgni, az nem ide való. Hát, mondom, miért kéne a Jóska kirúgni? – Hát azért, mert a Jóska tüdőbeteg. Az ásatás a falutól jó messze volt. Reggel hoztak egy demizson vizet, azt ittuk közösen a demizsonból. Hát, hogy a Jóskaival nem fog senki közös demizsonból inni. Rögtön odahívtam a Jóska, és kérdezem tőle: – Jóska! Maga tüdőbajos? – Nem – azt mondja. – Soha semmi, még orvossal nem volt bajom. – Meg erős, szép srác volt. Azt mondtam, most tegye le a szerszámot, menjen be a faluba, hozzon egy üveg vagy egy demizson ivóvizet, és mi ketten azt fogjuk inni. És a parasztok bedühödtek ettől. Közölték, hogy ők elmennek, ha a Jóska ott tartom erővel. Mondom: – Tessék! Most van fél kettő, mostanáig kifizetem a ledolgozott munkabért mindenkinek. És egy el is ment. A többi pedig otmaradt, és pófákat vágott. Ez nem volt kiszámítva tudod, de ettől én nagy szám lettem a tiszaszőlősi cigány közösségben. Attól kezdve esténként tényleg ott üldögéltem velük a putritelepen. És, mondanom sem kell, hogy a parasztokkal viszont vége volt a kapcsolatomnak.” (DARÓCZI 1997.)

A tényleges előzmények – az etnográfus

Ezekben az interjúkban nem került szóba néhány – a régészeti ásatásokat megelőző, illetve követő – mozzanat, olyan események, amelyek egyértelműen arról szólnak, hogy Csalog Zsolt és a cigányok kapcsolata, a cigányok iránti érdeklődése és érzékenysége már korábbra datálható. Egyetemi hallgatóként szakdolgozatához gyűjtve, kutatva több helyen járt és dolgozott. Az 1957-es és 1958-as gyűjtések adatai a kor akkori etnográfusi módszertani előírásainak megfelelően cédulákra, tematikus jegyzetlapokra kerültek. Az A4-es lapok keresztbe elvágott fele egy-egy cédula, erre egy helyszínen, egy időpontban, jobbra egy-egy embertől vagy közösen beszélő közösségtől feljegyzett, egy kérdéskörre adott válaszok legélt szövegei kerültek. Ezen szövegek hosszúsága és mélysége képet ad (több évtizedes távolságból is) a gyűjtő érdeklődéséről, a vele kapcsolatba kerülő emberekkel kialakított viszony érzékenységről, egy másik társadalmi csoport tagjai iránti elkötelezettségéről. Csalog egyetemi hallgatóként az egyetem és a néprajzi szakma elvárásai szerint dolgozott. A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába bekerült gyűjtési csomagjai, azok cédulái egyértelműen erről vallanak.² E pár idézett cédulából vagy annak csak részletéből is látszik, hogy már akkor milyen érdekelték a cigányok. A cigányok tagoltságát azon a módon is kifejezte, hogy rögzítette, milyen nyelvi, etnikai csoportnál járt, azok hogyan nevezik magukat, mi a viszonyuk más cigány csoportokhoz, mi adta és adja megélhetésük alapját, mi a tudásuk a szalma-, gyékény-, vesszőmunkák területén, s legfőképpen milyen a lokális társadalmon belül a cigányok és a parasztok együttélése, viszonya. Ezek a publikálatlan jegyzetek már arról tanúskodnak, hogy tisztában volt a magyarországi cigány etnikai és nyelvi csoportok differenciáltságával, a nyelvváltás jelenben is zajló folyamatával. De ha az emberi apróságokat nézzük, magunk előtt láthatjuk egyik jegyzetének „hősét”, Ábri Miklóst, aki egy nagyobb társaság szóvivőjeként próbálja magát pozícionálni, miközben társai talán éppen össze is kacsintanak a

2 Néhány cédulából idézek csak (szó szerint) ezekből a gyűjtésekből: „A falu szélén lévő telepen maguk készítette házakban kb. 200 u.n. »magyar cigány« él. Cigányul nem tudnak. Életmódjuk a paraszttól erősen elüt, de a környéken lakó másfajta – teknővájó – cigányoktól is erősen elkülönítik magukat. A faluban csak ők foglalkoznak gyékénymunkával. Ezen kívül részesaratásból, alkalmi napszámmunkából kerül ki megélhetésük. – A[bri] M[iklós] fiatal korában pesti fonógyárban is dolgozott, s egy kissé tanult iparosnak is tekintti magát. Kevésbé tud azonban többet a többieknél, s amint valamit nem úgy adott elő, amint a többiek előtt köztudomású, azonnal, szenvedélyesen helyreigazították.” (Ltsz.: EA 15294, 20. cédula: Nyíradony; 1957. Toldi utcai cigánytelep.) „A város Vénkert nevű részén, a parasztoktól elkülönülve, de körülkerített házakban lakó néhány család magukat magyarcigányoknak nevezi. Cigányul nem beszélnek. Szegényparaszi munkájuk mellett a város gyékényspecialistái. A gyékényt a gazda szokta levágni, ők csak megveszik. A bőszőrményi határban, *nyírség* helyeken terem, nagyobb mennyiségben pedig a Hortobágyon. Onnan hordják haza gépelés (cséplés) után, egy-egy család három emberre számítva 1000-1500 kévét. Van, aki 470 kévét is megköt októbertől tavaszig. Otthon az udvaron *kupba* állítják a gyékényt, így a hó sem árt neki.” (Ltsz.: EA 15294, 63. cédula: Hajdúböszörmény, 1957. júl. Vénkert cigányok – Gyékénybeszerzés.) „A gyékényt a közeli Taktában szedik, *vágják*, *sallóval* vagy külön e célra készült *gyékényvágóval*. Utóbbi teljesen azonos a *nádvágóval*, és ugyanúgy is dolgoznak vele. Augusztus–szeptemberben vágják a gyékényt. Gyalog mennek be érte a vízbe. A picóval nem nagyon törődnek, nem öltöznék fel a vágáshoz. Ha marad gyékény télire, szoktak jégről is vágni, de az rosszabb minőségű.” (Ltsz.: EA 6345, 3. cédula: Taktaszada, 1958. ápr. Cigánynegyed – Gyékénybeszerzés.) „A falu szélén külön lakó, magukat magyar cigánynak nevező, cigányul már nem beszélő, főleg napszámos munkából (kevesebben: zenélésből) élő cigányok legtöbbje ért a gyékénymunkához. Főleg *szakajtót* készítenek. Készítése *kötés*. A *fonás* csak a vesszőmunka. Fémből készült kosártó- (tű) -vel dolgoznak. A terminus kevés, csupán: *híme* (a szakajtó varrása), *suska* (a körbe vezetett gyékényhurka). A másutt részfásfenekűnek nevezett szakajtó neve *varrott*.” (Ltsz.: EA 6345, 4. cédula: Taktaszada, 1958. ápr. Cigánynegyed – Gyékénybeszerzés.) „A falu szélén elkülönülve, de parasztházakban lakó cigányok zömében »orosz cigányok«. A 20-as években jöttek Oroszországból. Földjük van, jól gazdálkodnak, inkább csak külsejüknél látni, hogy nem igazi parasztok és hogy nem magyarok. Magyarul, cigányul és oroszul beszélnek. Petrovics paraszti munkája mellett kosárfonó specialista. Fehér munkát is csinál. Régen csinált kast is, amiben a padlason húst tartottak; leginkább sváboknak kellett (?). [...] A többi cigány hívja őket »varázslócigányoknak« is, mert jósltak régen, s ma is van, aki azt csinálja. A románcigányok beszédét nem is értik. P. J. Oroszországban is tudott már kosarat fonni, ugyanígy csinálta.” (Ltsz.: EA 15293, 42. cédula, Dunacsanakcső, 1958. júl. Petrovics József 48 é. cigány – Cigány kosárfonó és munkái.) „A baksai cigánynegyed lakói magyarcigányok, zenélésből, napszámból és vesszőmunkából élnek, kis faházakban külön laknak a falu szélén. A háború előtt az öregek még tudtak valamennyire cigányul, ma már senki sem. Adatközlőm a kosárfonást egy helybeli öreg kanásztól tanulta, 17 éves korában. Akkoriban, a 20-as években az az egy ember font csak kosarat parasztoznak. Akkor már öreg volt, nem kanászodott, csak font, s kevésre rá meg is halt. A többi cigánynak azután adatközlőm tanította a kosárfonást. Ma is mindent úgy csinálnak még, ahogy a kanász csinálta. A cigányok közül ma 9-en fonnak kosarat, férfiak.” (Ltsz.: EA 15293, 76. cédula, Zalabaksa, 1958. aug. Adatközlők: a cigánytelep lakói – Cigány-vesszőháziipar.)

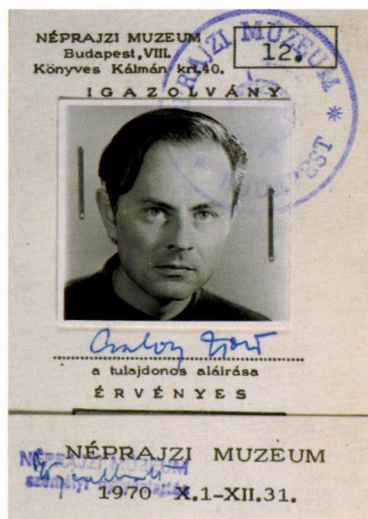

1. kép. Csalog Zsolt múzeumi igazolvány képe,

Ismeretlen fényképész felvétele, 1968

Csalog Zsolt felvétele, 1970

Néprajzi Múzeum, ltsz: F 31315

2. kép. Csalog Zsolt múzeumi igazolvány képe, 1970

Ismeretlen fényképész felvétele, 1970

Csalog Zsolt felvétele, 1970

Néprajzi Múzeum, ltsz: F 31316

gyűjtővel. Csalog kutatásait megírta néprajzi szakdolgozatában, melynek egy tematikus fejezetét megjelentette a *Néprajzi Értesítő*. Ebben az írásban már találkozunk azzal a jogos vehemenciával, amellyel régész és ásatást vezető korszakáról mesélt:

„A gyékénykosarak fonása ma az Alföld több pontján már szinte a cigányság privilégiuma. Egy-egy telepük általában három-négy falura terjedő körzetet lát el, pénzért, vagy gyakrabban élelemért eladott áruival. Hogy e helyzet csak újabkori fejlemény, arra fényt vet egy prűgyi adat: A faluban több idősebb parasztember ért a gyékénykosarak készítéséhez, de inkább csak szalmával dolgoznak, a gyékénymunkát szegélyelnék, »mert ma már csak cigányok kötnek gyékényt.«” (CSALOG 1963.26.)

Ekkor talán már két lélek lakott Csalogban, egyik a társadalom peremén élő kitaszítottak iránti szolidaritás tulajdonosáé, másik a tudományos szakemberéé.³ De az etnográfusban is ott volt már a józan, elfogulatlan „cigány-/társadalomkutató”, aki felismerte és elmagyarázta, hogy adott kulturális jelenségben mi az etnikus, mi a társadalmi helyzetből fakadó magyarázat.

3 A kosárfonás ún. spirál-technikája a magyar nyelvterületen dolgozatának lásd szakmai sorait: „Külön kérdést jelent a cigányság spirál munkája. Az országszerte megtalálható, vályogvetésből és napszámosmunkából élő, cigányul már nem beszélő ún. magyar-cigányok faluszéli telepei – különösen az Alföldön – a gyékényspirál munka megannyi központja. (Adatok: Nyíradony, Taktaszada, Tiszaladány, Vajdacska, Nagylónya, Felsőtárkány, stb. stb.) Technológiájuk csupán annyiban tér el a paraszttól, hogy általában földön ülve kötnek, egyik visszahajtott lábuk sarkával rögzítve a munkadarabot. További eltérést jelent, hogy a spirálhurkát legtöbbször nem jobbra, hanem balra vezetik. A spirálmenetnek ez az iránya azonban, mely a kosár felülnézetében az óramutató járásával megegyező forgást mutat, a cigány kosárkötőkénél sem kizárólagos, s az ellenkező forgásirány sem kizárólagos a parasztkötnél: a tiszavalki kosarak forgásiránya például döntő többségét tekintve az óramutató járásával egyező. A fenti eltérések dacára biztonsággal állíthatjuk, hogy a cigányok spirál munkája genetikusan értelemben nem saját kultúrájuk tartozéka, hanem átvétel a magyar paraszti kultúrából. Ennek főbb bizonyítékai a következők: A cigányok technikai terminológiája alapján megegyezik a környéken dolgozó paraszt-kosárkötőkével, de annál lényegesen szegényebb; a legöregebb cigány-kosárkötők még tudnak cigányul és azt vallják, hogy a kosárkötés terminusainak, de még a gyékénykosár-típusok magyar megnevezéseinek sem volt cigány megfelelőjük; végül pedig: a cigányok semmiféle gyékénymunkát nem készítenek saját használatukra.” (CSALOG 1963. 26.)

3. kép. Sásd, Hosszúmezői cigánytelep részlete

Csalog Zsolt felvétele, 1970

Néprajzi Múzeum, ltsz: F 237011

A következő stáció 1970 tavaszához köthető. Ekkor Csalog Zsolt a Műemléki Felügyelőség felmérő kutatója lett. Több dél-dunántúli faluban is járt, s a kérdőívek tanúsága szerint alapvetően arra kellett volna választ adnia, hogy adott településen milyen védendő építészeti emlékek, épületegyüttesek találhatók, vagyis hogy mikből lehet műemlék, kulturális örökség: a népi lakóház-tól az utcaképig, az útszéli csárdától a pincesorig mi az etnográfiai értelemben vett helyi, táji, regionális jellegzetesség. Ezekbe értelemszerűen nem fértek bele a kuptorok (az udvari kemencék), a cigánykunyhók és a cigánytelepek. És Csalog nemcsak a parasztok tereit járta szorgosan végig, s dokumentálta a látottakat alaposan, hanem elment a cigányokhoz is, fényképeket készített, s leadta őket, és a jelentésben is foglalkozott helyzetük bemutatásával.⁴ A társadalmi konfliktusok

4 „Sásd katolikus magyar falu. A táj lakóinak nagyrésze 1946-ig német volt. Feltűnő jelenség, hogy a németek egy részének kitelepítése után a maradék németiség igyekezett Sásdra jutni, illetőleg a falusi lakossága Sásdra behúzódnának addig lezajlott első hullámával a németiség jött be. Sásd így 1946 óta erősen elnémetesedett, az Újtelep ma szinte teljesen német. Gyorsan nő a belterületre beköltözött cigánycsaládok száma is.

Sásd (Hörnyék) határában két cigánytelep volt. Hosszúmező Godisa közelében, az erdőben fekszik, gyakorlatilag inkább Godisához kapcsolódott. Mái csaknem teljesen felszámolódott, már csak 6 lakóépülete van, a többi család elsősorban a godisai Újtelepre, kevésbé Sásd belterületére költöztek; 1930 körül települt, akkor a favágó kunyhókhöz hasonló kunyhók voltak, ma igen vegyes: a fonott falu putritól a tornácos téglaházig terjed a skála. Nagyrésze járdázott, járda vezet Hörnyékre is. A férfiak nagyrésze Komlóra jár bányába (Sásdig gyalog). A házak egy része porta-szerűen körül van kerítve, és kisállattartáshoz ólakkal felszerelve, a házak laza utcásorokat is alkotnak (két utca van), a primitívebb épületek halmozosan kapcsolódnak az utcákhoz. A telep fokozatosan faluvá formálódik.” (Ltsz.: EA 10869, 1–2. lap, Szalatna, Baranya megye, 1970. III.) „A falu közelében, de Hörnyék (=Sásd) határában van Hosszúmező cigánytelep, amely a gyakorlatban inkább Godisához kapcsolódott (lásd Sásnál); máig csaknem teljesen felszámolták. Viszont Godisa északi részén, a Polgár utcához kapcsolódva megkezdtek egy jelentős méretű cigánytelep („Újtelep”) építését. Ide költözött Hosszúmező és több más környékbeli telep lakossága. Az Újtelep épülése jelentős aggodalmat vált ki a falu parasztlakosságából. Az Újtelep lakói Komlóra járnak dolgozni, hasonlóan a falu fiatal parasztlakosságához.” (Ltsz.: EA 10862, 1. lap, Godisa, Baranya megye, 1970. III.)

felismerésére érzékenyen a jelentéséből sem hagyta volna ki a problémák felmutatását, legyenek azok generálói a parasztok vagy a tanácsi apparátus emberei, mint Szászváron is.

„A cigányság létszáma 137 fő. A belterületen cigányság még csak kis számban lakik, a zöm három külterületi telepen él (Ólvölgy, Lencsés és a legnagyobb Csöpögő, Vékony közelében). Házai részben hagyományos technikával készültek (karóvázas sár), részben vályogból, cseréptetővel. Probléma, hogy a faluba költözés lehetőségei igen korlátozottak, ugyanakkor új telepi ház építését nem engedélyezik, a megürülőket is lerombolják – a nyomor így rendkívüli, a helyi Tanács így igyekszik más falukba üldözni a cigányságot.”⁵

A Kemény-kutatás és „következményei” – a szociológus

Amikor Kemény István bekopogott Csalog Zsolt ajtaján, ezt a kutatót is ismerhette. És valóban, az 1971-es reprezentatív cigánykutatás változtatta meg alapjaiban Csalog életét. Túl azon, hogy barátokra talált, elköteleződött a mozgalomban, szociológus és szociográfus író is lett. A kutatásban Szolnok megye felelőse volt, kérdőívezett, interjúzott, majd a *Beszámoló* című kötetben meg is írta a Szolnok megyei jelentést. A kutatás során felvett mélyinterjúi adták azután a *Kilenc cigány* kötet alapját. A cigányvizsgálat tíz évvel követte a cigánykérdés politikai megítélését alapvetően meghatározó 1961-es párthatározatot. A vizsgálat mozgásteret eleve szűk volt, ráadásul Kemény István 1970-ben, a Magyar Tudományos Akadémia épületében szűk szakmai közönség előtt tartott előadást a szegénységről. Az akkori hivatalos megközelítésekkel szembehelyezkedve (amelyek legfeljebb „alacsony jövedelmű lakosságról” beszéltek), hangsúlyozta: „Valójában az alacsony jövedelem fogalma szűk, és önmagában nem értelmezhető. [...] Helyesebb ezért, ha nem alacsony jövedelműekről, hanem szegényekről beszélünk, a szegénység körülhatárolásánál több tényezőt veszünk figyelembe, és szegénynek nevezzük azt, aki nem élhet úgy, mint a többiek.” Kemény azt is világossá tette, hogy az így értelmezett szegénység létezésének a fennálló viszonyokban gyökeredző strukturális okai is vannak.⁶ Tekintve, hogy a szociálpolitika ellátórendszerét a kutatás eredménye sem tudta befolyásolni, a Kemény-tanítványok 1979-ben megalapították a Szegényeket Támogató Alapot (SZETA). Csalog, aki egyébként Matolay Magdán keresztül képviseltette magát a SZETA-ban (a felhívást jegyző nyolcak közt nem szerepel a neve), a kutatás morális vívódásáról beszélt a már idézett interjúban.⁷ Mindenesetre a szociológiai vizsgálat egyszerre teremtett belőle makroszociológust, tudománynépszerűsítőt és szociográfiai író. Ezek a konspiratív kategóriák persze gyakran egybecsúsznak, legalábbis egyik a másikra épülhet. A Szolnok megyei jelentés, mely a *Beszámolón* kívül megjelent a megyei múzeum évkönyvében is, lényegében kvantitatív adatsorokkal operáló tanulmány. Csalognak azonban ebből is sikerül „kiszólnia”, hiszen a tanulmány végén a cigány gyerekek oktatásáról szól reményt vesztett

5 Ltsz.: EA 10871, 1. lap, Szászvár, Bara-nya megye, 1970. III.

6 A kutatásban szintén részt vevő Havas Gábor azt is kifejti, hogy Kemény „beszélt még valamiről, aminek a tanítványok későbbi pályafutása szempontjából meghatározó szerepe volt: nevezetesen a korabeli szociálpolitika szegényekre nézve katasztrofális következményeiről: „[...] juttatásainkban – anélkül, hogy gondolnánk rá – a kedvezőbb helyzetben lévőknél kedvezünk. Már maga az a tény is vitatható, hogy ugyanazt a juttatást adjuk a kétszeres, háromszoros fizetést élvezőknek, igazságosságunkat azonban még inkább megkérdőjelezi, hogy juttatásaink legkisebb mértékben azokhoz jutnak el, akik leginkább rá lennének szorulva.” (Havas 2014.)

7 „A valóságban egy eldugott, nyilvánosságnak nem szánt kiadványban a Kemény Pista-féle gárda megírta a tapasztalatoknak egy részét, aztán utána a BM szétkergette az egész kutatást a befejezése előtt. De egyáltalán, mindvégig ott volt előttünk a kutató dilemmája, hogy szabad-e egy diktatúra számára adatokat szolgáltatni, hiszen nem tudhatom, hogy mire fogja felhasználni. Ugyanakkor számolni kellett azzal is, hogy a magyar társadalomban igenis vannak nagyon jól kitapintható gyökerei annak a nézetnek, hogy Hitlerék technikailag nem voltak elég sikeresek a cigányokkal, mert meg kellene semmisíteni őket. Ezt azért akkoriban csak egy-két extrém figura mondta, még nem öltött összefüggő arculatot. De ezt tudva, még élesebben vetődött fel a kérdés: vajon nem történhet-e meg az, hogy miután mi szépen felmértük a magyarországi cigányságot, letecszünk egy anyagot valahová, ami természetesen ugyanúgy a BM-é is, mert mikoriban mi dolgoztunk, Kulcsár Kálmáné már akkor eljuttatták a BM-hez az anyagainkat. Tehát ez okozta az ijedelmet, hogy szándékainknak megfelelően alakulnak-e a dolgok, amikor ezt a kutatást befejezzük, vagy pedig hülye balekok vagyunk, akik itt a jó szándékuk révén hozzásegítik a hóhért a tökéletesebb munkához.” (DARÓCZI 1997.)

hangon.⁸ És ebben a passzusban a sikertelenségért nem őket és nem a családjukat teszi felelőssé, hanem az iskolarendszert.

E tanulmány megjelenésével egyidős Schiffer Pál és Andor Tamás *Mit csinálnak a cigány gyerekek* című dokumentumfilmje, melyben Kemény István és a kutatásban részt vevő munkatársai is dolgoztak, s mely film egyértelmű opponálása a korszak „hurráoptimista” sikerpropagandájának.

Néprajzi, antropológiai gyűjtőmunkát nemigen végzett már ezt követően Csalog, mindössze alsószentmártoni rövid terepmunkáját érdemes kiemelni, már csak azért is, mert ennek az időszaknak ez a falu emblemátikus és metaforikus pontja lett (CSALOG 1979).

Ami a Kemény-kutatásból következett – a tudomány-népszerűsítő

Csalog Zsolt a kutatás Kemény által megfogalmazott legfontosabb tanulságait és következtetéseit aztán tudomány-népszerűsítő módon is terjesztette, így az *Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához* című tanulmányában, majd a *Kilenc cigány* (elbeszélő) interjúkötetének utószavában. Csalog pontosan rajzolta meg a különböző cigány közösségek, az eltérő nyelvi, etnikai és nemritkán különböző törzsi csoportokhoz tartozó lokális közösségek külön világait. Csoporton belüli endogámiáról beszélt, arról hogy az egyes cigány csoportok tagjai inkább kötnek házassági/együttélési kapcsolatot nem cigányokkal, mint egy másik cigány csoport tagjaival. A három élesen elkülönülő csoport a magyarcigányoké (több generáció óta anyanyelvük döntően a magyar, jellemző foglalkozásuk a muzsikálás és a vályogvetés vagy egyéb sármunkák), az oláh-cigányoké (cigány anyanyelvűek, de kétnyelvűek, eleven a törzsi-nemzetségi tagoltságuk, hagyományos mesterségeik a fémművesség, lókereskedés) és a román-cigányoké, vagyis a beásoké, (akik anyanyelve a kétnyelvűség mellett a román egy dialektusa, s akik korábban egységesen faiparosok, erdei munkások voltak). A válasz tehát: nem etnikum, mert a cigányság egészére jellemző kulturális specifikumok nem mutathatók ki. (Valójában a cigányság ekkor a fentiekben leírtak szerint legalább két etnikus alakzatot – oláh- és román-cigányt – jelentett.) Ehhez még hozzátehetjük, hogy a csoportok közös származástudata is hiányzik. A román-, vagyis beás cigány a „falu parasztjaitól és a tanácsi tisztviselőktől tudja meg, hogy ő „cigány”. Csalog megállapításának lényege, hogy a „cigányság” hivatalosan szociális kategória, ki nem mondva, de hallgatólagosan elfogadva faji kategória, az etnikus szempontok teljes figyelmen kívül hagyásával. A fajinak elképzelt kategóriához pedig egy sor negatív kritérium kapcsolódik. A tanulmányt most is felülírja a mélységes aggodalom:

„...megvan a veszélye annak, hogy a társadalmi környezet tudatában a faji szempontok jelentősége az ügy mérhetetlen kárára abszolutizálódik, majd pedig visszahat az alanyra és így valóban megteremtődik egy ténylegesen létező, tudatában integrált »cigányság« kategória – a cigány, mint cigány érzi magát megkülönböztetettnek, elhatároltnak, visszaszorítottak, s így ezt a fogalomrendszert végül maga is elfogadja és ideológiai-politikai motívumként használja.” (CSALOG 1973. 44.)

8 „Összegezve: az iskola jelenlegi színvonala és koncepciója szerint nem látszik képesnek arra, hogy a cigány ifjúság oktatásának feladatát megoldja, illetőleg az elmúlt két évtized bizonyos, számokban is mérhető eredményei után a jelenleg kielégítőnek éppen nem mondható szintről továbbmozdítsa. Tekintve az általános iskolát, a nagyonis szórványos adatokból megalapozott ítélet helyett inkább csak benyomást lehet szerezni. Eszerint azonban a minimális előrelépés is mintha megállt volna: középiskolába, szakmunkásképzésre vagy felsőoktatásra ma nem több, vagy éppenséggel kevesebb cigány gyerek jut el, mint a megelőző két évtizedben. S ez az impresszió megfelel a cigánykérdés általános helyzetképének.” (CSALOG 1976.113.)

4. kép. Sásd, Hosszúmezői
cigánytelep részlete
Csalog Zsolt felvétele, 1970
Néprajzi Múzeum, ltsz: F 237013

5. kép. Sásd, Gálykúti cigány-
telep részlete
Csalog Zsolt felvétele, 1970
Néprajzi Múzeum, ltsz: F 237007

6. kép. 237009 Sásd, Gálykúti cigánytelep részlete

A kutatási anyag irodalommmá lesz – a szociográfus író

A *Kilenc cigány* utószava már a szociográfiai szerkesztés módszertani problémáját veti fel. Csalog „Kálmán-nal” polemizál. Az a fikció, hogy a kéziratot elküldte egy fiatal műszaki értelmiségi cigány barátjának (oláh-cigány identitású elkötelezett embernek), aki kérdéseket és néhol fenntartásokat fogalmaz meg. Ezt mi nem olvassuk, csak a csalogi válaszból rekonstruáljuk a védelem alapjául szolgáló programpontokat. Lehet-e kilenc cigány emberrel készített interjúval bemutatni a cigányság sokszínűségét, a különböző életstratégiákat és eltérő életutakat?

„Tudom, hogy lehetetlenre vállalkoztam, amikor kilenc cigányt – minden harminckétezrediknél is kevesebbet! – vezettem be a reflektor fénykörébe, hogy velük a cigányokat mutassam be. Másképp fogalmazva: ez a könyv vékony, sovány. Igazad van, ha úgy látod: nem remélhető, hogy ilyen kevés betűvel minden fontosat elmondhatok a cigányokról. De hogy a lehetőségek határáig mégis megtegyem ami tehető, igyekeztem olyan embereket választani, akik minél népesebb, jellemzőbb típusokat képviselnek és minél gazdagabb, kifejezőbb dokumentumot nyúj-

tanak a cigányok világának egy-egy szeletéről. Te is tudod, mennyit forgolódtam már cigányok között, hogy több százzal beszélgettem már, hogy hatvannál több cigány szája elé tartottam már a magnó mikrofonját – hogy tehát van választékom a választáshoz, s ha tudtam is, hogy teljességre nem törhetek ebben a könyvben, igyekeztem a kevéssel is minél többet nyújtani.” (CSALOG 1976b. 226.)

De Kálmán kifogásolja azt is, hogy miért kellett egy „bűnözőt” is bemutatnia, hiszen ezzel erősítheti a cigányokkal szembeni sztereotípiákat, és fokozhatja az előítéleteket. Csalog felteszi a kérdést:

„[...] cigányok közt több-e a bűnöző, mint nem-cigányok közt, arról a statisztikák nem tudósítanak. [S menten válaszol is:] Sejttem mégis, hogy több lehet, mert így logikus: a nehéz szociális körülmények, a kenyértelen telepi élet és a kitaszítottság elég természetes következménye ez is. De éppen ezért fontos felismerni és végiggondolni, hogy nem a cigány »vére« viszi a bűnözésbe a cigányt, és hogy ez az út is csak egy út, általában semmiképp nem jellemzi a cigányokat.” (CSALOG 1976b. 226.)

Csalog számára sokkal aggasztóbb, hogy

„[...] a téglaházban lakó cigány már elkülöníti magát a putrilakótól, a magyar cigány siet megmagyarázni, hogy ő nem olyan vadember, mint az árokparton diny-nyét evő, döggödörben guberáló, hamiskártyás oláh-cigány, hogy teknővájó román cigánnyal ő soha szóba nem áll – és így tovább. Magyarázható jelenség ez, hiszen talán mindenfajta emelkedés természetes velejárója, hogy minden fél lépés után elhatároljuk magunkat lefelé. Elég természetes viselkedés ez, de semmiképp nem rokonszenves. Fájdalmas torzulás a szolidaritás feladása, amely kiúttalan, kettéhasadt tudatállapotba vezet – s amellett számottevően akadályozza is az alul rekedtek előrejutását, hiszen hathatósan terjeszti a legigaztalanabb, elitélő véleményeket róluk.” (CSALOG 1976b. 228.)

De szó kerül arról is, hogy miért nem mutat be Csalog értelmiségi cigány embereket, mondjuk népükért tenni akaró és tudó tanítókat, zenészeket, vagy miért nem jelennek meg a sikeres és esetleg gazdag oláh-cigány kereskedők. Az író sorra megválaszolja ezeket a (jobbára maga számára feltett) kérdéseket, s ha kapunk is elfogadható válaszokat, leginkább arra gyanakszunk, hogy a mintában nemigen voltak ilyen interjúalanyok. A polémia talán legsúlyosabb pontja a cigány identitás és a roma mozgalom kérdése. („Arról a mozgalomról beszélek, amely cigány zászlót és himnuszt szerkeszt, és amely csakis cigányban és nem-cigányban gondolkodik, eléggé hasonlóan a cigányirtó fajvédőkhöz.”) A könyv megjelenésének idején kezd kibontakozni a magyarországi cigány értelmiségi mozgalom, az 1970-es évek legelején jelentkezik Bari Károly, Lakatos Menyhért, ekkor találunk rá a festő Balázs Jánosra, s ekkor hallatja szavát Péli Tamás és Choli Daróczi József is. 1971-ben Lakatos Menyhért ott ül az első cigány világkongresszuson, amikor a cigányok közös népelnevezését, zászlaját, himnuszát megalkotják, illetve elfogadják.

Csalog számára a közös eredet fikció, az általa ismert és megszólaltatott emberek nem a „misztikus azonosság közösségében” gondolkodnak, hanem a cigány bélyeget szeretnék lemosni, letörölni magukról, legfeljebb ez a stigma (az azonosság és minden cigányra jellemző negatív megítélés) és velük szemben az „idegenség” érzése az, amely összeköti őket. Csalog tehát nem cigány nemzeti kultúrát épít, hanem a cigányokat szeretné megszabadítani a rájuk sültött bélyegtől.

„Ha össze lehet foglalni egy könyv mondandóját egyetlen mondatban, így foglalom össze: a cigányok sokfélék. Leírtam őket ilyennek, és ellenkezőleg, olyanak is, mindenféleképpen, hogy rámutassak erre a fontos tényre: sokfélék. Hogy ellene dolgozzak mindenfajta hamisító általánosításnak, hogy megértessem: egyenként lehet csak minősíteni őket, a tisztákat tisztáknak, a lustákat lustáknak, az éheseket éheseknek, a bűnözőket bűnözőknek, a szépeket szépeknek – mert emberek lévén, joguk van végre levetni a C betűt és minden egyéb rájuk ütött általános értelmű bélyeget.” (CSALOG 1976b. 240.)

7. kép. Godisa, az Újtelep, az új cigánytelep panoráma képe

Csalog Zsolt felvétele, 1970

Néprajzi Múzeum, ltsz: F 237053 és F 237054

Csalog 1976-ban már író, s nem szociológus, nem is etnográfus, bár ezen tudását és műveltségét továbbra sem feledí, legfeljebb kevésbé gyakorolja, s csak áttételesen jelenik meg interjúkon alapuló szépirodalmi műveiben. Nem ejtek szót paraszt, munkás, 1956-os tárgyú szociográfiáiról, de szólok még más cigány ember sorsát feldolgozó művéről. 1987-ben az *Újhold-Évkönyv*-ben, majd 1988-ban önálló kötetben jelent meg a *Cigányon nem fog az átok*, Julis néni elbeszélését tartalmazó kisregénye. Soltész Márton disszertációjában részletesen foglalkozik többek között ennek a műnek a nyelvezetével is, idézve a korabeli polémiákat is (SOLTÉSZ 2015), így ezek ismertetéséről lemondok, már csak azért is, mert ezzel az irodalmi elemzés sűrűjébe tévednék.

Azt mindenesetre fontosnak tartom megjegyezni, hogy Csalognak Julis néni nem sikerült a *Parasztregény* Eszter nénijének elbeszélője magaslatába emelnie, noha a párhuzam mindkét asszony epikus tehetsége folytán adott volt. Amíg a Mohácsi Bálintnével folyó munka pontosan dokumentált volt, addig a karcagi cigány asszonnyal készített interjút/magnófelvételt homály fedi. A megjelenés az Egyesült Államokban töltött esztendőkre esik, s talán ezért is, de a kötetnek nincsen bevezetője, utószava, így csak feltételezhetjük, hogy az ismerkedés és találkozás a Kemény-kutatás kapcsán jött létre. Az elbeszélésfolyam vagy kisregény már-már az enciklopédikus szerkesztés érzését kelti: van benne minden: eredetmonda, mese, élettörténet, filozofikus bölcsekedés. Az élettörténet lineáris, s ebbe szövődnek bele talán szervetlenül a folklórszövegek. Míg a *Kilenc cigány* a kilenc interjúból szerkesztett élettörténettel próbálta modellálni a cigányok sokszínűségét, addig Julis néni elbeszélése, saját, férje, leánya története és mások töredéktörténetének felvillantása teremti meg a sokszínűséget. Van itt tippanszedés, meszelőkészítés és -eladás, iskolázatlanság ellenére is tehetség és szorgalom, példamutatás, párttagság és nőmozgalom, tanult gyermek és kórházi karrier, városba költözés és vissza a szülőföldre, az egyszerű ember egzotizálása.

Ha „Kálmán” megszólalhatott volna, minden bizonnyal Julis néni egyes „egyenes”, „cigányos” megjegyzéseit kifogásolta volna, mint például: „Mondtam én annak fűt, fát, mindent, jaj de káromkodtam rá! Utóvígre ászt felrántottam a ruhámat, megmutattam neki a seggemet. Megugattam a picámmal!” Ami Csalognál nem szégyellt és természetes stilisztikai fordulat, az őszinteség és egyenesség kifejeződése, az „Kálmánnál” és a kor kritikusainál skandalum, azonos a cigányok bűnözőként való ábrázolásával, a többség cigányokra érvényes megbélyegzésének újabb lehetőségével. Csalog interjúi nem folklórszöveg-lejegyzések, nem is antropológiai és szociológiai narratív vagy mélyinterjúk, hanem magnós beszélgetéseken alapuló irodalmi szövegfolyamok.

Csalog írói módszerének lényegéről mindig is szűkszavúan nyilatkozott, egy későbbi munkájához írt megjegyzéséből idézek:

„Az író, amikor ír, általában fantáziájára hagyatkozik, vagy személyes emlékeztetének törmelékéből építkezik. Nekem gyenge az emlékezetem, és a képzelőerőmet se tartom sokra: szívesebben dolgozom élő modelltől. »Dokumentumot« írok, létező, egyedi alakok portréit rajzolgom.”⁹

Halála előtt nem sokkal a *Kritikában* előbb Kocsis Aranka története jelent meg, majd négy folytatásban *En győzni akarok* címmel Orsós György beás cigány identitású filozófushallgatóval készített interjúja. A társadalmi aktivitását ismét fontosnak tartotta kifejezni:

„Hogy én miért próbálom továbbadni Etelka [és természetesen Orsós Gyuri] történetét, azt már jobban tudom: szeretném áttörni a hideg falat, amely egyre keményebben kizárja polgári mindennapjainkból őket, közös életünk egyre nagyobb számban körülöttünk vegetáló kárvalottjait. Hogy kegyetlen sorsuk mennyire »önhibáikban« gyökeredzik és mennyire a mi, a többiek, a sikeres túlélők szégyenletes bűneinek eredménye, az talán a kisebbik kérdés. Ennél fontosabb és sürgetőbb feladat, hogy felmutassuk fájó sebeiket és segítséget toborozzunk számukra.

9 A *Csendet akarok* kötet egyik szereplője Etelka, akinek történetét Fullajtár Andrea a Katona József színházban monodrámá formájában adta elő. „Ez a nóták, Etelka, aki itt megszólal, ha jól végeztem magam vállalta dolgomat, élethűen és egészen olyan, mint az a valóságosan köztünk élő budapesti hajléktalan asszony, akivel találkoztam, aki mesélt nekem, beavatott élete drámájába: ezt az igazi »mesét« ketten írtuk. Hogy ő, Etelka miért nyílt meg előttem, csak találgatni tudom. Nyilván őrijító magányából akart szabadulni így, hogy elem teregette zsákutcába futott életét.”

Mert ép önmagunkat is csak így becsülhetjük.”¹⁰

Itt már a cigány „téma” feloldódik, pontosabban magasabb értelmezési keretbe kerül, mind-azok számíthatnak törődésünkre és szolidaritásunkra, akik kívül rekedtek a „polgári mindennapok” megbízható és védelmező világán, s kötelességünk azért is segíteni, hogy megőrizzük önbecsülésünket.

„Csalog Zsolt egymaga egy szociológiai kutató-intézet” – írta Vági Gábor az 1989-ben megjelent az *Egy téglát én is letettem* kötet ismertetésében. A szociológus Vági Gábor igazán felmagaasztalta kortársát, amikor írói tevékenységét a szociológia magaslataként értékelte, túllépve immár a konkrét kötet keretein.

„Csalog Zsolt nem riporttémákat, azaz jelen idejű drámai helyzeteket keres vagy talál, hanem embereket, egyedi sorsokat, élettörténeteket. Az írói szerkesztés révén az egyéni történetek kiegészítik és megerősítik egymást; elolvastván őket pedig nemcsak egy-egy arcot látunk [...] hanem típusokat, társadalomtörténeti jelenségeket, események árnyalt és pontos rajzát. Magyarázatot és elemzést. Ha csak portrékat kapnánk, kissé zavartan annyit nyugtázhathatnánk, hogy a körülöttünk élők, azaz a kortársaink bizony nagyon sokfélék (többfélék, mint amit nekünk magunknak tapasztalni módunkban áll), az életük hányatott, kanyargós és érdekes (szinte mindenkié »egy kész regény«), s legfeljebb megtanulnánk becsülni a környező, gyakran ellenséges vagy ostoba emberi világ titkos gazdagságát. Irodalmi hatásnak ez sem kevés, de Csalog Zsolt tanúskodása többet, mást is mond: legalább annyira szociológiai, mint irodalmi érvényű. Az emberi sorsok egyéni gazdagságán túl ezek kapcsolódásait, viszonyait is fölfedi.” (VÁGI 1990. 815.)

Mindenen túl – a közéleti ember és a politikus

Csalog Zsolt 1989-ben költözött haza az Egyesült Államokból, s rögtön bekapcsolódott a politikai mozgalomba, a Szabad Demokraták Szövetségének és a Phralipe Független Cigány Szervezetnek alapító tagja lett, s miközben egykori kutatótársai és a SZETA alapítói, Solt Otília, Havas Gábor és Iványi Gábor ott ültek a Parlamentben, ő a szintén parlamenti képviselő, a miskolci Gettó Ellenés Bizottság egyik alapítója, Horváth Aladár parlamenti képviselő munkatársa lett. 1993-ban már arra készült, hogy a következő ciklusban Szolnok megyében a parlamenti választásokon képviselőségért indul. A párt akkori vezetésével azonban mélyreható vitába keveredett, az SZDSZ cigánypolitikáját illetően Pető Ivánnal támadt konfliktusa, aki így nyilatkozott: „Csalog íróember, időnként felbukkan az SZDSZ-nél, időnként eltűnik [...], de az nem várható el, hogy az SZDSZ is úgy pulzáljon, ahogy ő pulzál [...] álláspontja viszont lefordíthatatlan a politika nyelvére.” (HEGEDŰS 2004. 61.) Csalog viszont arra figyelmeztetett, hogy „ha egyszer feladjuk elveinket a győzelemért, azok később nem szerezhetők vissza” (SIMÓ 1993. 49.5). Csalog Zsolt választút előtt állt: vagy a „cigányügy”, vagy a képviselőség. Az előbbit választotta. 1993 júliusától 1995 augusztusáig az Amaro Drom munkatársa és állandó szerzője lett. Ez idő alatt állandó rovatot vezetett, a *Visszatekintőt* írta, huszonkét lapszámon keresztül. A cikkek az előző hónap fontos eseményeit vették számba és értékelték, értelmezték. Emellett öt alkalommal írt vezércikket, írt pár tanulmányt, köztük a *Romák a magyar munkaerőpiacon* címűt, két részletben megjelentetve, néhány szösszenetet, morgolódást, jobbára emberjogi kérdéseket feszegetve. Ahogy Horváth Aladár háttérbe szorult a lapban és a lapot kiadó Roma Parlamentben, úgy hagyta ott Csalog is korábbi munkáját. Ekkor kezdtek el dolgozni a Roma Sajtóközpont, a Roma Polgárjogi Alapítvány és a Roma Versitas koncepcióján. Még életében megadatott, hogy ha rövid ideig is, de vezethette a sajtóközpontot.

Halálát követően barátja, munkatársa és harcostársa, Horváth Aladár búcsúzott tőle a *Phralipe* hasábjain. Többek között felidézte, hogy a demokráciáért és az erőszak ellen együtt és méltóságteljesen vonultak Egerben a romák és a gádzsók a bőrféjük gyűrűjében. „[...] és győztünk. Akkor, amikor Te mosolyogva felemelt kézzel szóltál a háromezer emberhez, megfordítva a marosvásárhelyi cigányok jelszavát: »Ne féljetek cigányok, megjöttek a

10 Forrás: <http://katonajozsefszinhez.hu/eloadasok/repertoar?id=41480>.

magyarok!«” E búcsúbeszéd halála után is legitimálja Csalog Zsoltnak a cigányság elismertetéséért és elfogadtatásáért folytatott tevékenységét, mi több, azt a törekvést, hogy a magyar társadalom csakis a cigányok elfogadásával, a szegények megsegítésével lehet elviselhető és szerethető entitás. És a *Kilenc cigányból* idéz Horváth Aladár: „Ha akarnám, sem tudnám már tagadni, hogy szeretem és félttem a cigányokat, hogy drukkerük vagyok – de rajtuk kívül társadalmunk egészét is félttem, a lemaradtak szegénységének sokarcú gondjától és a rossz lelkiismerettől.”

A fenti sorok 1976-ban íródtak. És húsz évvel később sem változott a helyzet. Sem a társadalomé, sem Csalog Zsolt megítéléséé. Morális elkötelezettségnek, mi több ars poeticának is tekinthetjük Daróczi Ágnesnek mondott szavait: „Itt nem egyszerűen csak a romák ügyéről van szó, hanem a romák és a magyarok közös jövőjéről. Tehát, ha nekem semmi különösebb érzelmi elköteleződése sem nincs a romák mellett, akkor, is mint magyar, részt vehetnék ebben, hogy megpróbáljam egy normális jövő felé kormányozni a kettőnk közös jövőjét. Egyik félnek sem mindegy, hogy ez milyen lesz.”

Irodalom

Csalog Zsolt

- 1963 A kosárfonás ún. spirál-technikája a magyar nyelvterületen. Néprajzi Értesítő, 45. évf. 5–34.
- 1973 Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához. Világosság, 1. sz. 38–44.
- 1974 A jászfényszarui cigányság 1971-ben. In Tóth János (szerk.): Jubileumi évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára. Jászberény, Hűtőgépgyár, 219–239.
- 1976a A Szolnok-megyei cigányok helyzete. In KEMÉNY István (szerk.): Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. Budapest, MTA SZKI, 89–116. (MTA SZKI kiadványai.)
- 1976b Kilenc cigány. Budapest, Kozmosz.
- 1979 Cigány falu Baranyában. Jegyzetek a cigányság helyzetéről Alsószentmártonban. Kritika, 10. sz. 13–16.
- 1988 Cigányon nem fog az átok. Budapest, Macenas.
- 1999 Csendet akarok! Budapest, Ant-Ko.

DARÓCZI Ágnes

- 1997 „Kaptam a romáktól emberi gazdagságot”. Interjú Csalog Zsolttal. 2. évf. 10. sz. 36–46.
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/”kaptam-a-romaktol-emberi-gazdagsagot”>

HAVAS Gábor

- 2014 A Kemény-iskolától a Szetá-ig és tovább. Beszélő Online, 2014. február 12. Internetcím: .

HEGEDŰS István

- 2004 Rút vizsály. Pártok és változások – a Fidesz politikai fordulata. PhD-értekezés. Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Szociológia és Szociálpolitikai Tanszék. Internetcím: .

HORVÁTH Aladár

- 1997 „Ha akarnám sem tudnám már tagadni...” Drága Zsolt! Phralipe, augusztusi sz. 20.

SIMÓ György

- 1993 „Hideg pragmatizmus.” Interjú Csalog Zsolttal. Magyar Narancs, 49. sz. 4.

SOLTÉSZ Márton

- 2015 Csalog Zsolt. Budapest, Argumentum.

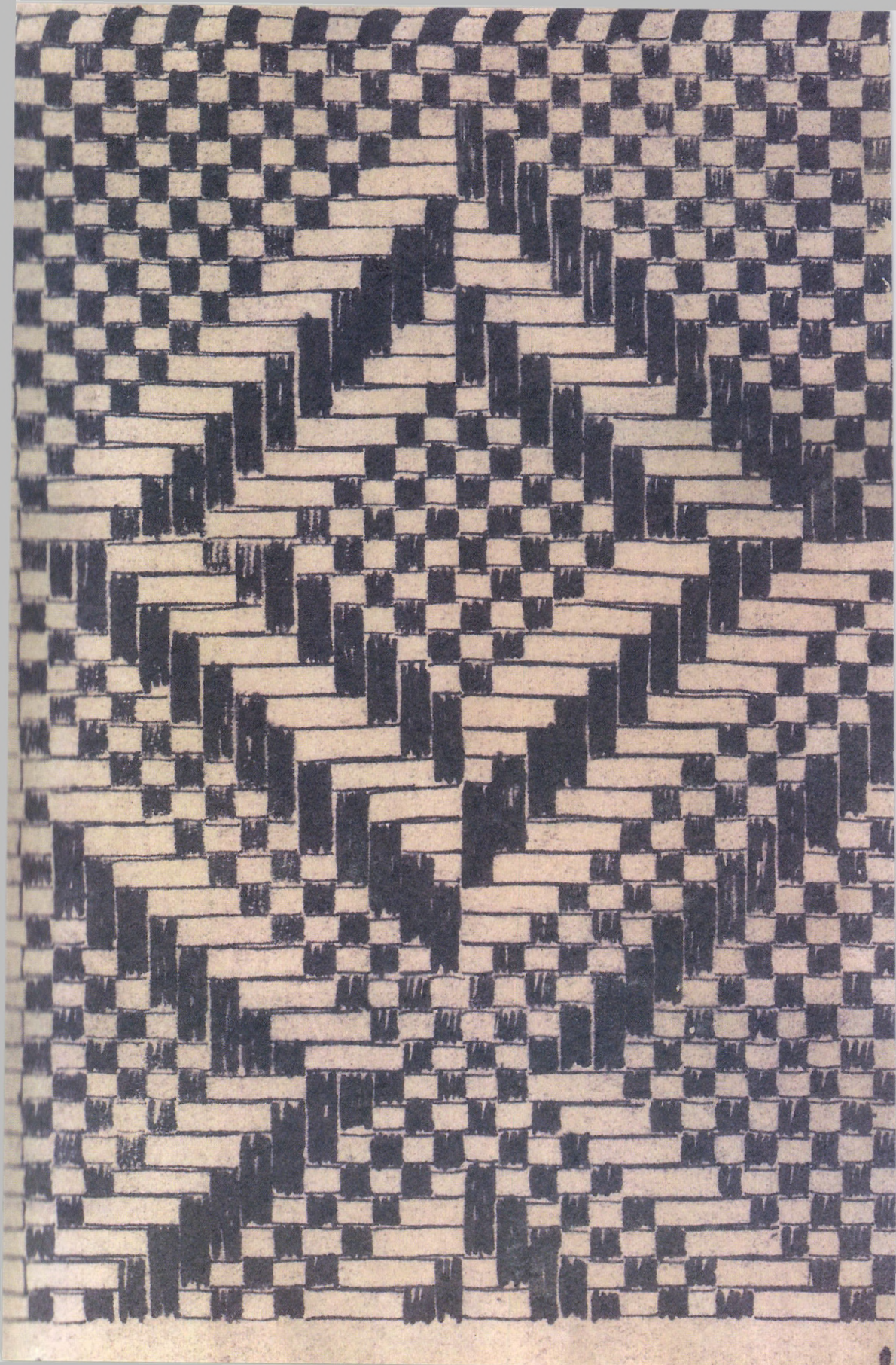
VÁGI Gábor

- 1990 Szochaza nélkül. (Csalog Zsolt: Egy téglát én is letettem.) Holmi, 7. sz. 815–817.

Zsolt Csalog and the Gypsies

“...I love and fear for the Gypsies (...) but I also fear for our society as a whole...”

The aim of the study was to examine Zsolt Csalog's life career in the period between 1970 and 1997, and in particular the work that grew out of the first representative sociological research on Gypsies in Hungary carried out in 1971 under the leadership of István Kemény. At the same time it became clear that Csalog had been writing sensitive notes on individual local Gypsy communities when he was collecting for his dissertation in the late 1950s and then in 1970 when he worked for the Monuments Protection Inspectorate. Then in the research project led by Kemény he was responsible for the work in Szolnok County and he wrote the chapter on Szolnok in the research *Report*. In the course of the survey he conducted close to sixty interviews, work that later fed into his activity as a sociographer and writer, among others *Kilenc cigány* [*Nine Gypsies*], and then *Cigányon nem fog az átok* [*Curses Don't Harm Gypsies*]. He wrote both theoretical studies with a sociological approach and works of literature at the same time. His activity in public life and politics arose from his solidarity with Gypsies, the poor and the homeless living on the fringes of society. He was one of the founders of Szeta, a signatory of Charta 77, then a samizdat writer and editor, a founding member of the Liberal party, an assistant to the MP Aladár Horváth, curator and associate of the Amaro Drom Foundation and periodical. He came into conflict with the leadership of his party over the cause of the Gypsies and their political representation, and left the party. Before his death he established and served as the first head of the Roma Press Centre.

Csalog Zsolt, a kosárkutató

Múzeumi tárgykatalógust készíteni ma, a rendrakás és számvetés korában könnyen értelmezhető feladat. A gyűjtemény kontúrjának megrajzolása, a tárgyak újonnan összeálló adatsora és friss, színes fotói a korszerűség jóleső érzésével tölthetik el a szerzőt. De nehéz is ma tárgykatalógust készíteni. A leltár műfaja szembekerül a személyesség, az egyéni történetek iránti sóvárgásunkkal – a hasonló tárgyak sora életidegen univerzumot alkot. A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusának egy része egyetlen gyűjtő anyagát dolgozza fel: Bíró Lajos, Boglár Lajos és Torday Emil egzotikus helyszíneken készült képmásai nemcsak a kötetek bevezető tanulmányait, de a tárgysorokat is személyességgel ruházzák fel. Az utazás, az ottlét, a kapcsolat a helyiakkal, a tárgyak megszerzésének és hazaszállításának kalandos históriája a feldolgozás egészét teszi egyetlen izgalmas történetté. A katalógusok többsége azonban más rendezőelvet követ, a tárgyak lokális, formai, funkcionális vagy díszítésbeli összetartozásán alapul. A gyűjtés és feldolgozás szempontjából kimagasló elődök tevékenysége persze ezeknek a munkáknak is része, de személyes vonásaik és történetük nem tartozhat szorosan a tematika kibontásához.

A Néprajzi Múzeum 22. tárgykatalógusa a háztartásgyűjtemény egy karakteres csoportját, a Kárpát-medencében készült spirálfonású szalmakosarakat adja közre. A hosszú, többfázisú munka révén előállított archaikus szépségű tárgyak készítésének és hagyományos használatának ideje mára lejárt. A katalógus témaválasztása erre reflektál: egy eltűnő, egyre inkább csak régiségként értelmezhető tárgytípusra hívja fel a figyelmet. Készítése során Csalog Zsolt kosártanulmányai folyamatos segítséget jelentettek, nemcsak a bennük lévő adattenger, hanem e hétköznapi tárgy művelődéstörténeti és etnográfiai kontextusainak vonzó tágassága révén is. Bár sem a gyűjtemény alakítása, sem kezelése nem fűződik Csalog nevéhez, és a téma pályájának csak egy rövid, kezdeti időszakához kapcsolható, mégis egyértelmű, hogy a kosárfonás szélesen értelmezett tematikájának Csalog Zsolt a legjelentősebb hazai kutatója. A születésének 80. évfordulóján megjelent katalógust¹ ezért ajánlottuk az emlékének.

A százhusz év alatt keletkezett, nemzetközi viszonylatban is rendkívüli méretű kosárgyűjtemény alapját a korai magyar néprajztudomány legjelentősebb alakjai: Bátky Zsigmond, Jankó János és Györfly István rakták le. 1950-től két évtizeden át a paraszti társadalom kivételesen érzékeny kutatója, Morvay Judit kezelte a táplálkozás- és kosárgyűjteményt, akinek értelmezésében az egyszerű használati eszközök is jelentésteli néprajzi tárgyakká váltak. Ezekben az években a Néprajzi Múzeum különös figyelmet fordított a paraszti gazdaság és háztartás mindennapi tárgyainak dokumentálására. A kosarak leírókartonjai is plasztikusan mutatják az 1950-től bevezetett új irányvonalat: ekkortól válik gyakorlattá a tárgyak előtörténetére és használatára vonatkozó adatok feljegyzése.

Amikor a forradalom után a néprajz és régészet szakos egyetemi hallgató Csalog Zsolt szakdolgozatához megkezdte az anyaggyűjtést, a halálra ítélt parasztgazdaságok eszközkészlete és tudása ha visszaszorulóban is, de még jelen volt. A dolgozat tematikája népi fonástechnikáink és történeti hátterük, és a tárgyak közül elsősorban a fonott edények, vagyis a kosarak kérdésére koncentrált. Igazi határterület ez: az első ábrázolás – mézet zsákmányoló női alak kezében – egy paleolitikus spanyolországi sziklarajzon tűnik fel, a neolitikum óta pedig biztosan az egyik legelterjedtebb használati eszközünk, a velünk élő régmúlt. A választás kiváló lehetőséget adott a fiatal kutatónak arra, hogy a történeti mélység és a jelen idejű népi kultúra iránti vonzódását egyetlen tudományos témába sűrítse. Több évre nyúló – 1957 és 1959 között végzett – terepmunkája során három nagyobb régióban végzett

¹ Sedlmayr Krisztina: Szalmakosarak. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2016. (A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai, 22.)

adatgyűjtést: Északkelet-Magyarországon, a Dél-Alföldön és a Dunántúl déli és nyugati részén. A vizsgált települések között volt a vessző- és szalmafeldolgozás két közismert központja – Tiszadorogma és Hajdúnánás, és voltak olyan falvak, ahol minden bizonnyal Csalog Zsolt tette fel a témára vonatkozó első kérdést. Az egyetemi évek alatt a néprajz tanszék mohácsi, majd Mindszenti gyűjtőútján három urna alakú vesszőkosárral – mely a neolitikus forma és a négyzetrendszeres technika viszonylag ritka kombinációja – gyarapította a múzeum gyűjteményét.² A fonástechnikák, anyagok megismerését segítette az Afrika-gyűjtemény többtucatnyi kosarának és növényi anyagból font tárgyának, köztük Torday Emil gyűjtésének leltározása.

Az Etnológiai Adattár három gyűjtőútjának feljegyzéseit őrzi,³ összesen 325 gondosan legépelte cédulát, melyeknek szerteágazó szempontrendszere és finom megfigyelései a szakdolgozat és a későbbi tanulmányok méltó előzményei. Az anyagi kultúra vizsgálatának hagyományos hármasa: a nyersanyag, a technika és a használat mellett már itt hangsúlyosan előkerülnek a nyelvészeti adatok: a kosárfonás helyi szókincse, részterületeinek megnevezése. A társadalomkutató Csalog Zsolt figyelme a téma gender, etnikai és generációs kérdéseire is kiterjed. Nézzünk egy rövid részletet a Nyíradonyi cigánytelepen készült gyűjtőcédulák egyikéről, mely jól érzékelteti, hogy miképpen közelíti meg a fiatal kutató a gyékénykészítés tematikáját! „A falu szélén lévő telepen maguk készítette házakban kb. 200 un. magyar cigány él. Életmódjuk a paraszttól erősen elüt, de a környéken lakó másfajta – „teknővájó” – cigányoktól is erősen elkülönítik magukat. A faluban csak ők foglalkoznak gyékénymunkával. Ezen kívül részesaratásból, alkalmi napszám-munkából kerül ki megélhetésük. Ábri Miklós fiatal korában pesti fonógyárban is dolgozott, s egy kissé tanult iparosnak is tekinti magát. Kevéssel tud azonban többet a többiekénél, s amint valamit nem úgy adott elő, amint a többiek előtt köztudomású, a többiek szenvedélyesen helyreigazították.”⁴ A gyűjtőcédulák – a műfajra korántsem általánosan jellemző – szerkesztett, felépített szövegét olvasva nem nehéz a későbbi Csalog-könyvek írójára ismernünk.

Az apró részletekre kitérő anyagmeghatározások és technikai leírások, az értelmező ábrák a régészhallgató, de feltehetjük, hogy a régészgyerekek magabiztosságát is mutatják. Az anyagnevek, ez esetben a növényi szálak és a fonástípusok korántsem egyszerű leírása mögött a neolitikus kultúrákat kutató Csalog József munkássága, könyvtára is felsejlik. „Jobb híján a gyermekeket traktálta a neolitikumról szóló gondolataival” – mondja az apai hatásról a róla készült dokumentumfilmben Csalog Zsolt.⁵ Az ekkor már a szentesi múzeumot igazgató régész a kökénydombi ásatásain előkerült, gyékényfonást idéző díszítéssel ellátott kerámiaedényeket a neolitikus tiszai kultúra kosárhasználatának bizonyítékeként értelmezte. A friss tudományos eredményt és élményt Csalog Zsolt több írásába is beemelte. A néprajztudomány új, az Átány-kutatással fémjelzett vonalához köthetők azok a Nyíradonyban felvett „kosárinventárok”, melyek egy-egy háztartás teljes ilyen jellegű anyagának leltárát rögzítik.⁶

1957-ben a Fővárosi Tanács Néprajzi Albizottságának pályázatára készült el a máig publikálatlan *A budapesti kosárfonóipar* című tanulmány, a diploma előtti évben pedig a tárgyi néprajz tanszék felhívására egy földrajzi táj, a Közép-Tisza vidéke gyékény- és vesszőfonását bemutató pályázatot nyújtott be.

Az 1960-ban a néprajz és a régészet tanszékre egyidejűleg beadott, csaknem 250 oldalas, mellékletekkel és fotókkal bőségesen ellátott szakdolgozat nemcsak a téma alapvető forrása, de egy elmúlt kor lenyomata is. A részterületeket elemző, kihajtható ábrák és a saját készítésű, finom rajzok a két példányban előállított munkát értékes műtárggyá, valóságos papírrégiséggé teszik. (Egy harmadik a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárába került, ebből azonban hiányoznak a fotók és az ábrák). A nagyobb sorközzel írt főszöveg és az azt megszakító keskeny sorközü anyagszöveg egyaránt él a fontos fogalmak aláhúzással történő kiemelésével, megidézve a nagy írókat, a *Parasztregény*, a *Kilenc cigány* vagy a *Vasember* nagybetűvel szedett nyomtatékait.

Két opponense, Tálasi István professzor, illetve a régészet és a néprajztudomány határvidékén mozgó Banner János is kiválóan értékelte. „Komoly és szép munka. Régészeti kiinduló tételei, alapjai kifogástalanok. Az ornamentika kialakulása, fejlődése és az egyes edényformák eredete terén nem lehet vele minden pontban egyetérteni. De e problematikus részeket is olyan meggyőző tudományos komolysággal tárgyalja, hogy még kevésbé valószínű megállapításai is figyelemreméltók. [...] Ősrégészetünk számára nagyon jelentős a gyékény-

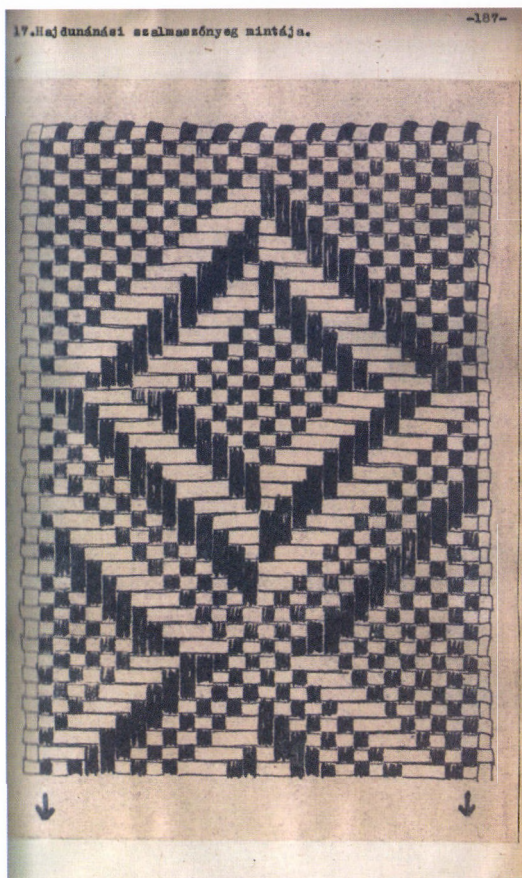
2 Ltsz.: 58.67.3, 58.67.4, 60.121.27.

3 Ltsz.: EA 6345, EA 293, EA 15294.

4 Ltsz.: EA 15294, 20 lap.

5 Jávor István: DOKU – Csalog Zsolt beszél, 1999.

6 Ltsz.: EA 15284, 57. lap.

1. kép. Hajdúnánási szalmaszőnyeg mintája, beragasztott tusrajz

Részlet Csalog Zsolt szakdolgozatából, 187. oldal
Néprajzi Múzeum, EA 6639

2. kép. Obi-ugor kéregedény mintája, beragasztott tusrajz

Részlet Csalog Zsolt szakdolgozatából, 204. oldal
Néprajzi Múzeum, EA 6639

fonatok, kosármaradvány, nád és sövényfalu házak vizsgálata” – írja Banner.⁷ A dolgozat a benne összesűrített hatalmas adatmennyiség mellett elsősorban a térben és időben való folyamatos léptékváltásaival nyűgöz le. Egymás mellé kerül Eurázsia és a Tisza menti falu portája, a neolitikum és 1957, az afrikai kézműveskultúra és a lábára tapadt piócákkal mit sem törődő gyékényszedő borsodi cigányasszony.

1961-ben Csalog Zsolt már a szolnoki Damjanich Múzeum régészeként írt levelet Boross Mariettának a Néprajzi Múzeumba,⁸ melyben engedélyt ad az idősebb kollégának szakdolgozatának használatára. Tudatja vele, hogy hamarosan tanulmányt fog közölni *Magyar népi vesszőmunka – ipari kosárfonás* vagy hasonló címmel az *Ethnographiában*, és kéri, vegye figyelembe, hogy ez utóbbit nem, a népi fonástechnikák kutatását azonban mindenképpen folytatni szeretné. Az 1962-ben megjelent, címében és tematikájában is kissé módosult tanulmányban népi fonástechnikáink terminológiai és tipológiai rendszerezését adja, a magyar nyelvterület fonáskultúráját az anyag, technika, funkció és forma négyes

⁷ Az opponensi vélemény az ELTE Régészettudományi Intézetének könyvtárában őrzött, nem katalogizált szakdolgozatpéldányban található.

⁸ Ltsz.: EA 6639.

kritériuma alapján osztályozza. A római számokat arab alszámok, azt további betűjelek követik. Így minden a helyére kerül, bár a tökéletes rend megteremtésének vágya a kidolgozott rendszert meglehetősen bonyolulttá teszi.

1963-ban a *Néprajzi Értesítő* első tanulmánya Csalog Zsolt ragyogó írása: *A kosárfonás ún. spirál-technikája a magyar nyelvterületen*, melyet Boross Mariettának a méhlikásokról szóló, a spirálfonás szalma- és gyékénykasokra is részletesen kitérő jelentős tanulmánya követ. Hogy a spirálfonás az emberiség történetének mennyire figyelemreméltó részlete, azt jól mutatja, hogy a Musée de l'Homme 2015-ben nyílt állandó kiállítása önálló egységet szentel neki, és éppen a csalogi megközelítésben: az őskori technika velünk élő, változatlan örökségeként. A tanulmány Csalog Zsolt legjelentősebb néprajzi írása, elfelejtett remekmű. Többoldalnyi ábra kíséri, melyeken felállítja a Kárpát-medencében használatos spirálfonású kosarak formai/tipológiai rendjét – konkrét és jelentős részben saját gyűjtésű példák alapján, de beépítve tucatnyi vidéki múzeum és a Néprajzi Múzeum gyűjteményi anyagát, az Etnológiai Archívumban fellelhető kéziratokat, köztük Morvay Judit őrségi gyűjtését is. A spirálfonáshoz kapcsolódó két nyersanyag: a gyékény és a zsúpszalma technológiájáról együtt beszél – minden szavát történeti, régészeti, nyelvészeti és etnográfiai adatok sorával alátámasztva. A hatalmas anyag végül egyetlen narratívát alkot: a spirálfonás neolitikumtól máig tartó kontinuitását beszéli el. Mai etnográfusként különösen értékesnek tűnnek azok a kisebb antropológiai megfigyelések is, melyek például a kosárkötők testhelyzetére vagy az egyes háztartásokban fellelhető spirálfonású kosarak számára és funkciójára vonatkoznak.

És végül a személyes reflexió: a Csalog-életmű rajongójaként persze elfogult vagyok a kosár-tanulmányaival is. Sajnálom, hogy nem született több írása a mindennapok tárgyairól, de tudom, hogy etnográfusként szerzett tapasztalata nélkül a későbbi könyvek is szegényebbek lennének. Ha a huszonéves fiatalember kosár-tanulmányait olvassuk, eszünkbe juthat a későbbi cím: „A tengert akartam látni”.

Zsolt Csalog, the basket researcher

The studies on folk basket weaving and its uses occupy an especially important place in the ethnographic work of Zsolt Csalog. His wide-ranging dissertation on the subject that was submitted to the departments of archaeology and ethnology reveals a mature researcher contributing to and making skilful use of historical and contemporary sources. Two of his studies on the subject published in the early 1960s in *Ethnographia* and *Néprajzi Értesítő* laid down the foundations that still apply today.

The Museum of Ethnography's object catalogue No. 22 is devoted to spiral-woven straw baskets. Published on the 80th anniversary of his birth, it is dedicated to the memory of Zsolt Csalog; his writings on the history and typology of spiral-woven objects, study of their making, Hungarian linguistic aspects and their use were of great assistance in the preparation of the catalogue.

Test és perspekti
Bodies and Persp

A Néprajzi Múzeum kiállításai, publikációi és programjai 2016-ban

Kiállítások

ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁS

A MAGYAR NÉP HAGYOMÁNYOS KULTÚRÁJA

I. emeleti kiállítótér, 1200 m²

IDŐSZAKI KIÁLLÍTÁSOK

BETLEHEM – „NAGY DOLGOK A JÁSZOLNÁL TÖRTÉNNEK”

2015. december 5.–2016. szeptember 4.

KÉT KONTINENS EGY LÉLEKBEN. TORDAY EMIL KONGÓI GYŰJTÉSE

2015. december 1.–2017. szeptember 30.

ANGYALOK ÉS KOPONYÁK. ÜNNEPI PAPÍRDÍSZEK MEXIKÓBÓL

2016. március 5.–2017. február 20.

Rocháné Búdy Annamária egyetemi tanár és játékkutató több mint kétszáz tételből álló gyűjteményét 2015-ben ajándékozta az intézménynek. A tárlatban különleges, rituális kellékek, festett és nyomott papírdíszek, vidám csontvázfigurák idézték Mexikó színes és játékos ünnep- és szokásvilágát. Halottak napjától szilveszterig mutatták be a különleges, kevert jellegű mexikói ünnepeket és a kapcsolódó érdekes papírdíszeket.

Néprajzi Múzeum, földszinti folyosógaléria, 80 m²

Kurátor: Főzy Vilma

A SZABADSÁG KÓDJAI. JELEK ÉS JELKÉPEK A FÜGGETLENSÉG JEGYÉBEN

2016. június 25.–november 27.

Az 1956-os forradalom 60. évfordulója alkalmából rendezett kiállítás az 1848–1849-es és az 1956-os forradalom és szabadságharc összefüggéseire hívta fel a figyelmet. 1848 forradalma a polgári szabadságjogok kivívását és biztosítását, 1956 forradalma azok visszaszerzését tűzte ki céljául. A tárlat az 1956-os események egyik kevésbé ismert, csak részben feldolgozott témáját, a forradalom szimbólumválasztásának máig ható üzenetét vizsgálta. Különböző forrásból származó – történeti, néprajzi, katonai és civil, hétköznapi és reprezentatív – tárgyakkal, dokumentumokkal mutatta be az eszmékhez és vágyakhoz rendelt jelképeket (1. kép).

*Néprajzi Múzeum, földszinti terem sor,
200 m²*

*Kurátorok: Kedves Gyula, Szabó
Magdolna*

1. kép. A szabadság kódjai című kiállítás részlete
Sarnyai Krisztina felvétele

WORLD PRESS PHOTO 2016

2016. szeptember 23.–október 23.

Az évente megrendezett World Press Photo pályázat a világ legjelentősebb sajtófotóversenye, a fotóriporterek és a dokumentarista fotográfusok számára ez a legjelentősebb nemzetközi megmérettetés. 2016-ban 128 ország 5775 fotográfusa 82 951 képet adott be a versenyre. A sajtófotósszakma jeles képviselőiből álló független zsűri 21 ország 42 fotográfusát díjazta nyolc kategóriában.

Néprajzi Múzeum, aula, 400 m²

Koordináció: Nagel Edith

EMBERÁR – A MODERN NÉPVÁNDORLÁS SZEMTANÚI

A World Press Photo kísérőkiállítása

2016. szeptember 23.–október 23.

A magyar származású Joseph Pulitzer által alapított Pulitzer-díj 100 éves történetében először magyar fotósok is megkapták a szakma talán legrangosabb elismerését New Yorkban. Balogh László és Szabó Bernadett, a Reuters két hazai fotóriportere a menekültválságról készített képeikkel kerültek a hírfotó kategóriában győztes Reuters csapatába.

KÜLSŐ HELYSZÍNEK BEMUTATOTT KIÁLLÍTÁSOK

CSENDÉLETEK A SZÉKELY PARTIUMBAN

2016. január 6.–február 8.

Marczibányi Téri Művelődési Központ, Budapest

KŐ KÖVÖN. TÖREDÉKEK A MAGYAR VIDÉKI ZSIDÓSÁG KULTÚRÁJÁBÓL

2016. január 14.–február 27.

Magyar Intézet, Párizs

2016. október 21.–2017. január 31.

Nagyatádi Városi Múzeum, Nagyatád

„AZ IGAZ HITBEN VÉGIG MEGMARADJUNK...” NÉPÉNEKKUTATÁS AZ 1950-ES ÉVEKBEN

2016. január 15.–március 20.

Magyarság Háza, Budapest

A MISZTIKUS CIGÁNY. CIGÁNYÁBRÁZOLÁSOK ÉS TÁRGYAK A NÉPRAJZI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYEIBEN

– Néprajz az Operában

2016. március 17.–május 4.

A művészetek már a 19. századra megteremtették a mágikus és misztikus cigány toposzát. A cigányok jóslóként való ábrázolása a magas művészetből leáramlott a népszerű és tömegművészet világába is. A 19–20. század fordulójától előbb a kispolgári, majd később a paraszti lakások gyakori díszé lett a kártyavető cigány nőalakja gobelinen, nyomaton vagy festményen. A kortárs roma képzőművészetben is megjelenik a hagyományos megélhetési módok egyikének, a jóslásnak az ábrázolása.

Erkel Színház, Budapest

Kurátorok: Foster Hannah – Szuhay Péter

HÚZD RÁ CIGÁNY! A „CZIGÁNY ZENE” LISZTTŐL A HUNGARIKUMIG

2016. április 9.–június 24.

Magyarság Háza, Budapest

PERSPEKTÍVÁK. MŰVÉSZET ÉS ETNOGRÁFIA

2016. április 22.–október 2.

A kiállítás olyan alapkérdésekből indult ki, hogy vajon a törzsi alkotásokat művészetnek látja-e az etnográfus, aki ismeri e tárgyaknak a törzsi kultúrában betöltött funkcióját. Művészetet vagy csupán érdekes etnográfiai tárgyat lát-e benne a mai néző, egy alig ismert távoli világnak a tárgyi emlékét?

A törzsi kultúra és tárgyai ma már a művészeti diskurzus autonóm részei, együtt az etnográfiai megközelítés sajátos perspektíváival (2. kép).

Magyar Nemzeti Galéria, grafikai kabinet

Kurátorok: Frazon Zsófia – Wilhelm Gábor

2. kép. A *Perspektívák* című kiállítás részlete
Sarnyai Krisztina felvétele

VARÁZSLATOS SÍPOK. KÜLÖNLEGES HANGSZEREK A NÉPRAJZI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBŐL – Néprajz az Operában

2016. május 4.–szeptember 30.

A Néprajzi Múzeumot megalapozó nagy tárggyűttesek kezdettől tartalmaztak népi hangszereket is. A kiállítás a világ minden tájáról mutatott be hangszereket, köztük különleges darabokat is.

Erkel Színház, Budapest

Kurátor: Pálóczy Krisztina

NÉPRAJZI MISSZIÓ (1896). FÉNYKÉPEK A KATOLIKUS MISSZIONÁRIUSOK GYŰJTEMÉNYÉBŐL

2016. május 5.–június 8.

Párbeszéd Háza, Budapest

A SZERELEM KERTJÉBEN. SZERELMI AJÁNDÉKOK A NÉPRAJZI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYEIBEN – Néprajz az Operában

2016. december 16.–2017. január 31.

A sorozat újabb kamarakiállítása a *Don Giovanni* opera történetéhez kapcsolódva a magyar parasztság párválasztási, udvarlási szokásainak gazdag tárgyi emlékeit tárta a látogatók elé.

Erkel Színház, Budapest

Kurátor: Tasnádi Zsuzsanna

A HÓNAP MŰTÁRGYA SOROZAT KIÁLLÍTOTT TÁRGYAI

A sorozat a múzeum gazdag gyűjteményéből gondosan kiválasztott különleges tárgyakat mutat be, amelyek az intézmény sokféle arcát reprezentálják.

DIDZSERIDU ÉS FESTMÉNY A NUMBULWAR ABORIGINAL COMMUNITYBŐL – február

Didzseridu: Numbulwar, Northern Territory állam, Ausztrália

Leltári szám: 2014.49.40

Festmény: Numbulwar, Northern Territory állam, Ausztrália

Leltári szám: 2014.49.36

BALANGANDAN – AFROAMERIKAI AMULETTFÜZÉR – március

Dél-Amerika, 1950-es évek

Leltári szám: 2006.21.1

SÁRKÖZI BOGLÁROS LEÁNYPÁRTA, „TÜLÖKPÁRTA” – május

Decs, Sárköz, 19. század harmadik negyede

Leltári szám: 31457

HANTI NŐI CIPŐ – június

Konda vidéke, Szibéria, 1840-es évek eleje

Leltári szám: 2165, 2166

SZOBOR ÉS GYERTYATARTÓ PILINYBŐL – július

Szobor: Piliny, 19. század második fele

Leltári szám: 86234

Gyertyatartó: Piliny, 19. század második fele

Leltári szám: 86235

AZ ÚJ KENYÉR ÜNNEPÉN – „LISZTTARTÓ KÓPIC” VAS VÁRMEGYÉBŐL – augusztus

Sárosszék, Vas vármegye, 19. század második fele

Leltári szám: 77403

SZEKSZÁRDI SZŐLŐPRÉSŐROM – szeptember

Szekszárd, 19. század első fele

Leltári szám: 66.46.4

KIKUJU HARC PAJZS – november

Kelet-Afrika, kikuju, 19. század második fele

Leltári szám: 2973

NIGÉRIAI BETLEHEM – december

Nigéria, valószínűleg Ibadan, 1960-as évek

Leltári szám: 2016.35.15

JELENTŐS GYARAPODÁSOK

HANTI, MANYISI ÉS UDMURT RUHÁK, VISELETEK – 91 darab

Vándor Anna, az Orosz Kulturális Központ volt programigazgatója számtalan alkalommal járt a volt Szovjetunió finnugor és más népei között, ahol autentikus néprajzi és szuvenírtárgyakat is gyűjtött. Gyűjteménye csaknem harminc évet fog át, az 1980-as évek végétől napjainkig. A gyűjtemény legértékesebb darabjai a hanti és manyisi, illetve udmurt ruhák, melyek között vannak közel százéves darabok is.

A hanti és manyisi anyag alkotja a tárgye gyűjtes legnagyobb részét, hetven pontosan adatolt tárgy származik az obi-ugorok lakta vidékekről, főleg öltözetkiegészítők, gyerekjátékok.

A volt Szovjetunió más népeitől is felajánlott néhány tárgyat a gyűjtő: tadzsik, azeri, üzbég tárgyakat.

ÜTŐGARDON

A Néprajzi Múzeum hangszergyűjteményében két ütőgardon található Csík vármegyéből és egy Budapesten készült rekonstrukció.

Ezt a hangszer egy pécsi hangszerkészítő, Boczán Béla készítette Pécs környékén, melynek a használóit is vissza tudjuk követni a táncházmozgalomban. A hangszer rendkívül szép, mives készítésű, a gyűjtemény és majdan kiállítások dísze lehet.

A tárgy megvásárlását a Nemzeti Kulturális Alap támogatása tette lehetővé.

BURKINA FASÓBÓL SZÁRMAZÓ TURISTATÁRGYAK – 160 darab

Peckhamné Bodolay Katalin és testvére, Pearson Bodolay Zsuzsa szülei nagyobb afrikai tárggyűjteményét ajánlották fel a múzeumnak. Dr. Bodolay Jenő útépitő mérnök és felesége 1970 és 1980 között hivatalos kiküldetésen volt Nigériában. A tárgyakat az országban tett utazásaik során és a házukhoz jött vándorárusoktól szerezték be, amelyek a turistapiacra szánt tárgyakat reprezentálják: maszkok, figurák, egyéb faragott tárgyak, tökedények, bronztárgyak, használati eszközök. Ilyen komplett anyag egyetlen területről az utóbbi években nem került a Néprajzi

Múzeum Afrika-gyűjteményébe. Maguk a tárgyak nagyrészt hiánypótlók: például hétköznapi jel-
neteket bemutató faragott figurák, díszes, színes és áttört tökedények, lepkeszárnnyból készült fal-
képek, faragott számolyok, fadobozok, másrészt a múzeumban már meglévő tárgyakat egészítik
ki (maszkok, figurák, díszített strucctojások).

Peckhamné Bodolay Katalin és Pearson Bodolay Zsuzsa ajándéka.

SZÉKELY RUHA ÉS KERÁMIÁK – 37 tárgy

Éltető Sándor és felesége, Brassay Zsuzsanna felkínálták megvásárlásra a Néprajzi Múzeum
gyűjteménye számára a tulajdonukban lévő, Erdélyben vásárolt, gyűjtött, illetve leányuknak aján-
dékba adott tárgyakat.

Az 1977-ben Magyarországon letelepedett erdélyi házaspár gyakran látogatott szülőföldjére.
Látogatásaik alkalmával vásárolták avasi és máramarosi tárgyaikat. Székelyföldi családlátogató-
saik emléke a sok korondi kerámia.

A női öltözet úgynevezett székely ruha, mely Anna leányuk ballagására készült
Székelyudvarhely környékén, az 1980-as években intenzíven működő háziipari műhelyek termé-
keinek mintájára, de az átlagos bolti árunál lényegesen jobb minőségben.

A tárgyak megvásárlását a Nemzeti Kulturális Alap támogatása tette lehetővé.

JELENTŐS KÖLCSÖNZÉSEK

A fény régészete. A természetes fény szerepe az őskori ember életében

Baja, Türr István Múzeum – Nagy István Képtár

2016. február 12.– szeptember 30.

Keszthely, Balatoni Múzeum

2016. október 8.–2017. február 24.

A kiállítás a természetes fény szerepét mutatta meg az őskori emberek életében.

A Néprajzi Múzeum 25 tárgyat kölcsönzött az Európa- és az Ázsia-gyűjteményből.

Fajanszba zárt történelem. A habán kerámia Magyarországon

Tatabányai Múzeum

2016. március 18.–június 5.

A tárlaton magyarországi habán kerámiákból kaptak ízelítőt a látogatók.

A Néprajzi Múzeum 32 kerámiát kölcsönzött.

Andokból az Andokba

Nyíregyháza, Sóstói Múzeumfalu

2016. május 16.–szeptember 30.

A tárlat a dél-amerikai magashegységi lakosság, a kecsua és ajmara indiánok hétköznapijaiba
engedett betekintést.

A Néprajzi Múzeum 45 tárgyat kölcsönzött az Amerika-gyűjteményből.

Nágák, elefántok, madarak. Viseletek Délkelet-Ázsia szárazföldi térségéből

Budapest, Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum

2016. szeptember 30.–2017. augusztus 20.

A kiállítás anyaga Délkelet-Ázsia meghatározó művészi kifejezésformáját, a textilművességet
követi nyomon.

A Néprajzi Múzeum 16 darab textilt kölcsönzött az Ázsia-gyűjteményből.

PUBLIKÁCIÓK

KIÁLLÍTÁSI KATALÓGUS

KEDVES GYULA – SZABÓ MAGDOLNA

2016 A szabadság kódjai. Jelek és jelképek a függetlenség jegyében / Codes of Freedom. Signs and Symbols in the Spirit of Liberty. Budapest, Néprajzi Múzeum.

TÁRGYKATALÓGUSOK

SEDLIMAYR KRISZTINA

2016 Szalmakosarak / Straw Baskets. Budapest, Néprajzi Múzeum. (A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai, 22.) (3. kép)

WILHELM GÁBOR

2016 Sámántárgyak. Diószegi Vilmos gyűjteménye / Shamanic Objects. Vilmos Diószegi's Collection. Budapest, Néprajzi Múzeum. (A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai, 23.) (4. kép)

ÉVKÖNYV, FOLYÓIRAT

SZARVAS ZSUZSA (szerk.)

2016 Néprajzi Értesítő, 97. évf. Budapest, Néprajzi Múzeum

PROGRAMOK

2016. január 21. **A vajdalánc**

A múzeum új szerzeményének bemutatása a Magyar Kultúra Napja alkalmából

2016. január 22. **Két kontinens egy lélekben – Torday Emil kongói gyűjtése.** Földessy Edina előadása a Magyar Kultúra Napján

Betlehem – „nagy dolgok a jászolnál történnek”

Foster Hannah Daisy kurátori tárlatvezetése a Magyar Kultúra Napján

2016. február 6. **Farsangzáró A Néprajzi Múzeumban**

Egész napos családi program

2016. február 17. **„Utolsó út”**

Kiállításbúcsúztató beszélgetés és tárlatvezetés a „Mióta elvesztettünk téged...” című kiállításban

2016. február 27. **Balázsolás és Gergely-járás**

A Hagyományok Háza komplex családi délelőtti

2016. március 5. **Néprajzi Múzeum napja**

Tárlatvezetések, múzeumpedagógiai foglalkozások, előadások, szakmai beszélgetések, kiállításmegnyitók, könyvismertetések, könyvtári programok. Bátly-díj. A Sebő-együttes koncertje (5–6. kép)

3. kép. A *Szalmakosarak* című tárgykatalógus borítója

4. kép. A *Sámántárgyak* című tárgykatalógus borítója

5. kép. Tárlatvezetés az **Angyalok és koponyák** című kiállításban
Kerék Eszter felvétele

6. kép. Tárlatvezetés a **Két kontinens egy lélekben** című kiállításban
Sarnyai Krisztina felvétele

2016. március 12. „Ma van húsvét napja”

A Hagymányok Háza komplex családi délelőtti

2016. március 19. **Szetu nap a Népajzi Múzeumban**

SZETU nap a Népajzi Múzeumban

2016. március 22. **Misztériumjáték, vásári bábjáték, betlehemes játék. Kulturális azonosságok és különbözőségek**

Szacsvay Éva előadása a *Betlehem* kiállításához kapcsolódva

2016. március 22–23. **Húsvétváró esték felnőtteknek**

2016. március 26. **Ünnep a „nyúlön túl”**

Húsvétváró családi délelőtti a Népajzi Múzeumban

2016. április 5. **Betlehemes játéktól a múzeumi gyűjteményig, kiállításig**

Györgyi Erzsébet előadása a *Betlehem* kiállításához kapcsolódva

2016. április 19. **Történetek a betlehemek restaurálásáról**

Nemes Takách László előadása a *Betlehem* kiállításához kapcsolódva

2016. április 19. **Vízszintes közösségi művelzet: Justitia diadala**

Lotz Károly freskójának rendhagyó művészettörténeti bemutatója az aulában

2016. április 21. **Az intimitás terei I.**

Gulyás Judit nívódíjas iparművész és Fülöp Hajnalka muzeológus előadása

2016. április 22. **Az intimitás terei II.**

Gulyás Judit nívódíjas iparművész előadása

2016. május 3. **Leechburg, Toms Creek, Carteret... Betlehemjárás Amerikában**

Fejős Zoltán előadása a *Betlehem* kiállításához kapcsolódva

2016. május 15. **Tárlatvezetés az Angyalok és koponyák – Ünnepi papírdíszek Mexikóból című időszaki kiállításban**

Rocháné Bűdy Annamáriának, a gyűjtemény adományozójának tárlatvezetése

2016. május 17. **Csobánolás. A szokástól a színpadi látványossáig**

Forrai Ibolya előadása a *Betlehem* kiállításához kapcsolódva

2016. május 21.–2016. május 22. – **Etno-Szalón a Múzeumok Majálisán a Nemzeti Múzeum kertjében**

2016. május 24. **A társadalomkutató Csalog Zsolt**

Szakmai rendezvény a kutató emlékének szentelt *Szalmakosarak* című tárgykatalógus megjelenése kapcsán

2016. május 31. **A betlehemes találkozók 25 éve**

Tömöry Márta előadása a *Betlehem* kiállításához kapcsolódva

2016. június 14. **A nápolyi „presepio” művészete**

Ridovics Anna előadása a *Betlehem* kiállításához kapcsolódva

2016. június 25. **Hősök, felfedezők, újitók: ég-tájak**

Múzeumok Éjszakája a Népajziban

Tárlatvezetések, épületséták, raktárlátogatások, koncertek, táncbemutatók, szakmai beszélgetések, múzeumpedagógiai foglalkozások

2016. augusztus 10–16. **Sátor határok nélkül – Tent without borders**

A Néprajzi Múzeum a Sziget Fesztiválon (7. kép)

2016. szeptember 17–18. **A Kulturális Örökség Napjai**

Vízszintes közösségi művészet

2016. szeptember 17–25. **Ars Sacra Fesztivál**
Kurátori tárlatvezetések a *Betlehem – „nagy dolgok a jászolnál történnek”* című időszaki kiállításban

2016. október 14. **Ki kivel hol, mikor, mit csinál?**

Férfi- és női szerepek mai világunkban és a hagyományos paraszti kultúrában. Koltay Erika előadása felnőtteknek
A program a Múzeumok Őszi Fesztiválja programsorozatának része

2016. október 23. **A szabadság kódjai**

Tárlatvezetés a kiállításban

2016. október 28. **Emlékek Péntek 60+ a Néprajzi Múzeumban**

Beszélgetés *A szabadság kódjai – Jelek és jelképek a függetlenség jegyében* című időszaki kiállításról

2016. október 29. **Alkossunk együtt!**

Kézműves-foglalkozás a mexikói halottak napjához kapcsolódva

2016. november 25. **Péntek 60+ a Néprajzi Múzeumban**

Márton-nap és advent között *A magyar nép hagyományos kultúrája* című állandó kiállításban

2016. december 3. **Régmúlt karácsonyok üzennek**

Adventi-karácsonyi családi nap a Néprajzi Múzeumban

2016. december 10. **„Menjünk mi is Betlehembe!”**

Betlehemes karácsonyváró családi nap

2016. december 12. **Péntek 60+ a Néprajzi Múzeumban**

Karácsonyi ráhangolódás a *Betlehem – „nagy dolgok a jászolnál történnek...”* című kiállításhoz kapcsolódóan

FILMKLUB

2016. április 13. **A föld sója**

2016. április 27. **Vivian Maier nyomában**

2016. május 11. **A nagy múzeum**

2016. május 25. **A kígyó ölelése**

Szombat 11

Munkatársaink minden szombaton 11 órakor szakmai vezetést tartanak a Néprajzi Múzeumban. A program érdekessége, hogy a vezetés helyszíne hétről hétre változik: az állandó és az időszaki kiállítások, alkalmanként meglepetésprogramok (épületséta, műhely-, raktárlátogatás) egyaránt szerepelnek kínálatunkban.

7. kép. **Sátor határok nélkül.** A Néprajzi Múzeum migrációs projektjének padlókiállítása a Sziget Fesztiválon
Sarnyai Krisztina felvétele

Összeállította: Barics Veronika és Szarvas Zsuzsa

XCVIII²⁰¹⁶

Szerzőink figyelmébe

A Néprajzi Értesítőbe szánt kéziratok leadásakor a szerkesztők munkájának megkönnyítése érdekében a következőket kérjük figyelembe venni:

A kéziratok terjedelme nem haladhatja meg az 1 ívet (40 000 karakter), ebbe bele értendők a fotók, táblázatok, rajzok, grafikonok, a jegyzetek és a bibliográfia. A szöveget kettes sorközzel gépelve, elektronikus és kéziratos formában egyaránt (a nyomtatott formában van lehetőség a speciális kívánságok, kiemelések, képek helye stb. jelölésére), mindenfajta formázás, kiemelés nélkül kérjük. Ez alól csak a kurziválás a kivétel. A címeket, alcímeket a szövegtől egy-egy ENTER-rel válassza el (ne emelje ki, ne húzza be). Az új bekezdéseket csak ENTER beütésével kérjük jelölni (nem tabulátorral, nem sorkihagyással, nem sorbehúzással).

Az angol rezümé elkészítéséhez szükség van egy körülbelül fél oldalas összefoglalásra.

Az irodalmi hivatkozásokra szövegközi, zárójeles formát használjunk, a szerző kiskapitális betűtípussal írt vezetéknevével, az évszámmal és az oldalszámmal (HOFER 1983. 39–40).

A terjedelmesebb jegyzetek lábjegyzetbe kerüljenek.

A bibliográfia elkészítésénél a következő szempontokat kérjük érvényesíteni: A vezetéknevet kiskapitális, a keresztnévet normál betűtípussal írjuk! A következő sorba kerüljön az évszám, majd egy szóközt követően a mű címe. Itt is kerüljünk mindenfajta formázást! Ne csak a kiadási helyet, hanem a kiadót is tüntessük fel!

PÉLDÁK

Egyszerzős önálló mű esetén:

FÜLÖP Hajnalka

2002 Nyeregtakarók. Budapest, Néprajzi Múzeum. (Kamarakiállítások 6.)

Többszerzős önálló mű esetén:

FÉL Edit – HOFER Tamás

1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest, Balassi.

Gyűjteményes kötetek tanulmányai esetén:

BALÁZS György

2005 Malmok, molnárok. In SZULOVSKY János (szerk.): A magyar kézművesipar története.

Budapest, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. 403–412.

Folyóiratokban megjelent tanulmányok esetén:

BALASSA Iván

1952 A Néprajzi Múzeum kapcsolatai az orosz néprajztudománnyal. Néprajzi Értesítő, 63. évf. 1–2. sz. 171–201.

Internetről származó írás esetén:

HAIDER Edit

é n. A lépegető libajáték. Internetcím: www.libajatek.hu

ISSN 0077-6599

9 770077 659005

NÉPRAJZI MÚZEUM

MUSEUM OF ETHNOGRAPHY

